

TÁRSADALMI ISMERETEK

(Oktatási segédanyag)

Gépész-, építész- és építőmérnöki szak
BSC-képzés, nappali tagozat
Kurzuskód: MFTAI31X02 – E – 02

Tantárgyfelelős:

Dr. Kiss József főiskolai docens

DE AMTC MK Műszaki Menedzsment és Vállalkozási Tanszék

Elérhetőség: kissj@mfk.unideb.hu

A tantárgy tartalma:

1. Társadalom. A társadalmi szerkezet alapfogalmai. A társadalom szociológiai vizsgálata. Szocializáció, társadalmi szerepek
2. A mai magyar társadalom kialakulása. Magyarországi demográfiai viszonyok.
3. Társadalmi normák kialakulása, elfogadása és a deviancia
4. Mindennapi élet a társadalomban, a háztartások, családok kialakulásának története és gazdasági megközelítése. Életmód és életminőség.
5. Mindennapi élet a társadalomban, az időmérleg. Életmód az időben, tárgyban és az értékekben. Műveltség, képzés, oktatás.
6. Társadalmi tagolódás, társadalomban elfoglalt hely megváltozása. A mobilitás városi és vidéki társadalom.
7. Az állam szerepe és szereplőinek meghatározása. Intézményi struktúrája.
8. A politika mint társadalmi jelenség. Civil szervezetek és civil társadalom.
9. Politikai rendszerek.
10. Demokrácia.
11. Gazdaságpolitika és egyes területei.
12. Globalizáció (regionális hatások) és nemzetállami fejlődés.
13. Eltérő kultúrák és változatok hatása az emberre.
14. Szövetség az ember és a természet között, a környezetgazdaságtan alapjai

Kötelező, illetve ajánlott és/vagy irodalom:

1. Előadások anyaga.
2. Oktatási segédanyag.
3. Bauman, Zygmund: Globalizáció. A társadalmi következmények. Szukits Könyvkiadó. H.n. 2002. 90-120. old. (3. A nemzetállam után – mi következik? c. fejezet)
4. Székely Mózes: Globális problémák és környezet. Szociológiai Szemle, 2002/3. 116-134.
5. Stern-jelentés. (Interneten elérhető)
6. Luganoi tanulmány (Interneten elérhető)
7. Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan. Negyedik kiadás. Osiris Kiadó, Bp. 1997. (135-170. old. (5. Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei), 193-220. old. (7. A választási rendszer).

Ismeretek ellenőrzése:

Kollokvium

- Írásbeli. 1-5. témakör
- Szóbeli: 7-14. témakör

Vizsgakérdések

1. A társadalom (fogalom meghatározás!)
2. Társadalmi struktúra és társadalmi rétegződés.
3. A dualizmus kori magyar társadalom jellemzése.
4. A két világháború közötti magyar társadalom.
5. A magyar társadalom a XX. század második felében (szocializmus, rendszerváltás).
6. Hazai társadalomkutatás bemutatása (Erdei Ferenc, Kolossi Tamás, Ferge Zsuzsa, Szelényi Iván és Konrád György).
7. Szocializáció.
8. Társadalmi szerepek.
9. A világ népessége a XIX-XX. században.
10. Magyarországi demográfiai viszonyok alakulása a XIX. második felétől napjainkig.
11. Életmód és életmódkutatás.
12. Társadalmi szegénység.
13. Társadalmi egyenlőtlenség, Társadalmi egyenlőtlenség elméletek.
14. Család, családkutatás.
15. Jóléti állam és válsága.
16. Totalitárius rendszerek, a sztálinizmus.
17. Totalitárius rendszerek, a fasizmus.
18. Polgári demokráciák (viták a demokráciáról).
19. A magyarországi politikai és kormányzati rendszer.
20. Választói akarat, magyarországi választási rendszer.
21. Globalizáció fogalma és jellemzői.
22. A globalizáció kulcsszereplői – nemzetközi pénzügyi-, gazdasági és kereskedelmi szervezetek.
23. Regionális szervezetek – világrégiók.
24. Nemzetek feletti vállalatok.
25. Globalizáció és nemzetállami fejlődés.
26. Ember és természet – a környezeti válság.

I. Társadalom. A társadalmi szerkezet alapfogalmai. A társadalom szociológiai vizsgálata. Szocializáció, társadalmi szerepek

(1-7. oktatási hét)

Társadalom

1. Társadalom fogalma:

Larousse enciklopédia: (3. kötet, 823. old.) öt meghatározást ad, ezek közül a kurzus szempontjából a 2-5. lényeges.

1. Meghatározott élőlények – növények, állatok, emberek – térben és időben behatárolt egymáshoz kapcsolódása, illetve együttélése.

2. Az emberi együttélést lehetővé tevő cselekvések összefüggő rendszere, amelyek egyéni és közösségi szükségletek kielégítését célozzák, s viszonylag tartós és rendezett együttműködést hoznak létre.

Az emberi társadalomnak ezt a ma általános fogalmát korlátlanul alkalmazzuk mindenfajta emberi együttélésre.

A társadalom fogalma az újkori polgárosodással született: a polgárság felemelkedésével párhuzamosan a feudális abszolutista állammal szemben.

A társadalom ezen fogalmához a humánus és ésszerű létet, a szabadság és az egyenlőség megvalósítását kapcsolták hozzá. A polgári társadalom e liberális felfogása szerint az emberek természetes és egyéni szükségleteiknek megfelelően cselekszenek a társadalmi együttélésük során. A társadalom ezért egyre átfogóbb funkcionális függőségekhez, növekvő munkamegosztáshoz, integrációhoz és haladáshoz vezet.

A liberalizmus ezen mechanisztikus-individualista felfogásával szemben születtek meg a XIX. században egyrészt a társadalomnak szerves közösségként való értelmezései, másrészt a kapitalista társadalmi valóságra reagálva a társadalmi osztályellentéteket megragadó nézetek.

A szociológia a XIX. század közepétől kezdve a társadalomnak a történelmi és helyi viszonyoktól független, általános fogalmával él. Pontosabban a szociológián belül jól elkülöníthető egy holisztikus és egy individualista társadalomfelfogás, aszerint, hogyan értelmezik az egyén és a társadalom kapcsolatát. A holisztikus társadalomfelfogás abból indul ki, hogy az egyének beleszületnek egy meglévő társadalmi valóságba; a társadalmat tehát mindig eleve adott valóságnak tekinti, amely független az egyének létezésétől, szándékaitól, stb. Arra kérdez rá: hogyan lehetséges társadalmi rend. A társadalmat pedig úgy tekinti, mint egyfajta „ellenőrző mechanizmus”t.

Az individualista társadalomfelfogás szerint a társadalmi jelenségeket kizárólag az egyének viselkedéséből és cselekvéséből lehet megérteni és megmagyarázni.

3. Ilyen fajta rendszerben élő emberek összessége – a társadalom tagozódása, megoszlása.

4. Az így együtt élő emberek közösségének valamely osztálya, rétege – pl. paraszti társadalom, mérnök társadalom.

5. Települések, földrajzi egységek lakóinak az összessége – falu, város társadalma.

Társadalmi szerkezet (társadalmi struktúra, társadalmi rendszer)

Fogalmak:

- a.) Társadalmi szerkezet: a társadalmon belüli különböző pozíciókat betöltő egyének és csoportok közötti viszonyokat értjük.
- b.) Státusz: a társadalmi szerkezeten belül státuszok vannak.
- c.) Szerep: a státuszok betöltői meghatározott szerepek szerint viselkednek, ezek a szerepek meghatározott viszonyokat írnak elő az őket betöltők számára.
- c.) Társadalmi rétegződés: a különböző ismérvek – foglalkozás, beosztás, munkahely, iskolai végzettség, lakóhely – alapján megállapított társadalmi kategóriák helyzetének eltérése, hierarchikus sorrendje az életkörülmények és az életmód különböző dimenzióiban.
- d.) Társadalmi osztály: a termelőeszközökhöz való viszony alapján definiált társadalmi kategóriák.
- e.) Társadalmi réteg: a foglalkozás, iskolai végzettség, lakóhely, a jövedelem nagysága stb. alapján definiált társadalmi kategóriák.
- f.) Státuszcsoport: az olyan egyének vagy családok csoportja, akik az általa használt hét dimenzióban együttvéve hasonló helyzetben vannak.
- g.) Munkajelleg-csoport: a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, konkrétan a foglalkozás jellege alapján megkülönböztetett kategóriák.
- h.) Elit: a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő kis létszámú – az uralkodó osztálynál szűkebb - csoportot.

Vizsgálati módszerek

- a.) **Survey-módszer**: sokféle adatot gyűjtenek össze a megkérdezett személyek vagy családok társadalmi helyzetéről, életkörülményeiről, életmódjáról, gondolkodásáról. Az adatfelvételek alapján társadalmi kategóriánként lehet kimutatni a jövedelmek, a lakásviszonyok stb. átlagos értékét, a hátrányos, átlagos és kedvező helyzetben lévők arányát, így a társadalmi kategóriák közötti különbségeket sok dimenzióban lehet vizsgálni. Az első ilyen rétegződés típusú survey-felvétel a KSH 1963. évi rétegződés-felvétele volt. 1992 óta Magyar Háztartás Panel adatfelvétel-sorozat a rétegződési adatok fő forrása.
- b.) **Önbesorolós-módszer**: a megkérdezetteket kérdezik meg, hogy milyen osztályba vagy rétegbe sorolják magukat.
- c.) **Presztízsvizsgálat**: a megkérdezetteket arra kéri fel, hogy pontosan megnevezett foglalkozások „presztízst” nevezék meg.

Társadalmi rétegződés

A rétegződés vizsgálatára többféle elmélet létezik.

- 1.) **Max Weber**: a társadalmi szerkezetben három lényeges meghatározó dimenziót nevez meg.
 - gazdasági dimenzió*: a termelőeszközökhöz való viszony mellett a munkaerő-piaci helyzet a differenciáló tényező. Ezt a dimenziót nevezte Weber osztállynak vagy gazdasági osztállynak.
 - hatalom*: Weber szerint a politikai hatalom nem szükségképpen függ össze a tőketulajdonnal.
 - rend*: Ennek lényege a megbecsültség.

2.) **G. Lenski:** ma az ipari társadalmakban hétféle osztályrendszer él egymás mellett.

Politikai-hatalmi	Vagyoni tőketulajdonlási
Foglalkozási	Iskolai végzettségi
Faji, etnikai, vallási	Nemek szerinti (férfi és nő)
Életkori osztályrendszerek	

Közülük a foglalkozási osztályrendszert tartja a leginkább meghatározónak

3.) **P. Bourdieu** háromféle tőkét különböztet meg: a pénztőkét, a kulturális tőkét és a szociális tőkét. A kulturális tőkén a műveltséget érti, a szociális tőkén a társadalmi kapcsolatokat. Bourdieu szerint a társadalmi hierarchia csúcsához való feljutáshoz nemcsak pénz- (gazdasági) tőke szükséges, hanem kulturális és szociális tőke is

Kulturális tőke

- a személyiségbe beépült kompetencia, tudás, ízlésvilág stb.;
- iskolai rangok, melyeket az egyén megszerezhet;
- azok a kulturális tárgyak, amelyek az egyént körülveszik.

Társadalmi tőke

- relációs viszonyok
- strukturális viszonyok

A társadalmi osztályok elkülönítésének alapja a három tőkefajta. (szublimált osztály fogalma)

Az újratermelési stratégiák sikere nem független az egyén ill. társadalmi csoport által birtokolt tőke mennyiségétől és összetételétől.

4.) **Osztályok a mai nyugati társadalmakban:** Marx hite szerint a kapitalizmus fejlődése során nő a szakadék a sovány gazdagréteg, és a tömeges szegényréteg között. Tévedés: a termelékenység növekedése az ipari technológiák fejlődése miatt van.

felső osztály: viszonylag kis létszám, státuszbeli különbségek a tradicionális gazdagok és az úgazdagok között.

középosztály: számtalan foglalkozási csoport tagjait foglalja magába.

régi középosztály: kisvállalkozók, boltosok, small farmerek (munkaképes lakosság jelentős hányada)

felső középosztály: menedzserek, szakértelmiségiek. (felsőfokú végzettség)

alsó középosztály: hivatali alkalmazottak, tanárok, ápolók, ügynökök

munkásosztály: képzettségi szint az elkülönítő tényező

felső munkásosztály (munkásarisztokrácia) a szakképzettek rétege

alsó munkásosztály: a szakképzetlenek (bizonytalanabb munkakörülmények)

marginális osztály: a munkásosztály alsó rétege, etnikai megkülönböztetés alapján

5.) **hatalomelméletek:** második világháború után gyorsan népszerűvé váltak.

Mills kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy egy szűk hatalmi elit uralkodik az Egyesült Államokban, amelyen belül három csoportot különböztetett meg: (1) a gazdasági élet vezetőit és a nagyvállalatok menedzsereit, (2) a vezető politikusokat és (3) a hadsereg vezetőit. Az uralkodó elit c. könyve nagy hatással volt az újjászülető magyar szociológiára.

R. Dahrendorf szerint a modern társadalomban már nem a tőketulajdon, hanem a gazdasági hatalom birtokosai állnak a hierarchia csúcsán, a társadalmi konfliktus nem annyira a jövedelemért, mint inkább a hatalomért folyik

E. O Wright egy új formációelméletet vázol fel: A feudalizmussal kezdődően öt gazdasági-társadalmi rendszer követi egymást a történelemben: 1. feudalizmus; 2. kapitalizmus; 3. az állami társadalmi rendszer; 4. szocializmus; 5. kommunizmus

„**Két osztály és egy réteg**”: 1945-től kezdve a történelmi materializmus keretében kidolgozott „két osztály és egy réteg” modell uralkodott a magyar társadalomtudományokban (sztálini modell). A szocialista társadalmak szerkezetét és rétegződését úgy lehet leírni, hogy abban a termelőeszközökhöz való viszony alapján két osztályt különböztethetők meg: a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság és egy réteg, az értelmiség vagy szellemi réteg.

A magyar társadalom változása a dualizmus korától napjainkig

A magyar társadalom a dualista korszakban és két világháború között

A dualista társadalomról, valamint a két háború közti magyar társadalomról különböző elképzelések születtek. A legismertebb **Erdei Ferenc** vizsgálata a kettős, vagy torlódott társadalmi struktúráról. A **kettős társadalmi struktúra** annyit jelent, hogy a feudális és kapitalista struktúra egy időben létezik, egymást kiegészítve van jelen és működik.

Feudális vonás: a történelmi, nemzeti, rendi társadalmi örökség.

Feudális eredetű társadalmi rétegek: államhivatalnokok, nagybirtokosok, történelmi arisztokrácia, úri (történelmi) középosztály, egyházak, nemzeti kispolgárság.

Kapitalista vonás: a modern, polgári társadalom, amely 1867 után kezdett el kiformálódni.

Kapitalista társadalmi rétegek: nagyvállalkozók, polgári származású arisztokraták, kisiparosok, - kiskereskedők, szabad értelmiségiek, polgári középosztály, ipari munkásság.

Parasztság: sajátos helyet foglalt el a magyar társadalmon belül. A feudális, illetve tőkés eredetű rétegek a társadalom 10-12%-át tették ki. A fennmaradó nagy hányadot a parasztság jelentette, amely leszakadva, rossz körülmények között élte a mindennapjait. Nagy többségben voltak. Erdei társadalom alatt élőknek nevezet őket -, de mégsem szólhattak bele a gazdasági, politikai kérdésekbe, még a saját helyzetüket érintő ügyekben nyilváníthattak véleményt.

A magyar társadalom szerkezete a második világháború után (1945-1990)

1945-1948 között népi demokratikus viszonyok jöttek létre Magyarországon. A politikai életben a többpártrendszer működött. A gazdasági életre a vegyes tulajdon volt jellemző, ahol jelen volt a magán-, a termelőszövetkezeti és az állami tulajdon.

1945-1947-ben végbement a **földosztás**, amelynek elsődleges célja: elkerülni a lakosság élelmiszer-hiányát. A 100 holdnál nagyobb földeket kisajátították, és szétosztották a nincstelenek között. Ezáltal felszámolták a magyarországi nagybirtokrendszert. Földet elsősorban a földnélküli, illetve legszegényebb paraszti rétegek kaphattak. Tehát a kisbirtok és a törpebirtok túlsúlyba került, és így a társadalom szerkezete is megváltozott. A családtagonként járó 1-2 hektár föld csak az életben maradáshoz volt elég, továbblépésre, fejlesztésre nem volt lehetőség.

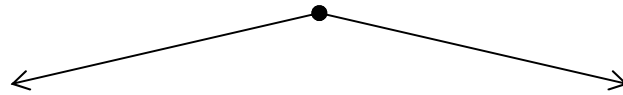
1948 utáni időszakra a szovjet mintájú fejlődés utánzása nyomta rá a bélyegét.

Átalakították a politikát: szovjet típusú államszervezetet alakítottak ki – proletárdiktatúra -, s a többpártrendszer felszámolásával egy párt – Magyar Dolgozók pártja – kezében összpontosult a hatalom. (egypártrendszer).

A gazdasági életben felszámolták a magántulajdont. A termelő eszközök állami, vagy szövetkezeti tulajdonba kerültek. Az ipar, a kereskedelem, a hitelélet, valamint a szolgáltatások államosítása mellett, megkezdődött termőföld államosítása. A kollektivizálásnak nevezett folyamattal állami gazdaságokba és termelőszövetkezetekbe tömörítették a parasztságot. A középi és gazdagparaszti réteget – a kulákságot - is felszámolták. Az ötvenes évek első felében a

nehézipar fejlesztésének rendelték alá a gazdasági életet. A nehéziparosítás következtében új gyárak épültek, ún. szocialista iparvárosok keletkeztek. A falvakból sok ember vándorolt az ipari centrumokba, az addig mezőgazdasággal foglalkozók betanított- és segédmunkásokká váltak.

Az erőltetett iparosítás a társadalom életszínvonalának romlásához vezetett, súlyos ellátási gondokat okozott.

Gazdasági eszközök korlátozása 1950-1953 politikai korlátozás. termény 1947-1950-ig. beszolgáltatás → nem tudták teljesíteni, így a Nem engedték, hogy fejlesszenek, föld bekerült a szövetkezetekbe. → és gyarapodjanak. Mezőgazdaság erőltetett átalakítása.

A társadalomban nagyrészt politikai ideológiai nyomásra elterjedt a sztálini társadalmi szerkezeti modell. Alapvetően a sztálini társadalom szerkezet, modell: az ún. 2+1 modell, mely még az 1980-as években is általánosan elfogadott volt.

2 osztály → ipari munkásság
→ termelőszövetkezeti parasztság

1 réteg értelmiségi réteg

Társadalmi változások Magyarországon az 1990-es években

A rendszerváltás után több olyan gazdasági változásra került sor hazánkban, a mely kedvezőtlenül befolyásolta a társadalom szerkezetének alakulását:

- Privatizáció és kárpótlás
- A GDP visszaesése
- Reáljövedelem csökkenése
- Jelentős infláció
- Munkanélküliség nagymértékű emelkedése
- Világgazdasági visszaesés, napjainkra válság

Ennek „eredményei”:

- elszegényedés jelensége
- romló életminőség: a társadalom mintegy 80 %-át érinti
- a magyar társadalom 1/3-a létminimum alatt él
- a társadalom 10-15%-ánál jelentősen vagyongyarapodás következett be, a „meggazdagodás mértékét illetően szélsőségek tapasztalhatók.

Ma a „jövedelemolló” szárai közti különbség - átlag - 10-12-szeres. A középréteg egyre keskenyedő réteget jelent. Nincs erős, gazdaságilag stabil kis- és középvállalkozói réteg. Ha az olló tovább nyílik, ki fog alakulni a dél-amerikai szindróma.

A jelenkori hazai társadalomkutatások (XX. század második fele)

Kolosi Tamás vizsgálata – a klaszterek:

Kolosi alapján abból az elméleti alapállásból indul ki, hogy nemcsak és nem elsősorban a foglalkozás határozza meg az egyén vagy a család társadalmi helyzetét, hanem az életkörülmények és az életmód nagyobb számú dimenziójában elfoglalt együttes hely

A rendelkezésre álló adatok alapján hét dimenzióban jellemezte a megkérdezett személyek helyzetét. A hét dimenzió a (1) fogyasztás, a (2.) kultúra és életmód, az (3) érdekérvényesítés, a (4) lakás, a (5) lakókörnyezet, az (6) anyagi színvonal és a (7) munkamegosztás.

Az egyes személyek és családok hét indexpontszáma alapján matematikai-statisztikai módszerekkel állapította meg, hogy mely egyének, illetve családok vannak hasonló helyzetben a hét index együttes figyelembevételével. Az így kapott klasztereket nevezte státuszcsoporthoz.

A családok 12 státuszcsoporthoz a következők:

Elit	Falusias középcsoport
Városias felső csoport	Érdekérvényesítő alsó csoport
Falusias felső csoport	Jó anyagi helyzetű falusias alsó csoport
Fogyasztói magatartású középréteg	Városias alsó csoport
Városias jómódú munkások	Enyhén deprivált
Rossz anyagi helyzetű középcsoport	Deprivált

Ferge Zsuzsa vizsgálata – munkajelleg szerinti társadalmi besorolás

Ferge Zsuzsa '60-as években új társadalmi szerkezetet vázolt fel a szociológiában. Elméletére jellemző, hogy a munka jellege szerint osztja fel a társadalmat. A társadalom jellegét a munka jellege szerint lehet meghatározni:

- vezető és értelmiségi
- középszintű, szellemi
- irodai
- szakmunkás
- betanított munkás
- segédmunkás
- mezőgazdasági, fizikai
- nyugdíjas

1970-es kutatásai tovább differenciálták a Ferge-féle társadalmi csoportokat.

A szociológiai vizsgálatok a vezető beosztásúakat külön választották a nem vezető beosztási szakértelmiségtől. A vezető beosztásúakat alcsoportokba sorolták aszerint, hogy milyen munkát végeztek:

- gazdasági
- Közigazgatási
- politikai

A szakértelmiséget szakmák szerint differenciálták:

agrár értelmiség
humán értelmiség
műszaki értelmiség

Az irodai dolgozókat még jobban különválasztották a középszintű szellemi foglalkozásúaktól.

A szakmunkásokat és a betanított munkásokat szakmák szerint differenciálták:

építőipari
vasipari, stb.

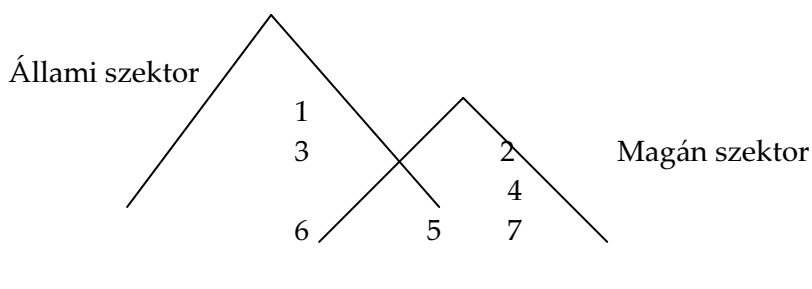
A mezőgazdaságban foglalkoztatottakat két szempont szerint differenciálták:

iskolai végzettség,
mezőgazdaság mely területén dolgozott (mezőgazdasági gépipar állattenyésztés,
növény-termesztés, stb.)

Szelényi Iván és Konrád György vizsgálatai

Szelényi Iván és Konrád György Az értelmiség útja az osztályhatalom felé című munkája nagy változásokat hozott a társadalomkutatásban..

Hét csoportba sorolták a magyar társadalmat és megalkották a kettős piramis elmélet.

1. káder elit: akkori rendszerhű gazdasági, politikai vezetők csoportja.
2. vállalkozók: viszonylag „tartósabban” céget üzemeltettek, alkalmazottaik voltak ebből tartották fenn magukat
3. középszintű bürokrácia csoportja: rendszerhű közép- és alsóvezetők
4. maszekok v, önállóak: egyszemélyes vállalkozók
5. állami szektor- főállás, mellékállás- magán szektor
6. állami szektor dolgozói, munkásai
7. magán szektor dolgozói, alkalmazottai.

Szocializáció, társadalmi szerepek.

A szocializáció zavarai, nehezen nevelhetőség, deviáns viselkedés.

A szocializáció fogalma:

A szocializáció a társadalomba való beilleszkedés folyamata, amelynek során az egyén megtanulja megismerni önmagát és környezetét, elsajátítja az együttélés szabályait, a lehetséges és elvárt viselkedésmódokat. Ebben a folyamatban a társas együttélésre nevelő hatások és az egyéni befogadó képesség eleven kölcsönhatása érvényesül.

Mások viselkedésének látott, átélt, tapasztalt élményei, a szülők által nyújtott viselkedési minták, a saját magatartásukról nyert visszajelentések módosító hatásai és a tudatos nevelés útján közvetített törekvések egyaránt belejátszanak ebbe a fejlődésbe. Az ember ennek során humanizálódik, emberi viselkedésformákat tanul meg. Megtanulja az érzelmi kifejezésformákat, kialakítja, fejleszti a gondolkodás, tervezés, önkifejtés, akaratossági formáit.

Megtanul emberi módon élni és viselkedni.

Az embergyerek szülői és társas környezet hiányában, legfeljebb anatómiájában felel meg az embernek, míg viselkedése alig emlékeztet az emberére. A vele született adottságok és tulajdonságok, lehetőségek kimunkálása társas feltételekhez kötött, ehhez pedig az emberi együttélés mintái szükségesek. Az emberré válás szocializációs folyamat, a vele született adottságok társas kialakítása.

Az a közeg, amelyben az emberré és felnőtté válás zajlik, a mikromillió, elsődlegesen a családi, majd a munkahelyi, baráti kiscsoportok színtere. A mikromillió tehát az a társas mező, amelyet együtt élő, összetartozó személyek alkotnak. Jellegzetessége a személyesség és kölcsönösség. A szocializáció tágabb értelemben az egész életet átszövő folyamat.

A szocializáció a gyermekkorban kezdődik, valójában a születéssel kezdődik.

A gyermekkori szocializáció:

A gyermekkori szocializáció a személyes én kibontakozásának történéseivel veszi kezdetét. A személyiség megalapozását és differenciálódásának folyamatát a családi „közvetítő rendszer” kölcsönhatásai indítják meg, ezért a családot tekintjük a szocializáció elsődleges műhelyének. A szociális tér növekedésével elsősorban a kortárs csoportok jelentősége fokozódik.

A kapcsolatokat megvalósító kommunikációs eszközök között első helyen áll a nyelv. A másik ember megértése az alkalmazkodás előfeltétele, egyben a tudatos ön- és környezetszabályozás eszköze is.

A közvetítő rendszerek szerves tartozéka az anyagi technikai kultúra is. A munka alapvető tevékenység, a folyamatában megélt tevékenységi siker is a szociális elismerés biztosítása. A gyerek aktivitását, érdeklődését, kezdeményező-készségét a személyes kapcsolatok indukálják, serkentik, egyben szabályozzák is. A gyermeki aktivitás, az ön és környezet alakító képességek olyan interperszonális erőterben bontakoznak ki, amely eleven keretét, feltételeit és mintáját szolgálja a gyermek társas, majd társadalmi lényé fejlődésének. Az ember eredendően társas lény, az örökletes és környezeti, az egyedi és a szociális tényezők, hatások egységes fejlődési folyamatában olvadnak össze „emberivé” és legfeljebb csak dialektikus okokból választhatók szét.

A szocializációs folyamatban a család, az egyén és a társadalom közti közvetítő kiscsoport. A család elsődlegessége abban áll, hogy:

- a legkorábbi életszakasztól kezdve hat a fejlődő egyénre
- érzelmi kötelékei, kapcsolatainak erőssége, hosszan tartó hatása alapvető érzelmi és viselkedési modelleket vés be a személyiségbe.

A család szocializációs funkciója többszintű. Ellátja a gyermek biológiai gondozását, biztosítja azokat a biológiai feltételeket, amelyek az éréshez és fejlődéshez szükségesek, ugyanakkor meghatározott magatartási és szerepmintákat is közvetít.

A családban felnövő személyiség kétfajta, állandóan érvényesülő hatás jelenlétében fejlődik:

A család rejtett, spontán megnyilvánuló, szándéktalanul is közvetített, természetes életviszonyaiban gyökerező hatásainak közegebe,

a másodlagos, tudatosan irányított és közvetített nevelési ráhatások erőterében.

Mindkettő nagyon döntő jelentőségű. Ezek lenyomatát nyilvánvalóan tükrözi a gyermek magatartása, másokhoz való viszonya. A primer, tapasztalásos, szociális tanulás a gyermek szándéktalanul, „belenövésével” elsajátított viselkedési mechanizmusait foglalja magába. A családi közösséghez tartozás kialakítja az ún. családi identitást, amelyet kollektív szimbólumokkal is kifejezésre juttatunk. (pl. családi név viselése)

A család „kettős vezetésű” kiscsoport. Az apa, a családot kifelé képviselő instrumentális vezető. Az anya az expresszív – emotív vezető, akinek fő feladata a családi harmónia. Élnek a családdal kapcsolatban olyan ideálok, amelyeknek értékösszetevőit egyaránt merítjük saját gyermekkorunk emlékeiből és a társadalmilag ideálokból.

A család mint rendszer megfelelően és hibásan egyaránt „működhet”. Hibás működésekor a belső diszharmónia a gyermeknek megmerevedett és célszerűtlen ítéleti- viselkedési mintákat közvetít, így azt fejlődésében megakadályozza. A családon belüli változások, az ún. szerepváltozások, krízishelyzetekig fokozódó átalakulási periódusokat hozhatnak létre. Ezek a család belső egyensúlyát összeroppantathatják. A családnak nagy szerep jut a benne élők különböző problémáinak megoldásában. A család az a szociális tér, amelyben kevesebb alkalmazkodási erőfeszítésre van szükség, a családtag „jobban elengedheti” magát. A családi légkör rejtett vagy nyílt zavarai indíthatják el azokat a hibás irányú személyiségfejlődéseket is, amelyek vagy már gyermekkorban manifesztálódó lelki zavarokban, vagy a későbbi, felnőttkori alkalmazkodás zökkenőiben és töréseiben mutatkoznak meg. A családnak azok a szerkezeti hibái, amelyek a gyermeki fejlődést gúzsba kötik vagy megzavarják, csaknem mind a disszonáns, egyenlőtlen házastársi és szülői viszonyokban gyökereznek. A családi kontaktusminták torzulása miatt azok beépítésére vagy azok átvételével hibás, kedvezőtlen viselkedési készségeket rögzítik. A család egészsége a felnövő gyermek lelki egészségének döntő tényezője. A lelki megbetegedések kulcsát elsődlegesen tehát nem az egyénben, hanem az egyén és környezete sajátos viszonyában kereshetjük. Kiegyenlített kapcsolatok között nemcsak az egyén, hanem az őt körülvevő csoport is fejlődik. Stabil és biztonságot adó családi légkörben a személyiség az élet stresszhelyzeteivel szemben olyan védekezést szerezhet, amely lelki egészség-védelmének erőforrása és önmegvalósító életvezetésének biztosítéka lehet.

Összefoglalva:

A szocializáció

Szabályokat vés az egyénbe

Célokat, törekvéseket sugall

Identitást nyújt

Ebből következően a szocializáció alapkérdései

1. Mire irányul
 - viselkedésre
 - nemi szerepre
 - nyelvre
2. Hogyan
 - utánzás (viselkedés)
 - empátia (érzelmek)
 - tanulás, jutalmazás, büntetés
 - azonosulás
3. Ki, hol
 - személyek (család, barát, szülő)
 - csoportok (kortárs, munkahely)
 - intézményes
 - környezet
 - média
4. Meddig tart – egész életen át
5. Milyen a kapcsolat a szocializáló és a szocializált között – aktív vagy passzív befogadó

Szocializációkutatás főbb elméleti irányzatai

- *Biológiai – érési irányzat, Gesell:* a szocializáció előfeltétele az érettség.
- *Tanuláselméleti – szociális, Bandura:* a szocializáció = tanulási folyamat és a környezettől függ.
- *Kognitív (v. univerzális) konstruktivista, Piaget, Kelly:* szocializáció = kognitív stílus fejlődése, egy világszemlélet elsajátítása univerzális; a fejlődésben szakaszok vannak, a gyerek aktív alakítója a szocializációnak.
- *Pszichoanalitikus, Freud:* a szocializáció funkciója, lefaragni a gyerek elfogadhatatlan törekvéseit → ösztönlényből társadalmi lénné váljon.
- *Genetikus, Cattel:* a szocializáció genetikailag determinált, az hogy ebből mi valósul meg, a környezettől függ.
- *Etológiai, Lorenz:* a szocializációról az állati viselkedések tanulmányozásával még többet tudhatunk meg.

Utánzás, mintakövetés, azonosulás

A gyermeki személyiség gazdagodásának fontos eszköze az utánzásos tanulás. Feltételeznénk a modellt és az utánzó tudatos megkülönböztetését, a gyermekkorban azonban ez még nem tudatos és a korai utánzásos műveleteket ne is jellemzi. (pl. észre sem vesszük, hogy a számunkra kedves személlyel egyszerre lépünk, ugyanúgy mozgunk) Szándéktalanul jön létre és a beleélés, átélés útján születik meg. Ezen folyamatok bonyolult szerveződése gyermeknél még labilis, éretlen. Felfogása és gondolkodásmódja még labilis, éretlen.

Azonosulás: Kettős szálon halad a fejlődésben. Az első, korábban meginduló identifikációt az anya indukálja. Mozgatóereje az anya távolléte által kiváltott szeparációs félelem. Az utánzásos fonalon haladó azonosulás, eszközévé válik a félelem feloldásának. Úgy kezd viselkedni, mint az anyja, saját magatartásával személyesíti meg. A viselkedés utánzásos elemei mégsem azt jelentik, hogy mintakövető magatartással épül be egy – egy viselkedésmód. Az utánzás sajátos indulati, érzelmi töltése és szándéktalan jellege teszi lehetővé, hogy már ne csak utánzásról, hanem a

szülővel való azonosulásról beszéljünk. Ebben a folyamatban fejlődik ki a gyerek beleélő, átérző készsége, ezt a képességet nevezzük empátiának.

Tehát az utánzás, (mintakövető viselkedés) és az empátia lehetővé teszi a gyerek számára:

1. újabb magatartásmódok megtanulását
2. a jelentéstanulás gazdagodását, a szociális értékek világosan átélt jelentését

Az identifikáció második szálát a környezet szabályozó törekvéseinek tapasztalása bontja ki.

Az identifikációs folyamat a gyermekben megoldja a szocializáció egyik legnagyobb dilemmáját: a vágyak korlátozását és magatartásának a társas elvárásokhoz való igazítást anélkül, hogy a lemondás gyötrelmét átélné. Így válik az „én” részévé a „másik” és így épül be egyedi érzelmi közvetítésen át az emberbe a társadalom szabályrendszere. Az azonosulás során akaratlanul, spontán, mintakövető folyamatokon keresztül veszi át a gyermek az érzelmileg jelentős személyek viselkedésmódját, elvárásait, tulajdonságait. Az identifikáció az énvédő és veszélyelhárító eszköztárnak is tartozékává válik.

Az apa szerepe is nagyon fontos, demonstratív, normatív és irányító funkciója van. Ha az apa a kötelező vagy elvárható viselkedés normáitól eltérő értékeket közvetít gyermekének miközben az azonosulási folyamat zavartalan, akkor e negatív minta a gyerekben antiszociális értékrendszert hoz létre.

A társas kapcsolatok zavara

A kommunikáció szintjei

A kommunikáció eszközével teremtjük meg és tartjuk fenn a kontaktust másokkal. A kommunikáció legáltalánosabban: információtovábbítás emberi jelrendszerben. Az információ az észlelő ember oldaláról a kifejezés jeleinek felfogása és ennek értelmezése. Ha elfogadjuk, hogy szocializáció a személyiségfejlődés társas, illetve társadalmi vetülete, akkor természetessé válik az is, hogy e folyamat döntő fejleménye a beszédtanulás. A valóság, a környezet felfogása elképzelhetetlen a metajelzések nélkül. Ez adja meg a közlések érzelmi, indulati tartamát, színét, hangulatát. Jelzi a közlés valóságát, módosítja a közlés jelentését, sőt meg is cáfolhatja ezt. Előfordulhat az is, hogy fel nem ismert és szándéktalan "tereléssel" a szavak útján közölt elvárásunknak ellentmondó, azt gyengítő vagy módosító metaközléseinkkel a gyermek nevelését szándékunkkal ellentétes irányba visszük.

A „kettős kötés” jelenség

Ez abban áll, hogy a szülő egy időben ellentétes közléseket ad a szóbeli és a gesztikus közlési síkon át a gyermekének. Az információ kettős tartalma egymással ellentétes igényeket tükröz, így a szülő ugyanarra a dologra vagy helyzetre vonatkozóan ellentmondóan tájékoztatja gyermekét. A helyzet kettős szorításában a gyerek bárhogyan reagál, rosszat tesz és ezt azt anya bünteti. A korai életszakaszban sok fájdalmat és csalódást eredményező kettős kötés jelensége még egy kedvezőtlen fejlődési irányt nyithat meg. Ez abban áll, hogy a gyermek nem képes a szavak jelentését megfelelően elsajátítani.

A „Sündisznó dilemma”

A gyermeki és felnőttkori autizmus állapotainak közös szociális gyökértényezőire épül. Az elnevezés Schopenhauer paradigmája adta: „Egy hideg téli napon egy csoport sündisznó összébújt, hogy melegükkel védjék egymást a megfagyástól. Hamarosan azonban érezni kezdték egymás tüskéit, ezért ismét eltávolodtak egymástól. Amikor meleget kívánva újból egymáshoz húzódtak, megismétlődött az előző kellemetlenség, ezért a kétfajta kín között ide-oda vándoroltak addig, amíg meg nem találták egymás között azt a távolságot, amely a legjobban megfelelt nekik.”

Egyes felfogások szerint (pl. Bellak) ezt az egyensúlyt a beteg képtelen megtalálni.

Játshmák a társas kapcsolatokban

„Szociális érintések” és érintkezések melegében tanuljuk meg értékelni és lényegi szükségletté alakítani a „másik ember”, a társ és a társak jelenlétét életünkben. A társak hatása átszövi életünket. Az elismerés és gyengédségnyerés vágya sarkallja, irányítja magatartásunkat.

Eric Berne tranzakció-analízise szerint, a lelki rendellenességek ott keletkeznek, ahol az embernek nincs spontán és természetes lehetősége a másik ember elismerésének, gyengédségének megszerzésére, ahol nem a kölcsönösség és egyenrangúság alkotja a társas kapcsolatok alapszabályát.

A játszma lényege, hogy egyéni haszonért játsszák. A játszma pótolja az intimitást annak a „játékosnak”, aki egyéb módon nem tudja megvalósítani kontaktusait és magasabb rendű társas kapcsolatait. A játszma, manőverjellegéről ismerhető fel. A már gyermekkorban is jelentkező játszmákba a szülő szorítja bele gyermekét. A játszma előzményében olyan családi konfliktusminták rejlenek, amelyek a szülők egymás közti viszonyában gyökereznek.

A gyermekkorban kialakuló családi mintájú játszmák azért veszélyesek, mert beépülhetnek a gyermeki viselkedés kelléktárába és akadályozzák a későbbi életszakaszok zavartalan, kongruens és örömteli kapcsolatainak szervezését.

Neurotikus potenciál és fejlődése

A gyermekkori szocializáció egyik legizgalmasabb kérdése, hogyan zajlanak le azok a történések, amelyek a személyiség fejlődési folyamatát megzavarják.

A legáltalánosabban elfogadott megfogalmazás szerint a neurózis a lelki élet, szűkebben az érzelmi élet különböző súlyossági fokú zavara, amely viselkedési szinten az interperszonális kapcsolatok hibáiban és zavaraiiban tükröződik, tüneti szempontból pedig sokféle és változatos testi, szervi, idegrendszeri rendellenességben nyilvánulhat meg.

A neurotikus potenciál (a neurózis kialakulására való egyéni lehetőség és hajlam) a gyermekkor során alakul ki a szocializációs folyamat történéseiben. A hajlamnak két oldala van.

1. **Biológiai:** Az elemi idegrendszeri folyamatok típusa alkotja. Meghatározza, hogy az egyén az idegrendszerében a külső hatást miként képes feldolgozni. Mivel az öröklés csak tulajdonság-lehetőségeket nyújt, ezért minden tipikusan emberi reakciót az egyedi életben tanulunk meg. Ideg-rendszerünk működési jellegétől függ, mennyit és hogyan tanulunk meg a környezeti mintákból.
2. **Környezeti tényezők provokatív szerepe:** Az ember alapvető feladata, hogy alkalmazkodjon a társas valóság követelményeihez.

Neurózisra hajlamosító családi tényezők

Csonka család

Nem tud a gyerek számára megfelelő férfi – nő mintát nyújtani, s bár ezt pótolja a családon kívüli közösség, azt az érzelmi miliőt soha nem tudja kínálni, amelyet e kétoldali viszony biztosít a családban.

Ha a családi miliő rejtetten vagy nyíltan diszharmonikus, feszült.

A gyerek igen érzékenyen reagál arra, amit és ahogyan mondunk. Könnyen elcsípi a megfogalmazásban lévő ellentmondást. Nagyon lényeges, hogy a gyerek ne helyettesítse valamelyik szülőfél számára az érzelmileg hiányzó másikat.

3. Neurózisra hajlamosít a szülő személyiségének rejtett zavara.

Komoly hiba, ha a szülő azt várja el a gyerektől, amit hajdan hiába várt önmagától, mert nem sikerült teljesítenie.

Az ember szubjektív egészségérzete statisztikailag jellemzően összefügg családi szerepe betöltésének szubjektív sikerélményével is. A betegségérzet legkevésbé az objektív egészségállapottal függ össze, ugyanakkor kimutatható betegséggel nem áll szoros kapcsolatban. Ez arra utal, hogy az ember az élete sikertelenségeiért a betegségével, mintegy igazolja magát.

Neurotikus zavarok a gyermekkorban

A gyermek nyitott, gyorsan fejlődő és éppen a gyors változások miatt labilisabb személyiségében a változékonyság és a fejlődőképesség a két alaptendencia.

Az egyensúly megingását tükröző tünetek igen széles skálán mozoghatnak, néha súlyos zavar képét keltik. Sajátosságuk azonban, hogy a gyermeki fejlődés adott szakaszára jellemző és kritikus testi – lelki átalakulásokhoz kötődnek és olyan kifejezés-formákban nyilvánulnak meg, melyekre a gyermek az adott életszakaszban képes. A testi, biológiai fejlődés viszonylag egyenletes kibontakozásával szemben a lelki fejlődés egyenlőtlenebbül halad előre. Ebben szerepe van annak, hogy az egyes életszakaszokban megtanult viselkedésmódokat és az ezzel járó örömeiket nem szívesen adjuk fel az új követelményeknek megfelelő magatartásformákért. Ezt fejezi ki a tanulás effektustörvénye is. Új alkalmazkodási formák tanulásakor a régi, bevált és örömnnyújtó viselkedési formák vetélkednek a még nehézkes újabbakkal.

A fejlődés belső dinamizmusát példázza az is, hogy folyamata váratlan előrehaladásokkal, ugrásszerű változásokkal tarkított. (pl.: agresszív viselkedés szelídbe fordulása, a magatartás megkomolyodása, hosszú nevelési harc hatására)

A tünetek, a környezetnek szóló jelzések azon a nyelven, ahogyan a kényelmetlenségi és félelemérzések közölhetők. A zavarokban azonban mindig a gyermeknek szüleivel, nevelőivel és közvetlen környezetével való konfliktusa testesül meg. Az összeütközéseket okozó behatások igen sokfélék lehetnének. A károsítók köre már szűkebb. Ilyenek pl.: a szégyen, megalázás, tartós kín és szorongásokozó félelmi helyzetek.

Mindeddig azt hangsúlyoztuk, hogy a gyermekkori pszichogén zavarokban a személyi környezet és a gyerek közti konfliktus jut kifejezésre. A konfliktus egyaránt belső, lelki és külső, környezeti. Ereje annál nagyobb, minél labilisabb és diszharmonikusabb az a milió, amelyben a gyermek saját biztonsága, elfogadottsága érdekében is igyekszik átvenni, beépíteni a szülők rá vonatkozó elvárásait.

Lehetséges, hogy a gyerek pszichés problémái többnyire a csalárendszer egyensúlyának zavarait is tükrözik. Így a családi viszályokban mindig a gyermek az, aki a legrosszabbul jár.

Tehát a gyermekkori neurotikus zavarok talaját a személyiség társas környezetének, főként a családnak a diszharmoniai alkotják.

A zavarok egyaránt létrejöhetnek a fejlődés kritikus időszakaiban, és az egyes szakaszok váltásainál. A neurotikus kontaktuszavar és érzelmi krízis éppolyan úton szüntethető meg, ahogyan kialakult: emberi kapcsolatokon át. Ez a speciális gyógyító kapcsolat, a pszichoterápia. Ez nemcsak a szorongást és a tüneteket szünteti meg, hanem a gyermeki fejlődés szocializációs folyamatában bekövetkezett töréseket, hibákat és konfliktusokat is feltárja. A családterápia feloldja a családi kapcsolatok kóros és zárt rendszerét.

A szocializáció és a devianciák

Devians magatartás: A társas lét követelményeitől és normáitól eltérő viselkedés-formákat nevezzük így.

A társadalom jogilag meghatározott és szankcionált normáin túl sokféle norma-rendszer létezik, amely egy – egy népességcsoportra érvényes. Aki vét ezek ellen, azt kiközösítik, megvetik, stb. Vannak a deviáns magatartásnak olyan formái, amelyek különböző norma-rendszerekben egyaránt előfordulnak. (Pl.: alkoholizmus, bűnözés, kábítószer fogyasztás.)

A devianciák valamennyi formája összetett szocializációs zavarokra vezethető vissza. Kialakulásában az egyén egész múltja, fejlődéstörténete játszik szerepet.

A végzetes önbüntetés

Az önpusztítás, mint problémamegoldás józan mérték szerint elfogadhatatlan. Az okok megértése csupán érzelmi felmentést adhat. Az öngyilkosság előzményeiben szerepet játszik a szubjektív kilátástalannal ítélt csődhelyzet, amelyben az egyén úgy érzi, hogy számára nincs lehetőség a továbbélés vállalására. A szerteágazó és sokirányú vizsgálatok eredményeit tekintve főleg abban van közmegegyezés, hogy az ilyen személyiségre sajátos infantilizmus, gyermetesség jellemző. Ez nem értelmi szinten mutatkozik, hanem a társas kapcsolatok formájában, a kontaktusok éretlenségében. Jellemzője a függő, alárendelő magatartás. Amelyben az egyén fokozott támaszt, védelmet és segítséget vár a környezettől. A gyermeki viszonyulási séma mind az ambivalenciát, mind az ellenséges rezdülések „legátlását”, megtagadását magában foglalja. Az öngyilkosjelölt nem tud a vágyai szerinti módokon agresszív lenni másokkal szemben, helyettesítő eszközöket sem fogad el, kifelé irányuló ellenindulatait a következményektől, büntetéstől való félelem blokkolja.

Ez a feszültség fordul szembe később az egyénnel. Az ilyen ember fokozott belső igényei miatt szinte teljesíthetetlen célok elérésére törekszik. A tapasztalatok szerint azonban a gyermek vagy serdülő többnyire nem akar meghalni, a felnőttek is gyakran „csak aludni” akarnak.

Nehezen nevelhetőség

Definíció: Nehezen nevelhetők azok a gyerekek, akiknek magatartása nem megfelelő, jelentősen eltér az adott korban megkívánható helyes magatartástól, az általánosan használt pedagógiai módszerekkel nem lehet náluk eredményt elérni. Különleges egyéni bánásmódot kell náluk alkalmazni. A nehezen nevelhetőség sokféle okból származhat.

Gegesi Kiss Pál szerint három egymással szorosan összefüggő tényező befolyásolja:

- Biológiai, öröklött adottságok
- Fiziológiai tényezők
- Aktuális környezeti tényezők

Tíz személyiségjegyet Böttcher alapján, melyek meglehetősen könnyen nevelési nehézséghez vezethet:

1. nyugtalan, állandóan nyüzsgő gyermek	2. szigorú nevelésből adódóan, agresszív gyermek
3. önfejű, konok	4. csipkelődő, mások kínzását élvező gyerek
5. félénk, gátlásos, bizalmatlan	6. elkülönítve nevelt arisztokrata típus
7. befelé forduló, álmodozó	8. büntudattal küzdő gyermek
9. túlzott igényű gyerek	10. a magát túlértékelő típus

Út a kriminalitás felé

A legfontosabb annak elemzése, hogy miért és hogyan alakul ki a fiatalokban a gyakran már nemcsak szabálysértő, hanem törvényellenes magatartás.

A spekulatív magyarázatok aligha tudnak arra magyarázatot adni, hogy miért van az, hogy egyesek normaszegővé válnak, míg mások megtalálják a helyüket a közösségben.

A családi szocializáció során több a hajlamosító tényezők köre:

- az anyakapcsolat hiánya, megszakadása
- az anya személyiségzavara
- a családi értékek labilitása és eltérése a közértékektől
- az azonosulási folyamat törései
- a nevelésmód brutalitása
- a jutalmazási módok torzulása
- a család belső patológiája

A tágabb környezeti hatások felől is számos hajlamosító tényező erősítheti a deviáns fejlődést:

- iskolai teljesítmény és magatartáskudarcok, melyek megoldásában nem kap a gyerek elég érzelmi támogatást
- családi diszharmóniából elvágyódó gyerek találkozása a galérikkal, bandákkal
- a különböző közösségekhez való csábítások
- a deviáns korcsoportok által nyújtott kedvezőtlen minták

Mindezek a tényezők azonban csak a gyermek sajátos, egyedi feltételrendszerén át válhatnak tényleges ártalomná.

A morális fogyatékoság kialakulásában egyaránt szerepet játszik az azonosulási folyamat tökéletlensége, zavara és a személyiségrendszer érzelmi alapjainak hiányossága.

A testvéri szolidaritás és a testvérhelyzeti alkalmazkodás jelentős szocializációs tényező. A deviáns viselkedés első kriminális cselekményének fő időszaka a serdülőkor, amelyben az önállósági törekvések megerősödésével, a fiatal magára hagyó közösségektől könnyebb az elszakadás.

Menekülés a valóságból

Ha a család nem tud elegendő vonzerőt kisugározni, ha nem alakította ki a gyermek odatartozási érzését, akkor könnyebben elsodorják a külső hatások. Indíték lehet a magányosság érzése, menekülésvágy a család elviselhetetlennek érzett légköréből.

(Pálmázás: szerves ragasztószer szívása a fiatalok körében)

Amit nem tud megadni a család, azt megkeresi a gyerek máshol. A pálmázó fiatalok kiscsoportját mint deviáns csoportot, az „ügy” köti össze. Ezek a fiatalok többszörösen veszélyeztetettek, mert az élettől szembeni érték elvesztése, megtagadása és az új értékek kialakításának hiánya üressé, érdektelenné, labilissá teszi a személyiséget és ez egyaránt viheti őket az öngyilkosság, kriminalitás, agressziókiélés vagy egyéb devianciák irányába.

Hogyan segíthetünk önmagunk és környezetünk szülői, nevelői munkájában hogy elkerülhessük az ártó hatásokat?→ Olyanfokú mentálhigiénés kultúra lenne szükséges, amelyről hazánkban még nem beszélhetünk, de az elmúlt évekhez viszonyítva mindenképpen pozitív irányú változás figyelhető meg.

Azt a törekvést kell önmagunkban, családjunkban, baráti és munkahelyi közösségeinkben felkelteni, amely az elmélyültebb önismeretre, az egymás közti kapcsolataink tartalmának,

minőségének megismerésére sarkall; erősíti, vagy kialakítja az egyenrangú, kölcsönösségen alapuló kontaktusokat és növeli a felelősségvállalást.

Tudatos emberformáló munkánk - önmagunk alakításán, ismereteink állandó fejlesztésén át érheti el azt,

„Míg megvilágosul gyönyörű
képességünk, a rend
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent
a termelési erőket odakint, s az
ösztönöket idebent...”

(József Attila: A város peremén)

Társadalmi szerepek

Az európai színjátszás ókori kezdetei óta gyakran felmerül, hogy az emberi élet színielőadáshoz hasonlítható. Platón például az »élet tragédiájáról és komédiájáról« beszél (Philéosz 50b). Noha egyes megfogalmazásaiban a »világ színháza« metafora nem áll messze a társadalmi szerep modern fogalmától – például Shakespeare Jacques-nak híres, »színház az egész világ« kezdetű monológjában végső soron életkori szerepekről van szó.

»mindenkit sok szerep vár
életében, melynek hét felvonása
a hét kor«,
Ahogy tetszik II,7)

A hagyományos metafora alapgondolata azonban az egyén kiszolgáltatottsága a nála sokkalta hatalmasabb erőknek (istenek, sors, stb.).

A modern szociológiai szerepfogalom viszont a társadalmi szabályozás jelenségéhez kötődik: a szerep a betöltője viselkedésével kapcsolatos várakozások, követelmények összessége. A társadalmi szerep az egymáshoz képest meghatározott (alá-fölé rendelt, intézményesen adott, illetve valamilyen tartalmi szempont alapján társadalmi mezőkbe illeszkedő) társadalmi pozíciókhoz kapcsolódik. Éppen abból következően, hogy a szerepek egymást kölcsönösen meghatározó társadalmi pozíciókhoz kapcsolódnak (pl. apa-gyerek, orvos-beteg, adózó-könyvelő), a társadalmi szerepelvárásokat - a színházi szereppel és ennek metaforikus értelmezésével szemben - nem szó szerinti vagy metaforikus értelemben vett szerző, hanem a komplementer pozíciók betöltői fogalmazzák meg. A személy, élete egymás után következő szakaszaiban (pl. életkori szerepek), vagy egyidejűleg (pl. könyvelő-szerep és apa-szerep) számos társadalmi szerepet tölt be. Míg a szerepet és a társadalmi pozíciót (ill. a pozíciók rendszereként felfogott társadalmat) a viselkedési várakozások fogalma kapcsolja össze, az egyént a szocializáció folyamata teszi alkalmassá a különféle szerepek betöltésére.

Demográfia

A világ népességének alakulása a XIX-XX. században

A népesség száma először Angliában indult hirtelen növekedésnek a XIX. század elején a mezőgazdasági termelés, a higiéniai viszonyok és az orvoslás fejlődése hatására. Ez a folyamat egész Európában lejátszódott az ipari forradalmak nyomán, igaz kicsit máshogyan.

Ez a demográfiai robbanás, akár az eddigiek, a halálozás csökkenésével indult. A születések és halálozások száma közti különbség eredményezte a növekedést, amit aztán nem a halálozás számának ismételt növekedése, hanem a születések számának szabályozása követett, így csökkent a népességnövekedés üteme.

A növekedés vándorlási, népmozgási (migrációs) folyamatokat generált. A mezőgazdaságban feleslegessé váló tömegek előtt két lehetőség állt. Az egyik, hogy a fejlődő városokba települve a gyökértelenné vált ipari munkások számát növeljék. Ekkor alakult ki a szabadversenyes kapitalizmus. A másik út a kivándorlás, melynek legfőbb célpontja az Újvilág (Amerika) volt. A városiasodással együtt megjelentek újabb problémák, pl. az ivóvízellátás, a csatornázás, szemétszállítás, egészségügy. A városok szerkezete is megváltozott, különböző negyedek jöttek létre, ahová vagyoni és társadalmi helyzet alapján lehetett bekerülni, ezt a folyamatot nevezzük szegregációnak, vagyis elkülönülésnek.

Amerika népessége az európaiak bevándorlásának köszönhetően 1852-ben elérte a 23 milliót. A vasút gyors ütemben épült, így a gazdaság szárnyalt.

Magyarországon a változásokat a napóleoni háborúk indították el. A katonák ellátása miatt nőtt a gabona és a gyapjúkivitel, egyre több nemes kapcsolódott be a kereskedelembe. A konjunktúra hatására javult az életszínvonal, s változott a társadalom szerkezete is. A főnemesség hatalmas földbirtokokkal rendelkezett, korszerűsítette ezeket. A birtokos nemesség a gazdasági fellendülés hatására jobb körülmények közé került, ám a háborúk végeztével sem akartak lemondani a jobb életről, ezért sokan eladósodtak, támogatták a gazdasági reformokat. A jobbágyok száma is növekedett, így egyre kevesebb földön kellett osztozniuk, ami rontott a helyzetükön, megindult a differenciálódás. A mezőgazdaságból kiszorult népesség – akárcsak Angliában – városokba költözött, növelve a polgárság arányát, ami a XIX. század közepére már 14% volt; ekkor Pest-Buda lakossága 148-000 körül lehetett.

A reformkori Magyarország etnikailag rendkívül kevert volt, az össznépességnek csak 45%-a volt magyar. A népesség nagyobbik részét németek, szlovákok, románok, ruszinok, szerb-horvátok és más nemzetiségek tették ki. Ez a sokszínűség ekkor és később is igen sok problémát okozott.

A XIX. század második felében meginduló második ipari forradalom tovább csökkentette a mezőgazdasági népesség számát. A gyarmatrendszer kialakítása és kiaknázása elősegítette - a szabadversenyes kapitalizmust felváltó - monopolkapitalizmus kialakulását.

A népességnövekedéssel és a polgárosodással átalakult a társadalom szerkezete. A munkásság létszáma gyorsan nőtt. Ugyan ez a század végére lelassult, viszont a középosztály és az alkalmazotti réteg száma fokozatosan emelkedett.

Az átalakulás egész Európában lezajlott, nyugatról kelet felé haladva. Ám míg a fejlettebb nyugati területeken a fent említett módon ment végbe, addig Kelet-Európában a régi és az új társadalmi csoportok egymás mellett éltek. Az ilyen átmeneti szerkezetet nevezik torlódott társadalomnak. Közép-Európa a kettő közötti átmenetet képviselte, ahol az együttélés kevesebb konfliktust hozott, mint keleten.

Az ipari forradalom legjellegzetesebb képződményei a nagyvárosok voltak, amelyek száma gyorsan nőtt és egyre több ember költözött ide.

A XIX. század második felében Magyarországon nőtt a magyarság aránya: a lakosság 54,5%-a volt magyar. Ez több összetevő következménye volt. Segítette a természetes szaporulat, a nagyvárosokban erőteljesen bekövetkező asszimiláció, illetve, hogy a külföldre vándorolt népességnek csak kisebb része volt magyar.

1872-ben Pest, Buda és Óbuda egyesítéséből megszületett Budapest. A főváros lakossága az 1930-as évekre meghaladta az egymillió főt. A higiéniai viszonyok javulása, az új technikák meghonosodása is segítette a népesség növekedését.

A XX. században is folytatódott a növekedés, bár ezt az első világháború lassította, mégis az 1930-as években a világ népessége átlépte a kétmilliárdot. A két háború között ismét nőtt a születések, csökkent a halálokok száma, folytatódott a növekedés. A második világháború szintén lassított ezen a tendencián, de nem állíthatta meg a folyamatos növekedést, ami egészen napjainkig tart.

A XX. század második felében a Föld népessége óriási mértékben kezdett növekedni. Ez a folyamat a születések számának növekedésével és a halálozások számának csökkenésével kezdődött, ezen már túl vannak a fejlett országok, viszont a fejlődő országokban jelenleg is ez a meghatározó. A fejlett országokban ezután mind a születések, mind a halálozások száma is csökken, így mérséklődik a népesség gyarapodása. A folyamat egyre több helyen, pl. Magyarországon népességfogyásba csap át.

A világ népessége az ezredfordulóra elérte a 6,2 milliárdot, ami ugyan nem használja ki maximálisan a Föld eltartó-képességét, de az élelmiszer-eloszlás egyenlőtlensége miatt a szegényebb fejlődő országok és a fejlettek között óriási szakadék alakult ki. A bolygó népességének 80%-a fejlődő országban él, és ez az arány az előrejelzések szerint tovább fog nőni.

Tehát míg egyes országok túlnépesednek és éheznek az emberek, addig a fejlett nyugat-európai országok népessége elöregedik, és számuk csökken. Ez a folyamat jól látható az ún. korfán, ami nemek és életkor szerinti felbontásban vizsgálja a népességet.

Magyarország népessége 10 millió fő körül van, az öregedő társadalmi szerkezet miatt nő a halálozások száma ill. a születések alacsony száma miatt ez csökken.

Vándorlás

Vándorlás (migráció)

Megkülönböztetünk nyitott és zárt társadalmat. Annál nyitottabb egy társadalom, minél kisebb az eltérés a különböző rétegekből származók között. A vándorlás, vagy latinus néven migráció, olyan lakóhely-változtatás, amely településhatár átlépésével jár.

A településen élő lakosság két csoportra osztható:

- állandó népesség: az ott állandó lakhellyel rendelkező népesség.
- lakónépesség:
- állandó lakhelyű népesség,
- ideiglenesen bejelentett népesség.

A magyar statisztika megkülönböztet:

- állandó vándorlást- állandó lakhelyváltogatás
- ideiglenes vándorlás új, ideiglenes lakhely elfoglalás, régi ideiglenes lakhely feladása

Megkülönböztethető még:

- alávándorlás: valamely nép legalsóbb rétegeibe túlsúlyba kerül egy idegen nép (fekete rabszolgák az USA-ban, vendégmunkások),
- fölvándorlás: valamely nép felső rétegeibe, elitjébe kerül túlságosan sok idegen (István király idejében, kiegyezés után, szatmári béke - átveszik a hatalmat a kereskedelmen, banki, színházi életben),
- menekült: egy adott egyén vagy csoport gazdasági, szociális vagy emberjogi problémák miatt hagyja el a saját hazáját,
- menedékes: háború vagy polgárháború elől hagyja el az országot, az egyén más országba vándorol

Az emberiség története felvázolható a vándorlások történeteként is. Újkorban két vándorlási hullám volt jelen:

1. Amerika felfedezése: spanyolok, portugálok, angolok, új területekhez jutottak. Spanyolország hatalmas arany és ezüst készletre tett szert, amit az akkori uralkodó arisztokrácia luxuscikkeinek kielégítésére használtak fel, melyeket Franciaországból és Angliából hoztak be. Tehát az arany kiáramlott az országból
2. Oroszország elfoglalja Szibériát.

Ingázás, nemzetközi vándorlás

- ingázás: a munkahely és a lakóhely két különböző településen van,
- migráció: nemzetközi vándorlás, egy országból a másikba vándorol valaki állandó vagy időszakos jelleggel,
- emigráció: kétpólusú világrendszer idején alakult ki, valamelyik csoport politikai okok miatt önként vagy kényszerűségből hagyta el hazáját,
- belső vándorlás: a fejlett országok egy részében egyre gyakoribb, de kevés országnak van nyilvántartási statisztikája, Magyarországon is fejlett ez a rendszer, mozgatórugója hazánkban a munkahely, illetve otthonszerzés,
- nemzetközi vándorlás: főleg a fejlett nyugat-európai országokra jellemző, az EU. tagországok megkönnyítették egymás között a munkavállalást, sok országban vagy nagyon meg van szigorítva a külföldi munkavállalók részére, vagy jelenleg még be van tiltva,
- illegális bevándorlás - egy adott országba mindenféle okmányok nélkül vándorolnak be csoportok, a legnagyobb az illegális bevándorlás Amerikába, Komoly probléma ezen csoportok intézményes kezelése.

Magyarországi belső vándorlásának sajátosságai

A fejlett országok egy részében egyre gyakoribb, de kevés országnak van nyilvántartási statisztikája. Magyarországon fejlett ez a rendszer.

A belső vándorlás hazánkban az utolsó két és fél évtizedben lényegesen csökkent. Míg régebben a vándorlás főleg a kis községekből, falvakból a nagyobb városok felé irányult, 1995-re ez az arány megfordult.

Az ingázók esetében jóval többen vannak azok, akik naponta ingáznak lakhelyük és munkahelyük között, megőrizni kívánván a kisebb községekben lévő nyugodtabb környezetet, mint azok, akik lakhelyet változtatnának munkahelyük miatt.

A belső vándorlás fő mozgatórugója hazánkban a munkahely, illetve otthonszerzés.

Migráció problémái Nyugat-Európában 1945-től napjainkig

1945 után Nyugat-Európában dinamikus gazdasági fejlődés következett be (Marsall-segély), ami a '70-es évek közepéig tartott. Szükség volt vendégmunkásokra, akiket volt gyarmataikról hoztak be (pl. India, Afrika, Németország Törökország). Tehát olyan munkaerőre, mely elvégzi a takarítást; WC-pucolást, személyszállítást, gyári anyagmozgatást, segédmunkát, stb.).

Ma egyre súlyosabb társadalmi-politikai problémát vet, olykor komoly konfliktusokat okoz a tartósan megtelepedett vendégmunkások ügye: a vendégmunkásokat küldjék haza. Új típusú gazdaságpolitikára van szükség: részmunkaidős foglalkoztatás. Egy ember munkáját két ember végzi el.

Közép-Európai migrációs hullám

A '90-es évek első felében lengyelek, németek Nyugat-Európában akartak munkát vállalni pénzszerzés miatt, ők nem akartak letelepedni.

EU-csatlakozás óta fokozott az igény a nyugat-európai munkavállalásra – felerősíti az EU-n belül a migrációt.

Bevándorlás az EU-ba: társadalmi, politikai folyamatokat gerjeszt (idegenellenesség).

'90-es évekre tehető: a romániai cigányok illegális kivándorlása Német- és Magyarországon át Kanadába. Okmányok nélkül indultak el, visszatoloncolták őket.

A népesedés és az egészségügy Magyarországon

Konrad Lorenz: A civilizált emberiség nyolc halálos bűne (1973). A nyolc halálos bűn között a népesedés is szerepel, amely szoros okozati kapcsolatban áll a többi halálos bűnnel:

1. Túlnépesedés, ami deviáns magatartási formákhoz vezet
2. A természetes élettér elpusztítása, környezetszennyezéshez és különféle betegségek elterjedéséhez vezet
3. Versenyfutás önmagunkkal, az egymáshoz való alkalmazkodás egyre kisebb mértékű
4. Az érzelmek fagyhalála: kihal belőlünk az empátia, helyét a gyűlölködés veszi át, megjelenik a neofília (újdonságvágy)
5. Genetikai hanyatlás
6. A tradíció lerombolása
7. A dogmák ereje, ami manipulációhoz vezet
8. Az atomfegyverkezés

Népesedési alapfogalmak és elméletek

A népesség vizsgálatára a XVIII-XIX században kialakult a népességtudomány, a demográfia. Ebben nagy szerepük volt a különböző statisztikai elemzések, valamint a 10 évenként tartott népszámlálások.

Népszámlálás: a lakosság egészére kiterjednek, teljes körűek és a legfontosabb demográfiai információkat gyűjtik össze. Készítenek emellett reprezentatív mintafelvétellel felméréseket, ezeket a felméréseket mikrocenzusnak nevezik.

Nyers élveszületési ráta: az 1000 lakosra jutó újszülöttek arányszáma, ezrelékben. „Nyers”, mert ez a legáltalánosabb mutató.

Teljes termékenységi ráta: egy hipotetikus arányszám, az a gyerekszám, amelyet egy átlagos nő szülne élete folyamán, ha az adott évi gyakoriság szerint szülne. (15-50 éves nőkre vonatkozik)

Biológiai termékenység: azt mutatja, hogy egy 15-20 év közötti nő hány gyerek kihordására lenne képes élete folyamán.

Bruttó vagy nyers reprodukciós együttható: a teljes termékenységi szám, de csak leánygyermek születések figyelembe vételével, egy nőre vonatkoztatva.

Nettó vagy tiszta reprodukciós együttható: amely a 0-14 éves csecsemő és gyermekhalandósággal és a 15-49 éves korú női halandósággal csökkentett érték.

Nyers halálozási ráta: az 1000 főre jutó halálesetek évi aránya.

Csecsemő halandóság: az 1000 újszülöttre jutó 1 éven aluli csecsemő halál aránya.

Születéskor várható átlagos élettartam: az a szám. Amelyet egy átlagember születése után megélhet. Különbséget kell tenni az élethossztól: ami azt a kort jelenti, amelyet egy faj, így a homo sapiens is megélhet (100 év).

Demográfiai elméletek:

A világ népességszáma exponenciális növekedést mutat. A tendencia azt mutatja, hogy a világ népessége egyre rövidebb időközönként duplázódik meg, ez jelenti az exponenciális növekedést. Ebből többen a népességszám katasztrofális, önpusztító növekedésére, népességrobbanásra következtetnek.

THOMAS MALTHUS: Tanulmány a népesedés törvényéről (1789), a népesség növekedési üteme meghaladja az élelmiszer termelés ütemét, s ez éhínséghez, háborúhoz, járványokhoz vezet, hacsak az emberiség nem tanulja meg az „erkölcsös önmegtartóztatást”, azaz a szexuális érintkezések gyakoriságának szigorú korlátozását. Ha a népesedés nincs gátolva, 25 évenként megduplázódik. Véleménye szerint a szegények maguk tehetnek a nyomorúságos állapotukról. A malthusianizmus megjelenése óta számos háború és éhínség pusztította az emberiséget, ennek ellenére a népesedéssel kapcsolatos gondok napirenden maradtak.

WARREN S. THOMSON: Demográfiai átmenet (1929). A születési és halálozási arányszámot vetette össze, s arra a következtetésre jutott, hogy a népesedésnek 3 fázisa van:

- Magas élveszületési és magas halálozási szám
- Magas élveszületési és alacsony halálozási szám: robbanás
- Alacsony élveszületési és alacsony halálozási szám: egyensúly

Az első időszakban még kiegyenlített a népesedés üteme, a második szakaszban radikálisan megnövekszik, míg a harmadikban ismét beáll bizonyos egyensúly.

Thomson elmétét többen átdolgozták: A. LANDRY (1938) F. NOTESTEIN (1963). Az elméleteik lényege az, hogy a népesség egyik típusú stabil állapotát másik stabil állapot váltja fel, 5 egymást követő fázisa van:

1. Igen magas születési és halálozási arány, a népesedés lassan nő
2. A halandósági arány javul, a születésszám változatlanul magas, a népesség gyorsan nő
3. A halandósági arány tovább javul, viszont csökken a születésszám, a népesség növekedése változatlanul gyors
4. A halálozási szám csökkenése lelassul, a születési arány tovább csökken, a népesedés növekedése lelassul
5. A halálozási és születési arány alacsony szinten stabilizálódik, a népesség növekedése leáll.

A legfejlettebb országokban a népesség stabilizálódása, sőt csökkenése jellemző, a kevésbé fejlett országokra viszont a népesség növekedés fázisában vannak.

A világ népesedése: ma 6.5 milliárdra tehető

Év	Népességszám
1804	1 milliárd
1927	2 milliárd
1960	3 milliárd
1974	4 milliárd
1987	5 milliárd
1999	6 milliárd
2020	8 milliárd
2050	10 milliárd
2150	11,5 milliárd

PAUL R. ERLICH: biológus 1960-ban végzett számítása szerint 900 év múlva a Földön négyzetkilométerenként 120 embert élhet, ha demográfiai növekedés trendjében változás nem történik.

10 legnépesebb ország:

Kína: 1,3 milliárd (2020: 1,5 milliárd)

India: 1 milliárd (2020: 1,3 milliárd)

USA

Indonézia

Brazília

Oroszország

Japán

Pakisztán

Banglades

Nigéria

100 millió felett

A népesség alakulása Magyarországon

ÉV	Népesség
Honfoglalás	400 ezer + 200 ezer őslakos = 600 ezer
1200 körül	2 millió (tatárjárás)
1500 (Mátyás)	3,5- 4 millió
1715-1720	4 millió (török hódoltság)
1784-1787 (II. József)	8,1-8,2 millió
1890 - I. Világháború	Dinamikus növekedés
1913	15.4 millió
1940-1949	Csökkenett a lakosság
1980	11 millió
2001	10 millió

Az 1980-as évektől kezdve radikális csökkenés tapasztalható, s a lakosság elöregedése, a szülési kedv csökkenése alapján 2020-ig 8 millióra csökkenhet az ország népessége.

Az élveszületési arány a XIX. Század végén még 45 ezrelék körüli volt, napjainkban nem éri el a 10 ezreléket. Alacsony az élveszületés és magas a halálozás Magyarországon.

A népesség kor és nem szerinti megoszlását korfával (korporamissal) ábrázolják:

Korfa: ábra, amely évenkénti bontásban mutatja a társadalom nemek, életkor, családi állapot szerinti megoszlását. Ideális állapotban a korfa „karácsonyfa” formájú. A demográfiai átmenet ciklusai szerint változik meg Magyarország.

A vízszintes tengelyen bal oldalt a férfiak, jobb oldalt a nők aránya (%-ban). A függőleges tengelyen a korcsoportok szerepelnek.

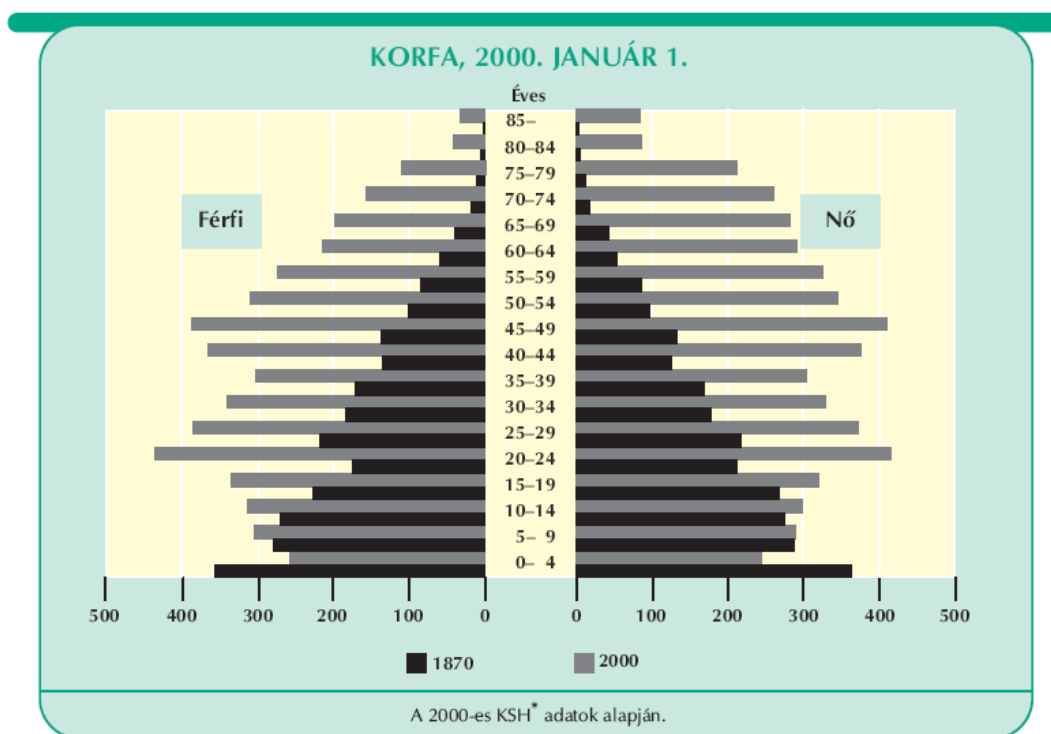
A korfa lényegét tekintve tehát egy oszlopdiagram, mely egy adott társadalom korösszetételét nemek és életkori szakaszok szerint egyidejűleg ábrázolja. Jól szemlélteti a népességváltozási folyamatokat.

A korfa alakja alapján demográfiai típusok különböztethetők meg:

Növekvő népesség korfája: piramis alakú, széles alapú, fölfelé gyorsan keskenyedek, a fiatal korcsoportok magas (a gyermekkorúak 40-50%), az idősebbek alacsony (2-4%) aránya jellemzi. A legszegényebb, mezőgazdasági jellegű országokra jellemző, ahol magas a születési és a halálozási arány is és alacsony a várható élettartam (India, Kína, számos afrikai ország).

Stagnáló népesség korfája: méhkas, vagy harang alakú, a fiatalok (gyermekkorúak: 20-25%) és a középkorúak aránya magas és közel azonos, csak az idősebb korosztályoknál (10-15%) keskenyedek el. Egyenletesen nő a népesség száma és várható élettartama (pl. USA, Ausztrália).

Fogyó népesség korfája: hagymakupola, vagy urnaalakú, keskeny alapú, fölfelé kissé szélesedő, a fiatalok aránya csökken (gyermekkorúak: 15-20%), a várható élettartam hosszú, az idősek aránya nő (15-20%), eléri, majd meghaladja a fiatalok arányát. Gyorsan öregedik a népesség, a létszám stabilizálódik, majd csökken (pl. Svájc, Dánia, Németország, Olaszország, Magyarország).

A változás a várható élettartam alakulásával is összefüggésben áll.

A vizsgált év	Várható élettartam					
	Újszülött korban		40 éves korban		60 éves korban	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1930	48,7	51,8	29,1	30,7	14,5	15,4
1970	66,8	72,1	32,0	36,3	15,7	18,7
1980	66,3	72,7	31,1	36,0	15,1	18,8
1990	65,1	73,7	28,8	36,1	14,7	19,0
2000	67,1	75,6	29,6	37,2	15,3	20

A Statisztikai Hivatal 2000-es adatai szerint

Népesedés-politika - a népesedés politikuma

A népesedés alakulása fontos politikai kérdés. Ahol túlnépesedés van ott a nagyszámú gyermek-szülés okoz súlyos problémát, ahol viszont alacsony a születési ráta, ott a népesség öregedése növeli a társadalmi feszültségeket. A társadalom vezetői igyekeznek beavatkozni a népesedési folyamatokba, például törvényekkel, rendeletekkel, szociális eszközökkel, adókkal vagy kedvezményekkel szokták kezelni a népesedést. (Kína: egy gyerek, negatívuma, személyiségi jogokat sért, a fiú gyermeket preferálják, sterilizálás; India: nem tudják szabályozni a népesedést)

A születésszabályozás legfontosabb kérdése: mennyire engedhetők meg a fogamzásgátló eszközök használata, a legtöbb vita az abortusz kérdésében alakult ki.

- Megengedhető-e vagy sem?
- Miért a férfiak döntenek a nők sorsáról?
- Nő teste a nőé, őt illeti meg a testével kapcsolatos mindennemű döntés

Magyarországon az '50es években politikai célok motiválták az abortusz tilalmát. Orvosokat jutattak börtönbe a művi beavatkozások miatt a Ratkó-korszakban. A hivatalos propaganda bátorította a gyermekvállalást, kor divatos szlogenjei: „Gyermekeket szülni lánynak dicsőség, asszonynak kötelesség”.

A '60as években újra mélypontra csökkent a születések száma, újabb viták kezdődtek a népességről. Többen vallották, hogy a fiatalok azért nem vállalnak gyereket, mert önző kispolgárok, csak maguknak élnek. „Kicsi vagy kocsi?”

FEKETE GYULA: Élünk magunknak?

1973-ban ismét megszigorították az abortuszt, s ezzel párhuzamosan gyermek-vállalást preferáló rendelkezés látott napvilágot (gyes, gyed, felemelt családi pótlék)

A rendszerváltás után a népesedéssel kapcsolatos feszültségek ismét politikai hangsúlyt kaptak. Egyes nemzeti-konzervatív politikusok szokták a szocializmust nemzetellenesnek aposztrofálni, arra hivatkozva, hogy a liberalizált abortusz „Heródes effektusként” 5 millió gyermek halálát okozta. Mások a nemzethalál vízióját vetítik elénk, ami különben a XVIII. század végétől, a herderi jóslattól végigkíséri a magyar történelmet.

A demográfiai csoportok (fiatalok, idősek, nők, gyermekek) szociológiai problémái

Demográfiai csoportok

A demográfiai ismérvek: a nem és az életkor. Az ezek alapján megkülönböztetett csoportok elkülönülnek egymástól az életmód és az életkörülmények tekintetében.

A közelmúltban kerültek a demográfiai csoportok a szociológia figyelmének középpontjába. Különösen érvényes ez a nők helyzetével foglalkozó tudományterületekre.

A szociológiai érdeklődés összefügg azzal, hogy a fejlett társadalmakban erős feminista mozgalmak jöttek létre, és a nők hátrányos helyzetének megszüntetésére törekszenek. A férfiak és a nők különbözőségének genetikai okai is vannak, azonban ezek az eltérések nagyrészt az eltérő szocializációból származnak. Az eltérő nevelés, környezeti hatások következtében a férfiak agresszívabbak, a nők szelídebbek.

A férfi-női munkamegosztást illetően a régebbi korszakokban a fizikai erőt igénylő tevékenységet a férfiak végezték, a nők a gyermekgondozással foglalkoztak. A modern társadalmakban a nemek közötti munkamegosztás kevésbé szükségszerű. Vannak olyan irányzatok, amelyek szerint a férfiak hatalmi pozíciója az oka a különbségeknek. Ezért harcolnak a nők az egyenjogúságért.

Világszerte sok vizsgálatot végeztek a nők és a férfiak közötti egyenlőtlenségről. Angliában az elmúlt 150 évben öt területen nyomták el a férfiak a nőket:

- háztartási munka,
- kereső munka,
- fizikai erőszak,
- szexuális kapcsolatok,
- kulturális intézmények.

Chafetz szerint minél élesebb a férfiak és a nők közötti munkamegosztás, annál nagyobb jövedelemhez jutnak a férfiak, és minél nagyobb jövedelemhez jutnak; annál inkább vannak uralkodó pozícióban. Mások az okokat a gazdaságon kívüli területen keresik. Ilyen terület az adott társadalom kultúrája. A nőknek ki kell szolgálni a férjüket, hogy a közéletben nem vállalhatnak szerepet, vagy a férfiaknak megengedett a hűtlenség, a nőknek nem.

Magyarországon is kitűnnek a férfiak és nők helyzetének különbözőségei a foglalkoztatási arányszámoknál és a foglalkozások közötti megoszlásban is. A nők átlagkeresetei alacsonyabbak, még az azonos foglalkozási csoportba tartozó nők bére is elmarad a férfiakétól. A nők hátrányai az élet más területén is kimutathatóak. Ezeket a hátrányokat nem könnyű mérsékelni.

Az életkor szerinti csoportok pontos definiálása nem egyszerű. Az időskor határa nyugdíj, de ez országonként változó, és a nőknél is különböző. Meg kell különböztetni a fiatal öregeket és az idős öregeket (kb. 70 év). Megkülönböztethetjük a fiatalkort, a serdülő és gyermekkort, valamint csecsemőkort.

Az emberi életciklus 6 részre osztható:

- csecsemőkori: születéstől 1 éves korig,
- gyermekkor: 1 - 12 év,
- serdülőkor: 12 -14/16 év,
- ifjúkor: 14/16 - az iskola befejezéséig, munkavállalásig, családalapításig,
- felnőttkor: nyugdíj korhatár eléréséig,
- időskor: nyugdíjkor felett.

A fejlett társadalmakban ezek a szakaszok jobban elkülönülnek egymástól.

Az idős népesség helyzetével kapcsolatos problémák elsősorban a népesség öregedésével függnek össze. Ennek oka a születésszám csökkenése és az átlagos élettartam meghosszabbodása is.

Az öregedés számos problémát vet fel az idős emberek anyagi ellátásában. Mivel a befizetett nyugdíjárulékok egyre kevésbé képesek a kifizetendő nyugdíjakat fedezni, a nyugdíjrendszerek deficitessé válnak. Ezért szükséges az alapvető nyugdíjreform. Hogyan alakul az idősek életszínvonala? A legtöbb fejlett országban anyagi helyzetük fokozatosan javul, csökken a szegények aránya. Azonban vannak olyan csoportok (rokkantak, özvegyek, nagyon idősek), akiknek jövedelmi szintje igen alacsony. Életük lényeges problémája az elmagányosodás. Baráti kapcsolatok lazulnak (házastárs meghal). Súlyos probléma az egészségügyi állapotuk romlása. Gondozásukban lényeges szerepet játszik a család.

A fiatalok helyzete a '60-70-es évekig a fejlett társadalmakban nem volt problémás. 1968 után megfordult a helyzet. Az olajárrobbanás, a világgazdasági válság, az infláció terheit elsősorban a fiatalok viselték.

A munkanélküliség is ebben a körben a legmagasabb. Az anyagi okok miatt később kötnek házasságot, gondolkodásuk, normáik, értékeik eltávolodnak a felnőtt társadalométól.

Élesedtek a nemzedékek közötti konfliktusok. A fejlett társadalmakban ma a fiatalság erős belső differenciálódása figyelhető meg.

Magyarországon 1978-tól az ifjúság helyzetében több hátrányos tendencia jelentkezett. Kedvezőtlen a magasabb iskolai végzettségűek aránya, s a helyzet lassan változik. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők ma lassabban haladnak előre, mint 15-20 évvel ezelőtt. Nemcsak a fiatalok alacsonyabb keresete, hanem az eltartott gyermekek száma is hozzájárul ahhoz, hogy az egy főre jutó jövedelem lényegesen alacsonyabb az idősebbeknél. Legsúlyosabb anyagi problémát a lakáshoz jutás okozza. Döntő szerepe van a szülői segítségnek.

Viszonylag kevés szociológiai kutatás történt a fejlett országokban a gyerekek életéről. Helyzetük a 60-as évektől fokozatosan romlott, a rendszerváltozás után felgyorsult. A gyerekek a rendszerváltozás fő vesztesei. A gyerekes családokban az egy főre jutó jövedelem a legalacsonyabb. Minél több gyerek van egy családban, annál rosszabb az anyagi helyzetük.

A nemzet, etnikai csoport, kisebbség, mint szociológiai probléma

Fogalmak

Faj: az emberek olyan csoportja, amelyet biológiailag örökölt testi jellemzők, elsősorban a bőrszín alapján különítenek el. A fizikai antropológia nem a bőrszín, hanem több testi jellemző alapján különböztet meg három nagy emberi rasszt: kaukázoid, negroid és mongoloid.

Nemzet: a nemzet azokból áll, akik egy nemzet tagjának tartják magukat, és akiknek közös az identitásuk. A nemzeti identitás ideáltípusa magába foglalja a közös nyelvet vagy a nyelv-járást, a közös kultúrát, a szokásokat, a közös történelemre vonatkozó emlékeket, továbbá a közös lakóterületet.

Nemzeti kisebbség: Egy adott társadalom azon tagjainak csoportja, akik nem a többségi nemzettel identifikálódnak, hanem egy olyan másik nemzettel, amelynek van állama, vagy olyan nemzet tagjainak tartják magukat, amelynek nincs ugyan állama, de saját állam létrehozására törekszik.

Etnikai csoport: Az adott társadalmon belül azoknak a csoportja, akik olyan közös kulturális identitás tudattal rendelkeznek, amely elkülöníti őket a többségtől, vagy a többi etnikai csoporttól. Az etnikai csoport kevésbé különül el a többségtől, mint a nemzeti kisebbség.

Rasszizmus: Az a felfogás, amely szerint az a faj, amelyhez az adott ember tartozik, vagy pontosabban, amelyhez tartozónak vallja magát, magasabb rendű, mint a többi faj, pl.: intelligensebb, erkölcsösebb stb..

Etnocentrizmus: A rasszizmus analógiájaként használják a szociológiában. Azt a felfogást értik rajta, hogy a saját etnikai csoport vagy nemzet magasabb rendű mint a többiek.

Nacionalizmus: Más nemzetek, a társadalmon belüli kisebbségek elleni harcra sarkalja a nemzet tagjait. Az agresszív nacionalizmus jelenleg sokhelyütt, többek között kelet-európában a külső és a belső béke egyik veszélyeztetője. Alapját a más közösségek tagjaival szembeni előítéletek, sztereotípiák alkotják.

Előítélet: Valamely csoport tagjaival szembeni negatív érzelmi viszonyulás, amely azon alapul, hogy ezek az emberek a csoport tagjai. Ez lehet pozitív is.

Sztereotípiá: Torzításon, túlzáson és leegyszerűsítésen alapuló negatív elképzelések, előítéletek együttese valamely csoporttal szemben.

Diszkrimináció: Egyes emberek hátrányos kezelése azon az alapon, hogy azok valamely meghatározott csoport tagjai.

Az előítélet és a diszkrimináció olyan egyénknél erősödik meg, akik súlyos frusztrációt szenvedtek, sikertelenek voltak, és a sikertelenség okát másokra akarják hárítani.

Az autoritárius személyiségű emberek hajlamosak az előítéletes gondolkodásra és az agresszív viselkedésre a más csoportokba tartozókkal szemben. Az autoritárius személyiség típus meghatározott nevelési gyakorlatok terméke.

Az előítéletek és a diszkrimináció, hatalmi és anyagi érdekeket szolgálnak. Az előítéletek, sztereotípiák és a diszkriminációs viselkedés mélyen be vannak ágyazva a társadalom kultúrájába, és a szocializáció útján sajátítja el őket az egyén.

Mai magyarországi helyzet

Romakérdés

A legnagyobb etnikai kisebbség a roma etnikumhoz tartozó népesség. Létszáma kb. 700.000. Többsége súlyosan hátrányos helyzetben él. Ennek fő oka, hogy a romák közül sokkal kevesebben rendelkeznek kereső foglalkozással, sokkal többen veszítették el a munkahelyüket.

A romákkal szembeni előítéletek úgy látszik, hogy a rendszerváltás utáni kezdeti csökkenés után fokozódnak.

Zsidókérdés:

A két világháború között a legnagyobb létszámú hazai kisebbség a zsidó volt.

A zsidóságot vallási vagy valláson alapuló kulturális kisebbségként definiáljuk. A holocaust során a magyarországi zsidóság nagy része elpusztult, de Közép-Európában ma így is Magyarországon él a legnagyobb létszámú zsidóság.

A zsidókkal szembeni előítéletek nem elterjedtebbek a magyar társadalomban, mint más európai országokban.

Az életmód

Életmód: a szükségletek kielégítése érdekében végzett tevékenységek rendszere

- társadalom tagjai mindennapi életükben milyen tevékenységeket végeznek,
- hol végzik ezeket,
- kik vesznek részt ezekben,
- miért végzik ezeket,
- mit jelentenek számukra ezek)

Tevékenységek:

- munka,
- társas lét,
- művelődés,
- fogyasztás.

Praxis: jelentése a cselekvő egyének számára a végzett cselekvés értelme és ízlése.

Habitus: a tevékenységeknek az alapvető beállítottságait, attitűdjeit jelenti.

Életstílus: az adott társadalmi körülmények között viszonylagos szabadsággal megválasztott tevékenységeket helyezi.

Életmód kutatás módszerei

Időmérleg: Szalai Sándor (1965-1966)

A megkérdezett személyek naplót vezetnek a megelőző napról vagy hétről: feljegyzik, hogy a nap különböző szakaszaiban milyen tevékenységet végeztek, hol tartózkodtak, kivel voltak együtt. Ennek alapján össze lehet állítani a nap 24 órájának időbeosztását és az egyes emberek adatai alapján ki lehet számítani a férfiak, nők; fiatalok és idősek; munkások, parasztok átlagos időbeosztását. Három mutató:

- adott tevékenységgel töltött idő: a napi 24 óra átlagos felosztása különféle tevékenységek és helyszínek, tartózkodási helyek közt,
- adott tevékenységben a kérdezettek közül naponta részt vevők aránya (pl. az adott napon moziban járók),
- azoknak átlagos ideje, akik az adott tevékenységben a vizsgált napon részt vettek.

Három nagy összevont kategóriát szokás megkülönböztetni:

- fiziológiai szükségleteket szolgáló tevékenységgel töltött idő (alvás, étkezés, öltözködés),
- társadalmilag kötött tevékenységgel - munkával - töltött idő (házimunka, bevásárlás, tanulás, gyereknevelés),
- szabadon megválasztható tevékenységek időtartama (kult. tevékenység, társas élet, testedzés).

Háztartás-statisztika:

Ennek keretében a statisztikai hivatalok nagyobb számú háztartásból, amelyek lehetőleg az összes háztartás reprezentatív mintáját alkotják, arra kérnek fel személyeket, hogy hosszabb időn keresztül naplószerűen vezessék a háztartás összes jövedelmét és kiadását.

Ez a forrása annak, hogy a lakosság mennyi pénzt fordítanak pl. élelmiszerre, kultúrára, közlekedésre, azon belül is különböző kisebb tételekre, mint húsrá, tejre, zöldségre, benzinre.

Max Weber:

Háromdimenziós modelljében az életmód, a megbecsülés, a presztízs köréből a harmadik a dimenzió lényeges eleme. Tehát a társadalom tagjai

- a gazdasági helyzet és a hatalom szerint rendeződnek a társadalom
- az életmód és az ennek következtében kialakuló
- megbecsülések szerint foglalnak helyet a társadalmi hierarchiában.

Hivalkodó fogyasztás elmélete:

A gazdagok elkülönülésében a társadalom nagy tömegeitől nagy szerepet játszik az életmód és a fogyasztás. Tagjait a hivalkodó fogyasztás jellemzi, mert meg akarják mutatni, hogy megengedhetik maguknak a fényűzést, hogy ezzel is kifejezésre juttassák, mennyivel fölötte állnak a dolgozó tömegnek.

A magyar társadalom életmódjának sajátosságai

Munkatevékenység:

Magyarország lakossága nagyon sok időt tölt el munkával, de nincs nyugat-európai szintű munkakultúrája.

Oka: alacsony bérek, plusz munkát kell vállalni, a vállalkozók a fennmaradásért, a bővítésért küzdenek. Ha valakinek sikerül külföldön munkát vállalni, jól meg tudja állni a helyét.

Hazánkban a bérezés és a munkaszervezetek nem hatékony működése a probléma.

A háztartási munkát nagyrészt a nők végzik (4 óra), a férfiak alig vesznek részt benne (átlag napi 1 óra).

A hétvégi szabadidő nagy részét az emberek munkával töltik, pl.: kerti munka.

A lakosság nagy többsége nem tudja kipihegni magát, ezért egészségügyi helyzete romlik, terjednek a szívbetegségek (főleg a középkorú férfiaknál)

Művelődés:

Egyre kevesebb idő marad a tényleges művelődésre, ez befolyásolja a magyar társadalom műveltségét.

A TV tömegessé válása előtt az emberek sokat olvastak.

A TV megjelenése új helyzetet teremtett: olyan ismereteket közvetít, amihez eddig nem jutottak hozzá.

Következmény: az emberek leszoktak az olvasásról. A videó megjelenése ezt a tendenciát felerősítette.

Művelődési intézmények fontos szerepet tölthetnének be a folyamat megállításában, de csak a tömegkultúra igényeit elégítik ki: (pénzhiány)

Komoly pénzügyi problémákkal küzdenek a színházak is.

A középosztálybeli népesség romló anyagi helyzete művelődés szempontjából komoly problémát jelent. Egyre drágábbak a szakkönyvek, könyvek, így aki nem tudja ezeket megvenni, lemarad a munkaerőpiacon.

Társas lét két területe

1.Családi kapcsolatokra kiterjedő társas lét: egyre kevesebb idő jut egymásra, ezért egyre erőteljesebb elidegenedési folyamat megy végbe. Hétköznapi nagyon kevés a kommunikációs lehetőség, pedig fontos lenne, hogy legyen egy olyan nap, amikor együtt van a család, pl.: kirándul.

A rokonokkal való kapcsolat ápolása: is háttérbe szorult, ez az eredeti tőkefelhalmozással van kapcsolatban. Minél messzebb laknak a rokonok, annál ritkább a találkozás. Az idős szülőknek fontos lenne a segítség, pl.: jogi dolgokban.

2. *Barátokkal, ismerősökkel fenntartott társas együttlét:* Fontos lenne, mert az ember társas lény, szüksége lenne megbízható barátokra

Életstílus csoportok szempontjai

A magyar társadalomban a férfiak és a nők életmódja jelentősen különbözik, továbbá az egyes társadalmi rétegek között is jelentős eltérések figyelhetők meg. Utasi Ágnes (1984) az életstílusok 9 dimenzióját és 10 csoportját különböztette meg:

Az életstílus 9 dimenziója:

1. Háztartási (étkezési, öltözködési és testápolási) fogyasztási szokások,
2. Lakásberendezés (könyvespolc, függöny, szőnyeg, festmény stb.)
3. Lakáskultúra (a lakás komfortossága, telefon)
4. Tárgyi környezet (bútorok állapota, könyvek, háztartási gépek száma)
5. Második gazdaságbeli tevékenység
6. Intellektuális tevékenységek (tévénézés, olvasás, mozilátogatás)
7. Rekreáció (üdülés, testedzés, járműtulajdon)
8. Szokások (különórák, születésnapok, karácsony)
9. Az emberi kapcsolatok intenzitása

10 életstílus-csoport:

1. elit
2. intellektuális orientált
3. családorientált
4. a hierarchiában magasabb helyzetű rétegek mintáját követő
5. tárgyorientált
6. emberi kapcsolatokban gazdag
7. emberi kapcsolatokban szegény, elmagányosodott
8. hátrányos helyzetű a második gazdaságban tett nagy erőfeszítésekkel kompenzáló
9. robotoló
10. elesett, szegény

Különleges életmódú csoportok:

- szegény családok
- romák

Az 1970-es években végezték az első szociológiai vizsgálatot a cigánysággal és azok életkörülményeivel kapcsolatban.

Akkor a cigányság kétharmada élt nagyon alacsony életszínvonalon, az ő életkörülményeik valóban különböztek a hasonló feltételek között élő nem roma családokétól, de az eltérés nem volt jelentős mértékű.

Következtetés: nem a cigány népesség, hanem a szegény népesség életkörülményei és életmódja különül el a társadalom többi részétől. Kiemelendő, hogy ebbe a szegény rétegbe tartozott a cigányság kétharmada, az össz tekintetében nem ők képezték a csoport nagy részét.

Vizsgálták a cigányság érték és normarendszerét is. Azok különböznek a nemcsak az átlagtól, hanem a hasonló körülmények között élő nem cigány lakosságtól is. A cigányok a napi örömeknek élnek, a munka az utolsó helyet foglalja el az értékrendjükben.

Egyenlőtlenség, szegénység

Társadalmi egyenlőtlenség: az egyén és családok helyzete nagy a társadalmi különbségeket mutat.

Az egyenlőtlenségek számos definíciója ezt fejezi ki:

- jövedelem,
- vagyon,
- munkakörülmények,
- lakásviszonyok,
- műveltség,
- egészségügyi állapot stb.

Ezek társadalmi pozíciók közötti egyenlőtlenségek.

Esélyegyenlőtlenség: társadalmi pozíciókba való bejutás egyenlőtlensége.

Egyenlőség: aktuális pozíciók egyenlősége: adott időszakban a társadalom minden tagjának az azonos a jövedelme, a vagyona, a lakásviszonyai stb. Ebben azt összefüggésben az esélyek egyenlősége azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának egyenlő esélye van arra, hogy a jövedelem stb. szempontjából kedvező pozíciókat elérje.

Méltányosság: Ez azt jelenti, hogy a társadalom tagjai akkora jövedelemben, megbecsülésben stb. részesülnek a társadalom részéről, amely arányos a társadalom érdekében végzett szolgáltatukkal, a közjóhoz való hozzájárulásukkal. Azt az elképzelt társadalmat, ahol ez megvalósul, meritokráciának nevezik.

Igazságosság: igazságosak azok az egyenlőtlenségek, jövedelemkülönbségek, amelyeket egy hipotetikus kiinduló helyzetben, amikor még senki sem tudja, hogy a jobb módúak vagy a szegények közé fog tartozni, a társadalom minden tagja elfogadhatónak tartana.

Szegénység: a hagyományos fajtájú hátrányos helyzet megjelölésére és az alacsony jövedelem és ebből adódó egyéb hátrányok, mint pl. a nem megfelelő táplálkozás, rossz lakásviszonyok stb. megjelölésére szokták használni. A depriváció szó szerint „valamitől való megfosztottságot” jelent. Nemcsak a szegénység megjelölésére, hanem pl. a gyermekeknek a „szülői szeretettől való megfosztottságára” is használjuk.

Hátrányos helyzet: A depriváció magyar fordításaként értelmezhetjük, tehát relatív lemaradást jelent, és nemcsak jövedelmi, hanem egyéb hátrányokra is vonatkozik.

Többszörösen hátrányos helyzet: az olyan családokra és személyekre utal, akiknél egynél több hátrány (pl. alacsony jövedelem és rossz egészségi állapot) jelentkezik.

Abszolút szegénység: ha az egyén vagy a család létminimum alatt él. A létminimumot legtöbbször az egy főre jutó havi jövedelemben határozzák meg, de elképzelhető más létminimum-kritériumok használata is, pl. amelyik családnak nincs hűtőszekrénye, az a létminimum alatt él.

Relatív szegénység: az egyén vagy a család erősen elmarad az adott társadalom átlagos viszonyaitól. Nemcsak jövedelem-, hanem más életkörülmény-mutatók alapján is beszélhetünk relatív szegénységről, pl. a mai magyar társadalomban, ahol a 8 általános iskolai végzettség megszerzése általánosan elfogadott körülménynek tekinthető, az ennél alacsonyabb végzettségűek relatív értelemben szegények.

Vizsgálati módszerek

Háztartási jövedelem-felvétel: (1963-1987) Ezek során az adott év tavaszán a megelőző év összes jövedelmét írták össze. A háztartások félszázalékos reprezentatív mintáját kérdezték meg az összes jövedelmekről, továbbá kiterjednek a háztartás által elfogyasztott termékekre is. Ha a család összes jövedelmét elosztják a háztartástagok számával, majd 12-vel, akkor kapják meg az egy főre jutó havi jövedelmet.

Háztartáspanel-felvétel: Ugyanazokat a háztartásokat és személyeket évről évre felkeresik, róluk kérdőíveket töltenek ki. A háztartások és személyek helyzetében évről évre bekövetkező változásokat elemzik.

Vizsgálható továbbá, hogy milyen események – munkanélkülivé válás, nyugdíjba vonulás, gyermek születése, válás, stb. – játszanak szerepet a szegénységbe süllyedésben és a szegénységből való kiemelkedésben.

Létminimum: Ha az egész népességre kiterjedő jövedelemvizsgálat alapján a szegénységet akarjuk elemezni, meg kell vonnunk azt a határt, az ún. szegénységi küszöböt, amely alatt szegényeknek tekintjük a háztartásokat és személyeket. A szegénységi küszöb meghatározásának egyik lehetséges módja a létminimum kiszámítása.

Elméletek

Az elfogadható egyenlőtlenség mértéke:

Az egyenlőtlenségek szükségszerűek, sőt kívánatosak. Kívánatos, hogy a legrátermettebb emberek, minél sikeresebbek legyenek, s így mintegy természetesen kiválasztódjanak. Ennek az álláspontnak ma háromféle indoklása létezik:

elitista: a társadalomban szűk elitek állnak szemben a tömegekkel, ezek az elitek az átlagnál tehetségesebbek, intelligensebbek, ők viszik előre a gazdaság, a társadalom, a kultúra fejlődését, ezért magas jövedelmeket érdemelnek.

libertáriánus: minden társadalmi beavatkozás a fennálló jövedelemelosztásba, a szegényebbek érdekében, sérti a gazdagok szabadságjogait, így végső soron szolgáshoz, diktatúrához vezet.

funkcionalista: a fennálló jövedelem-eloszlás pontosan azt tükrözi, hogy a társadalom tagjai mennyire hasznos funkciót töltenek be a társadalom számára.

Mérsékelt egyenlőtlenség elmélete:

Elfogadható, de az esélyek legyenek egyenlőek. Eszerint méltányos jövedelemkülönbségek elfogadhatóak, ha azok a társadalomnak nyújtott szolgálatok különbségét tükrözik. Az egyenlőtlenség csak addig a határig fogadható el, amíg elősegíti a gazdaság és a társadalom fejlődését azáltal, hogy a társadalom tagjait nagyobb teljesítményre ösztönzi. Az igazságos társadalom két fő elve:

- a társadalom minden tagjának egyenlő joga van az alapvető szabadságjogok legteljesebb körére addig a határig, mely összeegyeztethető a társadalom többi tagjának hasonló körű szabadságával,
- a társadalmi egyenlőtlenségeket úgy kell elrendezni, hogy azok hosszabb távon a legszegényebbek helyzetét is javítsák, s a társadalom minden tagjának egyenlő esélye legyen a kedvező pozíciókba való bejutásra.

Egalitárius álláspont:

a fentiekkel ellentétben a teljes egyenlőség kívánatos.

Az egyenlőtlenség és a szegénység okai

Biológiai adottságok: a társadalmi egyenlőtlenségek az emberek közötti alapvető különbségekből származnak. Az emberek közötti alapvető egyenlőtlenségek okát a biológiai adottságokban látják, és azt feltételezik, hogy ezek többé-kevésbé öröklődnek.

Műveltség és az iskolai végzettség: az iparosodott társadalmakban a mindennapi élethez meglehetősen széleskörű tájékozottságra, sok ismeretre és gyakorlati jártasságra van szükség, akik ezzel nem rendelkeznek, azok hátrányos helyzetbe kerülnek a jövedelemszerzés területén és ennek következtében minden más területen is. Így az oktatás a terület, ahol a szegények gyermekeinek speciális támogatásával a legeredményesebben lehet a szegénység, különösen annak öröklődése ellen küzdeni.

Rossz testi és lelki egészségi állapot: a szegények rossz testi és lelki egészségi állapotára hívta fel a figyelmet, és azt hangsúlyozta, hogy krónikusan beteg, rokkant emberek egyszerűen képtelenek nagyobb erőfeszítésre, rendszeres munkavégzésre.

Magyarországi helyzet

Magyarország vonatkozásában négyféle szegénységről beszélnek.

1. hagyományos szegénység
2. új szegénység
3. demográfiai szegénység
4. etnikai szegénység

1. *Hagyományos szegénység:* a szocialista korszakban ismert jelenség. Ekkor két tényező volt ismert, amely lényeges jövedelmi hátrányokat okozott és ezért a szegénység előfordulásának az átlagosnál lényegesen nagyobb veszélyével járt:

(a) a szakképzetlen munkás és mezőgazdasági fizikai réteghez tartozás s az ezzel járó alacsony iskolai végzettség; továbbá a

(b) községi lakóhely. Mindkét tényező ma is a szegénység nagy kockázatával jár, mindkét társadalmi és lakóhelyi réteg lényegesen elszegényedett.

2. *Új szegénység:* A rendszerváltás óta jelent meg. „Új” szegények a munkanélküliek.

Ide sorolják a rokkantnyugdíjasokat, az özvegyi nyugdíjasokat, a háztartásbelieket és az egyéb felnőtt eltartottakat. Tehát azokat, akiknek nincs rendszeres keresetet biztosító munkahelyük vagy nem részesülnek a teljes foglalkozási életpálya után fizetett nyugdíjból.

Ezek az „új szegények” az átlagosnál nagyobb arányban kerülnek ki a „hagyományos szegény” rétegekből:

alacsony iskolai végzettségűek,
szakképzetlen munkások és parasztok
falusi lakosok körében az átlagosnál magasabb a munkanélküliség
e rétegek körében az átlagosnál nagyobb arányú a rokkantnyugdíj.
nem rendelkeznek saját jogú nyugdíjjal

E rétegekbe tartozó családokban fordul elő gyakran, hogy a feleség nem végez kereső munkát és hogy más felnőttek is eltartottak.

3. *Demográfiai szegénység*: Az idős emberek, különösen a 60-69 évesek körében nem különösen magas a szegények aránya.

Oka: az idős népesség többsége viszonylag magas nyugdíjra szerzett jogot.

De vannak az idős korú népességben belül olyan csoportok, amelyek igen súlyos szegénységben élnek:

özvegyi és rokkantnyugdíjasok,
az utóbbi években korhatár előtt nyugdíjba vonulók,
az egyedül élő idős emberek, akik nagy része idős özvegyasszony.
a legidősebbek, akiknek nyugdíja már a nyugdíjminimum közelébe süllyedt, s akik egészségi állapotuk miatt nem képesek minimális mellékjövedelemhez sem jutni.

4. *Etnikai szegénység*: Korábban is tudtuk, hogy a roma etnikumhoz tartozó mintegy 8-900 ezres népességnek az átlagosnál jóval nagyobb része szegény. A roma etnikumban messze a legmagasabb a szegények aránya, ami, arra hívja fel a figyelmet, hogy ők alkotják a magyar társadalomnak a szegénység által leginkább veszélyeztetett részét és egyben minden bizonnyal ők a rendszerváltás legnagyobb vesztesei.

5. *gyermek szegénység*. Sajátos jelenség. A mai Magyarországon szembetűnő. A gyermekek jelentős része gyermekkorának legalább egy részében szegény körülmények között nevelkedik fel. Ez a táplálkozásuktól az iskolai előmenetelükig életük legkülönbözőbb oldalait befolyásolhatja rendkívül károsan

Társadalompolitika

A szegénység problémáját az állami társadalompolitika orvosolja.

Jóléti állam: felépítési elvét T. H. Marshall szerint az állampolgárrá válás 3 lépésben valósul meg:

- magánpolgári szabadságjogok (egyesülési-, vallásszabadság) kivívása,
- politikai jogok (szavazati jog stb.) kivívása,
- gazdasági és szociális jogok kivívása.

A teljes jogú állampolgárnak a fejlett társadalmakban mindháromfajta jogokkal kell rendelkeznie.

Jóléti állam - az állam növekvő részt vállal az állampolgárok jólétében,

- nyugdíjat biztosít,
- családi támogatásokat ad,
- betegségi, baleseti, munkanélküliségi támogatást nyújt,
- ingyenes egészségügyi ellátást biztosít,
- némely országban az ingyenes oktatás is a jóléti állam része.

Ezek a jóléti programok eltérő időpontban és eltérő mértékben majdnem minden fejlett országban kiépültek a második világháború után. Az egyes országok között azonban lényeges eltérések figyelhetők meg, ezért a jóléti államokat vagy jóléti rendszereket különböző típusokba sorolják.

Háromféle jóléti modellt különböztetnek meg:

1. *reziduális modell* (USA) azoknak nyújt támogatást, akik képtelenek a piacon megfelelő jövedelemhez jutni;

2. *teljesítménymodell* (Németország), a támogatásokat - elsősorban nyugdíj - a korábbi járulékbefizetésekhez kötik, és azok arányában adják ki;

3. *intézményes modell* (Svédország) minden állampolgár életkörülményeit és életesélyeit kívánja az egyenlőség felé közelíteni univerzális (mindenkinek alanyi jogon adott) támogatásokkal.

Viták a jóléti államról

Az 1970-es évek második felétől olyan helyzet alakult ki, mely a jóléti állam további kiépítését gátolta. Úgy tűnik, a jóléti szolgáltatások elérték megvalósítható felső határukat. Ennek négy oldala említhető:

- a tőkés gazdaságok 2. vh.-t követő nagy fellendülési korszaka véget ért, a gazdasági növekedési ütem a fejlett piacgazdaságokban lelassult; a nehezebb növekvő összegeket jóléti szolgáltatásokra kihatni.
- a gazdasági növekedés lelassulásával és a korábbinál mélyebb gazdasági depressziók jelentkezésével megnőtt a munkanélküliség, és a támogatásuk jelentős többletterhet jelent a jóléti rendszerek számára.
- a fejlett országok népessége elöregedőben van, a nyugdíjjogosult népesség aránya megnőtt, a munkaképes korú kereső és ezáltal jövedelemadót és társadalombiztosítási járulékot fizető népesség növekedése viszont lelassult, néhol megállt, s a közeljövőben is csökkeni fog, ezért kevesebb állampolgár járulékaiból kell növekvő számú állampolgár juttatásait kifizetni.
- olyan pártok kerültek kormányra, amelyek a jóléti állam leépülését tűzték ki célul. A legjellegzetesebb képviselői Ronald Reagan és Margaret Thatcher voltak. Napjainkra minden nyugat-európai ország rákényszerült a jóléti programok korlátozására, a jóléti állam egészének leépítésére eddig sehol sem került sor.

A magyar jóléti rendszer

Magyarországon a szocialista korszakban igen kiterjedt jóléti rendszer alakult ki, de ezt hiba lenne jól működő jóléti államnak nevezni. A szociális védőhálóból sokan kiestek; a támogatások jelentős részét nem a szegények, hanem a jómódúak kapták; a támogatások elosztási rendszere egyes területeken pazarláshoz vezetett. A magyarországi jóléti rendszer elemei, szociális kiadásai:

- Nyugdíj
- Családi támogatások (családi pótlék, gyás stb.)
- Táppénz
- Munkanélküli-segély
- Szociális segély
- Egészségügyi ellátás, ezen belül gyógyszerár-támogatás
- Oktatás
- Lakás: építési támogatás, reálisnál alacsonyabb lakbér az állami bérlakásokban
- Fogyasztói ártámogatások

A család

Család olyan együtt élő kiscsoport, amelynek tagjait házassági vagy vérségi kapcsolat köt össze. Az ember a család révén válik társadalmi lénnyé. A család az elsődleges szocializáció színtere.

Jellemzői:

spontán módon jön létre
kis taglétszámú

ilyen csoportnak a szociológiában
család, baráti kör, kisgyermek
esetében játszó csoportok

az ellenőrzés közvetlen módon történik
fontos szerepet játszanak az érzelmek
az összetartozás, a „mi” tudat nagyon erős

Másodlagos csoport jellemzői:

Felükről, mesterséges módon hozzák létre
Ilyen nagy taglétszámú csoportok: különbözőpolitikai,
gazdasági intézmények, iskolák,
melyek különböző szabályok szerint élnek
Ellenőrző apparátust hoznak létre
Az érdekek játszanak fontos szerepet
A „mi” tudat érzete nem erős, nem lényeges

A család fogalmát háromféle módon közelíthetők meg:

1. *Rendszerelméleti megközelítés* (Kulcsár Kálmán): olyan elsődleges csoport, amely legszűkebben egy férfi és egy nő, valamint leszármazottaik tartós együttélését jelenti. Ez az együttélés a férfi és a nő nemi kapcsolatán, illetve a leszármazottakhoz fűződő vérségi köteléken alapszik, de tágabb, pl. gazdasági közösséget is jelent. Más jellegű kötelékek is erősítik, erkölcsi és jogi normák szabályozzák. Jelentős szerepet tölt be az egyén és a társadalom viszonyát meghatározó különféle folyamatokban. A definíció több eleme megkérdőjelezhető.

2. *Interakcionális megközelítés* (Burgess): olyan interakcióban élő személyek egysége, akiket az egymással való érintkezéseik során férj- feleség, apa-anya, fivér-nővér, fiú-lány társadalmi szerep betöltésére való törekvés irányít. Ezek a szerepek társadalmilag meghatározottak, de minden családban részben érzelmi, részben hagyományosan kialakult tudati tényezők lényegesen megerősíthetik, vagy meggyengíthetik őket.

3. *Kurt Levin álláspontja*: az a csoport, ahol a legkisebb a szociális távolság és a legnagyobb fokú az identifikáció (hovatartozás- tudat). Szociális távolság: társas távolság a családban a legkisebb, a szerelemben gyakorlatilag nulla mind érzelmi, mind fizikai, mind lelki szinten. Az egyén valódi személyisége - lelki lemeztelenedés - a családban a legnagyobb.

A család típusai

1. Együttélő házastársak neme és száma szerint

Monogám család: férfi és egy nő él házastársi kapcsolatban

Poligám család: valamelyik házastársból több van

Poliginia: 1férfi több nő

Poliandria : 1nő több férfi

2. A hatalom megosztása alapján

- Matriarchális család: anyai ágon öröklődik a vagyon, a hatalom tovább. Az anya a családi döntéshozó. A tűz őrzése a korai társadalomban fontos volt, ez adta a jogot a nőknek.

- Patriarchális család: apa a döntéshozó, apai ágon öröklődik a vagyon, a hatalom tovább. Kialakulása a hadakozás, a hadviselés szerepének megnövekedéséhez kötődik.

3. Milyen közösségből, csoportból származik a feleség

Endogám család: a feleség ugyanabból a közösségből, faluból származik, mint a férj

Egzogám család: a feleség más közösségből, faluból származik, mint a férj

4. A társadalmi csoportokból való származás szerinti csoport:

- *Homogám*: iskolai végzettség, kulturális származás szerint egy körből származnak a házaspárok

- *Heterogám* család: iskolai végzettség, kulturális származás szerint más körből származnak a házaspárok

5. Generációk száma szerinti csoportok:

Teljes család		nukleáris család	=	szülők+gyermek
Szűkebb család	→	csonkacsalád	=	valamelyik szülő nincs
Nagy család		több generáció együttélése		

A családi élet ciklusai

- újonnan házasodott gyermeknélküli házaspár fészekrakása,
- újdonsült szülők 1-3 éves gyermekkel,
- iskola előtti család 3-6 éves korú gyermekkel,
- iskolás korban lévő gyermekekkel rendelkező család 6-12 éves korú gyermekkel
- ifjúval élő család, 13-19 éves gyermekkel,
- család fiatal felnőttel (a házas gyermek kiválásáig tart),
- család, mint a gyermeket útra bocsátó központ (tőke fontossága: vagyoni, kulturális és kapcsolati) az első gyermek kiválásától az utolsóig,
- posztiszülői család, a gyerekek elmentek, az apa nyugdíjba vonulásáig tart,
- idős család, nagyszülői szerepek.

Család funkciói

Gazdasági funkció: minden család rendelkezik háztartással, vagyonnal, ahol meghatározott szintű gazdálkodás folyik. A fogyasztói szerkezetet a vagyoni helyzet és a fogyasztási minták keveredése (férj-feleség szokásai) jellemzi. A jövedelem befolyásolja. Régebben ez a funkció nem volt olyan lényeges, mert a családok javarészt önfenntartóak voltak.

Biológiai funkció: Utódok nemzése, nemi kapcsolatok: a családtagok újra termelik önmagukat

Szocializációs funkció: a gyermeket olyan értékekre, normákra nevelik, hogy a társadalom értékes, hasznos tagjává váljon.

II.

Az állam szerepe és szereplőinek meghatározása. Intézményi struktúrája. A politika mint társadalmi jelenség. Civil szervezetek és civil társadalom. Politikai rendszerek. Demokrácia és szavazás elmélete. Gazdaságpolitika és annak egyes területei.

(7-11. hét)

Politikai gondolkodás a huszadik században Kézírtos jegyzet Bayer József egyetemi előadásaiból

(Kizárólag oktatási célra használható, irodalmi hivatkozás alapjául nem szolgálhat!)
(részletek)

ELTE BTK
Politikaelméleti Tanszék
Budapest, 1996

A totalitárius jelenség

A huszadik század történetének leglátványosabb és legriasztóbb jelensége a diktatúrák szélsőséges formáinak megjelenése, amelyek világszerte komoly fenyegetést jelentettek a demokratikus fejlődés számára. Valamennyi ilyen diktatúra a modern társadalmak kialakulását kísérő mély társadalmi és politikai válságokból keletkezett, és jöllehet a század végére eltűntek a színről, örökségükkel még ma is sok helyütt birkóznak. Ez kellően indokolja azt a kitüntetett figyelmet, amellyel a politikatudomány e „totalitárius diktatúrák” fejlődését kísérte. Az olyan rezsimek közös vonásainak vizsgálata, mint a fasizmus és a sztálini kommunizmus, egy időben csaknem egyeduralkodó témája volt az összehasonlító politikatudományi vizsgálódásoknak. Maga a totalitarizmus elmélete is az uralmi struktúrák és módszerek közös vonásaiból, az ideológia-vezéreltségből és a politikai gondolkodás rokon vonásaiból elvonatkoztatott magyarázatként jött létre. Eközben gyakran keveredett egymással a politikai propagandisztikus szándék, és a tudományos elemzés tárgyyszerűségének igénye. Ez vezetett a politikatudományon belül is az elmélet éles kritikájára. Azt vetették ellene, hogy túlságosan formális, elhanyagolja a nem lényegtelen különbségeket a vizsgált rezsimek - főleg a fasizmus és a kommunizmus - között, és a hidegháború propagandacéljait szolgáló ideológiaként végeredményben megmarad egy antitotalitárius liturgiánál a társadalmi és politikai formák konkrét elemzése helyett. A nyolcvanas években azonban, a szovjet rendszer mélyülő válsága és a hidegháborús szellem reinkarnációja idején, az elmélet újra feltámadt, és a 89-es összeomlás után Kelet-Közép-Európában is egyre több híve akadt. Ma már könnyebb megkülönböztetni a totalitarizmus-elméletek tudományos és propagandisztikus tartalmát, mert a szovjet rendszer felbomlásával a kérdés elvesztette politikai pikantériáját. Ha a totalitarizmus-elmélet uralomkritikai mozzanata be is igazolódott, ez még nem jelenti feltétlenül azt, hogy leíró elméletként is megállja a helyét. Számos kritikusa szerint a totalitárius diktatúrák elemzői gyakran készpénznek vették mindazt, amit a vizsgált rendszerek

propagandisztikusan magukról állítottak. Valójában egyetlen politikai rendszer sem gyakorolhat totális ellenőrzést a társadalom minden élet-megnyilvánulása felett, legfeljebb tendenciaként törekszik erre. Ha a totalitarizmus-elméletek előfeltevései igazak lettek volna - nevezetesen a társadalom kettéosztása az uralom minden eszközével rendelkező gonosz elnyomókra és a teljesen alávetett, az uralmat passzívan elszenvedő kiszolgáltatott tömegekre -, akkor nem maradt volna tere a belső politikai fejlődés dinamikájának, és a kelet-európai átalakulások sem mehettek volna végbe. Szerencsére a történelem menete ritkán alakul a tiszta teóriák feltevései szerint.

Már a totalitarizmus fogalma önmagában is az értékelő és a leíró aspektusok belső feszültségét hordozza. Egyrészt harci fogalom, akár pozitív, akár negatív értelemben; másrészt meghatározott uralmi formák és struktúrák jellemzésére szolgál. A totalitás fogalma kezdettől fogva propagandisztikus jelszó is volt; pozitív értékhangsúllyal Mussolini vezette be a fasiszta mozgalom céljaként. A totális, totalitárius kifejezések mindig valami egészre irányultságot fejeznek ki, a teljesség igényét, egyfajta radikalizmust a társadalom átalakításának szándékában. Politikailag először a fasiszmus és nemzetiszocializmus vonatkozásában használták, egyre inkább kiterjesztve a sztálinizmus uralmi formájára is. Kezdetől fogva akadtak azonban olyan gondolkodók - mint pl. Carl Schmitt -, akik mindkét uralmi rendszert totális igényükben azonosnak gondolták. A fogalmat később kiterjesztették a hadviselés szélsőséges módjára is, amely nem kíméli többé a civil lakosságot, tömegpusztító fegyverek bevetésével megsemmisítő háborút vív.

A totalitarizmus pozitív szóhasználata Mussolininál kezdettől kimondja annak lényegét: a társadalom bekebelezését az állam által. *„Az állam fasiszta felfogása mindent átfog; rajta kívül nem létezhet emberi és szellemi érték, és semminek sem lehet értéke. Így értelmezve, a fasiszmus totális fogalom, és a fasiszta állam - mint szintézis, és minden értéket magában foglaló egység - a nép teljes életét értelmezi, kifejleszti és megnöveli potenciáit. Az államon kívül nem létezhetnek sem egyének, sem csoportok (politikai pártok, egyesületek, szakszervezetek, osztályok.)”* A fasiszta párt, amely ezt az államot létrehozza és vezeti, egy totalitáriánus mozgalom szervezete, és a fasiszta vezér hite szerint új korszakot nyit meg az emberiség történetében.

A totális államnak ez a felfogása jól megragadja a jelenség lényegét, a civil társadalom autonómiájának a felszámolását és az egész társadalom bekebelezését az államba. Jóllehet a náciizmus és a sztálinizmus nem vette át ezt az elnevezést, mások annál inkább kezdték rájuk alkalmazni. A totalitarizmus kritikai fogalmát politológusok dolgozták ki. Az elmélet képviselői között feltűnően sok volt a fasiszmus elől menekülő német emigráns, mint pl. H. Arendt, Franz Neumann, Ernst Fraenkel és C. J. Friedrichs; de az utóbbi szerzőtársa, Z. Brzezinski is közismerten Kelet-Európából, lengyel arisztokrata családból származik. Létezik egy inkább filozófiai (H. Arendt) és egy inkább politológiai változata. Az utóbbira példaként említjük F. Neumann *„Behemoth”* c. könyvét, amely a totalitarizmust nem absztrakt történetfilozófiai koncepcióként, hanem a politikai elemzés elméleti kereteként használta. Lépésről lépésre leírta a weimari demokrácia plurális politikai szerkezetének felszámolását a náci által, a pártok szétfűzését, a parlament kiürítését, a szakszervezetek beolvasztását a fasiszta, korporatív jellegű munkafrontba, a sokféle ifjúsági egyesület betiltását és a Hitlerjugend kiépítését az ifjúság indoktrinálására stb. Ezzel párhuzamosan bemutatta a fasiszta párt- és államgépezet kiépítését, amely a maga roppant kiterjedt apparátusával - a munkahelyteremtő bizottságoktól a Gestapo-ig - totális ellenőrzése alá igyekezett vonni a társadalmi életet.

A totális diktatúrának ezt a konkrét vizsgálatát egy későbbi esszéjében Neumann kitágította a totális diktatúra ideáltípusáról szóló elméletté. Ez abban különbözik a régi despotikus uralmaktól, diktatúráktól és cezarizmusoktól, hogy a társadalmi életnek sokkal szélesebb körére terjedt ki az ellenőrzés. Egyetlen korábbi diktátor sem összpontosított a kezében akkora hatalmat, mint egy mai „vezér”; ha a Napkirály azt mondhatta, az állam én vagyok, írja Neumann, akkor Sztálin vagy Hitler bízvást állíthatták volna: a társadalom én vagyok. Régen ugyanis a diktatúra nem terjedt ki

az emberek privát életére, csak politikai magatartásukra. Ma azonban a magánéletüket éppúgy befolyásolják, mint ahogy manipulálják a tudatukat. Mindezt a modern technika és tudomány kifejlődése tette lehetővé, a közlekedéstől a hírközlés és az ipari hadviselés nagy hatósugarú eszközeinek kifejlődéséig. Az emberek adminisztratív megragadása a bölcsőtől a sírig végigkíséri őket minden területen, az iskolában, a hadseregben, a munkahelyükön át a szociális ellátásokig. A polgárok felett gyakorolt totális állami ellenőrzés eszközei a modern médiák is. A rádió azt jelentette a nácik számára, mint a könyvnyomtatás a reformáció számára, mondta volt Adorno Hitler propagandagépezetéről. A modern tömeg-társadalom feltételei már nem hagynak egyetlen zugot sem a polgár számára, ahol kitérhetne a hatalom nyomása elől. A „big brother is watching you” orwelli rémlátomása („a nagy testvér figyel téged”, Orwell: 1984) pontosan leírta a totalitárius uralomnak ezt a tendenciáját.

A totalitárius diktatúra legelterjedtebb definíciója a politológiai szakirodalomban Friedrichs és Brzezinski koncepcióján alapszik. Eszerint a totalitáriánus diktatúrák főbb ismérvei a következők:

1. egy kidolgozott, chiasztikus ideológia uralma, amely átfogja az emberi létezés minden aspektusát, és amelyet a társadalom minden tagjának - legalább passzívan - el kell fogadnia;
2. egyetlen tömegpárt hatalmi monopóliuma, melyet tipikus esetben egyetlen diktátor vezet; ez a párt hierarchikusan szervezett, fölé van rendelve az állami bürokráciának, vagy össze van fonódva azzal; más társadalmi és politikai szervezetek csak a párt engedélyével működhetnek;
3. az uralom fenntartásának egyik fő módszere a terror, melyet a párt ellenőríz, és a politikai rendőrség hajt végre; a tömegkommunikáció hatékony eszközei csaknem teljesen monopolizáltak, csakúgy, mint a hatékony harci eszközök birtoklása;
4. a gazdaság egésze központi felügyelet és bürokratikus irányítás alatt áll.

Az ismérvek felsorolásának sorrendje olykor változik, de ezek általában visszatérő elemek. A totalitárius uralom ideáltipikus konstrukció, amely sok válfajának közös és lényeges vonásaiból van elvonatkoztatva. A modell meglehetősen statikus, és mint a koncepció kritikusai gyakran megfogalmazzák, (pl. D. Lane) az ilyen tipológia pusztán formális, nem ír le egyetlen valódi, történelmileg keletkezett társadalmat sem, és nem képes tükrözni a rendszerek belső politikai dinamikáját.

Létezik a totalitarizmusnak egy baloldali koncepciója is (Castoriadis, C. Lefort, U. Rödel írásaiban). Jóllehet szerintük minden ok megvan arra, hogy a hidegháborús propaganda-eszközként kompromittált fogalmat elhagyják, mert használatának fő célja alapvetően a fasiszmissal szembeni ressentiment átvitele a konkurens szovjet rendszerre, és ezáltal a liberális demokráciák közvetett legitimációja. Mégis helyeslik a totalitarizmusnak mint analitikus kategóriának a használatát, amennyiben az a következőket jelenti:

1. a nyilvánosság szférájának felszámolása és a vélemények sokféleségének megszüntetése egy egységes vélemény kedvéért, amelyet a tudásként propagálnak;
2. a magán és a köz szétválasztásának megszüntetése, azáltal, hogy a magánszférát látszólag korlátlanul politizálják és a nyilvános politikát eltüntetik;
3. az erőszakuralom igazolása egy privilegizált tudásra, ideológiára való hivatkozással, belátható és konszenzusképes elvek alapján történő kormányzás helyett.

A totalitarizmus ebben a felfogásban a demokratikus köztársaság ellenmodelljét képezi. A demokrácia ugyanis mindig konfliktusokkal terhes, és a társadalom nyíltságának, a konfliktusoknak a felszámolása, akár többségi-demokratikus alapon is, egy egységes közösségre hivatkozva (mint a nemzet, az állam, osztály vagy nép) csak elmélyíti a konfliktusokat, és az ellenfelekből ellenséget csinál.

Számunkra azonban most nem a totalitarizmus-elméletek eltérő válfajai és a körülöttük zajló viták a lényegesek, hanem a totalitárius eszmék jelentkezése a politikai gondolkodásban és megvalósításuk a konkrét uralmi rendszerekben. E célból röviden jellemezzük a totalitárius

gondolkodásmód főbb jellemzőit, és elemezzük a nemzetiszocializmust és a sztálinizmust abból a szempontból, hogy miért, hogyan és miként realizálták a totalitárius uralmat.

A totalitarizmus jelensége a politikai gondolkodás uralkodó vonulatává tett olyan antidemokratikus eszméket, amelyek hátat fordítottak a modern politikai gondolkodás korábbi, dominánsan emancipatív tendenciájának.

A totalitárius gondolkodásmódra jellemző az örökös konfliktus és harc eszméje. Az emberek, csoportok (pl. osztályok) nemzetek (és/vagy rasszok) állandó harca a dolgok természetes rendje. A konfliktusokat minden eszközzel meg kell vívni; a világ egyenlőtlen erők harcának terepe, amelyek közül az erősebb fog győzni. Ebből következik a dichotóm világfelfogás, az árnyalatok nélküli, fekete-fehér gondolkodásmód: barát vagy ellenség, jó vagy rossz. Az ellenségben gondolkodás, ellenségkeresés konstitutív eleme az ilyen világlátásnak. Minden rossz forrása az ellenség aknamunkájában keresendő. A gyűlöletkeltés és a bűnbakkeresés fontos következményei a felfogásnak, és a totalitarianizmus-szindróma legfontosabb szociálpszichológiai jelei. A „gyűlölet félórája” (Orwell) jellemző vonása minden ilyen rendszernek. A politika erős morális indulatokkal van átitatva.

A politikai gondolkodás egészét áthatja a tekintélyelvűség. Hierarchikus alá- és fölérendeltségi viszonyok uralkodnak, a jogok és kötelességek is eszerint oszlanak meg. A hierarchia igazolása többnyire egy hamis kollektivitás (Adorno) jegyében történik. Hamis ez a kollektivitás, amennyiben a kollektívum nevében mindig egy kisebbség beszél és ítél. Ebben nem gátolja meg annak hirdetett egalitáriánus ideológiája sem. Egyesek mindig egyenlőbbek, mint mások, írta erről szarkasztikusan Orwell az „Állatfarm”-ban. Minden totalitárius ideológia végső soron elitista jellegű; a párt, a társadalom vezetői monopolizálják a tudást és az erényt, osztják ki a megérdemelt büntetéseket és jutalmakat a közösség nevében. Az ilyen, homogén közösségre hivatkozó felfogásnak mindig a politikai hatalom és autoritás monopóliuma a következménye. A versengés nemkívánatosnak minősül, mert csak megosztja a közösséget; egység kell mindenkinek felett. A totalitáriánus ideológia ezért ellensége a hatalommegosztásnak, a hatalom egy és oszthatatlan: egy nép, egy párt, egy vezér.

A hatalom és erőszak, mint a konfliktusmegoldás eszközei felmagasztosulnak. Az erkölcsi, világnézeti, politikai és érdekkonfliktusok eszerint mindig elérkeznek egy ponthoz, ahol már csak az erőszak dönthet. Háborúk, forradalmak és polgárháborúk, tisztogatások, és végül koncentrációs táborok kísérik nyomon ezt a meggyőződést. Mivel ezt szükségszerűnek tekintik, nem ismernek morális skrupulusokat sem az erőszak alkalmazásában. Ha kezdetben voltak is gátlásaik, később megfeledkeznek róluk. A totális ideológia végletesen moralizáló: az inkvizíció dühével és hajthatatlanságával üldözi a Rosszakat, és morálisan igazoltnak találja az ellenük folytatott harcot, amelyben minden eszköz megengedett. A jogállamiság hiányában, és a nyilvánosság kontrollja nélkül, ez a legsúlyosabb társadalmi patológiákhoz vezetett, amelyeket ismerünk az emberi történelemben, és meglehetősen átformálta az emberi természetről vallott múlt századi optimista feltevéseket.

A totalitarizmus két fő válfajának, a fasizmusnak és a sztálinizmusnak eltérő volt a társadalmi tartalma és történelmi dinamikája. Az olasz és a német fasizmus egyaránt viszonylag fejlett, nagy civilizációs és kulturális hagyományokkal rendelkező országban lépett fel, reakciós mozgalmak nyomán. A nácizmus ideológiája, amellyel közelebbről foglalkozunk, kezdettől fogva antidemokratikus és emancipáció-ellenes volt: az emberek értékkülönbségét hangsúlyozta, fajgyűlöletet szított és a politikai ellenfeleket kiirtandó ellenségeknek bélyegezte. A népközösség belső összetartását kirekesztő terrorintézkedésekkel és végül külső agresszióval, hódító háborúkkal akarta biztosítani. Belső dinamikája folytán ezért egyre totálisabb lett, a II. világháborúban óriási szenvedést zúdított embermilliókra, és erejét végül csak külső katonai erővel lehetett megtörni.

A sztálinizmus fejlődése más alapon ment végbe, és más kifutása is volt. Eredetileg emancipatív ideológiai és politikai törekvésekből eredő forradalomban gyökerezik, amely egy sok tekintetben még tradicionális vonásokat viselő társadalom szervezetében akart gyökeres változásokat előidézni. A forradalomra hosszú és véres polgárháború következett, és mire a bolsevik hatalom konszolidálódott, az ország romokban hevert. Ez volt az a kiindulópont, amelyből fokozatosan egy a társadalom egészének mozgósítását célzó fejlesztési diktatúra épült ki. A kezdeti kísérletezések után Sztálin hatalmi helyzetben egy felülről való ipari forradalmat kezdeményezett, amely az erőforrások (a munkaerő, a föld és a tőke) feletti totális adminisztratív rendelkezésen, s a gazdaságon kívüli kényszer tömeges alkalmazásán nyugodott. Ez a bürokratikus, ellenőrizhetetlen hatalomkoncentráció folytán rövidesen a brutális terror eszkalációjához vezetett, amely meg sem szűnt egészen Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig. A zárt, autark gazdasági fejlődést megcélzó rendszer egészen a második világháborúig izolációra törekedett, s csak ekkor kezdett, óriási vérvesztések árán megváltott katonai sikerei nyomán, újra expanzióba. Saját rendszerét exportálva a meghódított országokba, létrehozta a szocialista országok közösségét. A sztálini szakasz után a terror enyhült, a szovjet rendszer totalitarizmusa egy tekintélyelvű uralom irányában oldódott, de végül mégsem volt képes a fejlődést gúzsba kötő diktatórikus struktúráinak reformjára. Végül extenzív fejlesztési erőforrásai kimerültével békésen múlt ki, egy társadalmi és gazdasági zűrzavart hagyva maga után.

Ezek a nem lényegtelen különbségek vezettek sokakat a két rendszer közötti párhuzam elutasítására. Az azonosítás mögött ugyanis gyakran nem is olyan rejtett politikai szándékok húzódnak meg. Az egyikről már szóltunk: a hideg-háború idején a fasizmussal szembeni ellenérzéseket könnyen át lehetett vinni a szovjet rendszerre, és ezáltal közvetve igazolni a nyugati demokrácia erkölcsi és politikai fölényét a rendszerek versenyében. A másokra újabban azok a német történészek nyújtottak példát, akik Hitler és a náciizmus bűneit azáltal akarták relativizálni és mentesíteni, hogy a náciizmus lényegében csak a bolsevik fenyegetésre való reakció volt, és a Szovjetunió elleni háború is csak preventív akció volt.

Mégis, ha szem előtt tartjuk a különbségeket, gyökeresen eltérő ideológiai aspirációik ellenére szembeötlő a fasizmus és sztálinizmus uralmi formáinak és módszereinek olykor megdöbbentő hasonlósága. A legnagyobb ellentétek úgy látszik, valóban áthatják egymást.

A sztálinizmus keletkezésének és politológiai elemzésének tengernyi irodalma van, s nem szükséges itt részletes kronológiát adni. Mégis érdemes talán utalni kialakulásának körülményeire, hogy megértsük, hogyan alakult ki és szilárdult meg Sztálin totális uralma. A sokféle magyarázatból ezúttal elhagyjuk azt, amelyik a sztálinizmust közvetlenül a lenini bolsevizmusból vezeti le. A bolsevizmus, mint említettük, nem volt egységes mozgalom, és elvileg többféle fejlődési alternatíva is kinőhetett volna belőle. Aki azt mondja, hogy a sztálinizmus létrejött az októberi forradalom után abszolút szükségszerű és elkerülhetetlen volt, az ugyanannak a fatáli történelmi determinizmusnak esik áldozatul, amelyet mindig a sztálini marxizmus-leninizmusnak a rovására írnak.

Lenin halála után, aki nagyon is hajlott a pragmatikus megoldásokra és a kísérletező útkeresésre, egy ideig a NEP politikáját folytatták. Reális alternatíva volt egy lassúbb fejlődési út kikísérletezése, amely a parasztgazdaságok félpiacon viszonyok melletti önállóságának, s az államkapitalizmus felhalmozási politikájának kiegyensúlyozott kettősségében állt. Preobrazsenszkij „eredeti szocialista felhalmozás” koncepciója éppúgy efelé tendált, mint Buharin elgondolása a szocialista fejlődés vegyes gazdasági jellegéről. A NEP azonban a húszas évek végén válságba jutott, és a fejlődés további útjáról folytatott vitában Sztálin koncepciója győzött az „egy országban szocializmust” erőltetett iparosítási programjával. Sztálin ügyes taktikus volt, aki kijátszotta egymás ellen a bolsevik vezéreket: előbb Zinovjevvel és Kamenyevvel fogott össze Trockij ellen, azután őket kapcsolta ki Buharinnal szövetségbe, míg végül a moszkvai perekben Buharint is megsemmisítette, az egész régi lenini gárdával együtt.

A „felülről való forradalom”, a minden áron való erőltetett iparosítási politika eldöntése rendkívül leszűkítette a további alternatívák körét. Hátterében Sztálin személyes hatalmi törekvései mellett minden bizonnyal a háborús neurózis is szerepet játszott. Ebben még kísértett a nyugati hatalmak intervenciók támadásának emléke, de az „ostromlott erőd” képzetét hatalmi célokból tudatosan is szították. Sztálin 1931-es kijelentését, hogy nekünk tíz év alatt kell behoznunk azt a fejlődést, amit az imperialista országokban száz év alatt tettek meg, különben eltipornak bennünket, az 1941-es német támadás után látnoki előrelátásként értékelték. Mindenesetre az erőltetett ütemű nehézipari fejlesztések nélkül, amelyek a hadiipar alapját képezték, a Szovjetunió bizonyosan nem tudott volna megbirkózni a fasiszta német támadással. Itt legfeljebb azt a kérdést lehet felvetni, hogy a sztálinizmusnak mennyi szerepe volt a fasizmus győzelmében, illetve, hogy szükségszerű volt-e az, hogy az erőltetett iparosítási program egy óriási emberáldozatokat követelő paranoid diktatúra keretében menjen végbe.

Az adminisztratív, tervutasításos gazdaság fokozatos kiépítése és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása kéz a kézben járt. Ez utóbbi célja lényegében a mezőgazdaság alávetése volt az állami tőkefelhalmozás szükségleteinek. Ezzel az állam olcsó ipari nyersanyaghoz és alacsony árú élelmiszerekhez jutott, ezáltal fedezve az iparosítási politika költségeit.

Az erőszakos kollektivizálás világos szakítás volt a korábbi, a parasztsággal kiegyezést és egyensúlyt kereső lenini politikával. Ez a sztálini politika felrázta az egész társadalmat. A parasztok inkább leölték állataikat, mint hogy bevigyék a közösbe. Ennek nyomán a következő években nagy éhínségek támadtak, amelyeket Sztálin nem enyhített, a parasztok jogos büntetésének tekintve azokat. A parasztság ellenállását büntetőexpedíciókkal törték le, és kemény beszolgáltatásokra kötelezték őket. A kollektivizálás és az ipari nagyberuházások nyomán óriási belső migráció kezdődött el a nagy ipari centrumokba; szinte a semmiből jöttek létre iparvárosok, megnőtt a munkásság létszáma. Mindez a tradicionális értékek és társadalmi kapcsolatok megrendüléséhez vezetett. A társadalmi megrázkódtatások, a nyomukban járó politikai hisztériák, a passzív és aktív ellenállás letörésének szándéka indította el a terror gépezetét.

A gazdaságon kívüli erőszak alkalmazásának nagy hagyományai voltak Oroszországban; már Szentpétervárt is munkatáborok lakói építették. A nagy orosz modernizátor cárok lettek Sztálin példaképei az átalakítási politika könyörtelenségében. A despotizmus kulturális kísérőjelenségei is megjelentek: szakralizálták a politikai életet, ami már Lenin bebalzsamozásával és mauzóleumba helyezésével elkezdődött. Mitologizálták a lenini örökséget, kultúrharcot indítottak az egyház szellemi befolyása ellen, és fokról fokra kialakították a marxizmus-leninizmust mint hivatalos állami ideológiát. Ez nem Sztálin személyes műve volt, hanem egy olyan ideológia, amely a bolsevizmus politikai és szellemi törekvései alátámasztására a marxi és lenini eszmék ideológiai üzenetét foglalta rendszerbe, és tette meg a hatalom legitimációs alapjává, a demokratikus legitimitás formái híján. (A tradicionális legitimitás kulturális mintáira nem támaszkodhattak, az ortodox vallás ellenük volt, a nacionalizmus pedig ellenkezett a bolsevikok internacionalizmusával, s csak később, kerülő úton jött vissza a sztálini birodalmi politika kerülőútján.) A mű legfőbb tartalmát ennek megfelelően D. Bell két tételben ragadja meg: a kommunista jövő történetfilozófiai víziójában, amelynek ígérete igazolja a jelen erőfeszítéseit és nélkülözéseit; és a kommunista párt vezető szerepének igazolásában. Filozófiai tartalmát jelentősen meghatározta az ortodox egyházzal szembeni konfrontáció is; egy sajátos materialista metafizika és történeti determinizmus jellemezte, amelynek tartalmát itt tovább nem részletezhetjük.

A gazdaságon kívüli, adminisztratív kényszerintézkedések egy része valószínűleg elkerülhetetlen volt. Már Trockij is emellett érvelt, amikor úgy vélte, hogy a proletár államnak jogában áll mindenkit arra a posztra állítani, amit az ország fejlesztési érdekei megkívánnak. A munkaerő adminisztratív rend-szabályozása - amit egy drákói munkajog kidolgozása is alátámasztott - azzal függött össze, hogy a szükséges gazdasági erőfeszítéseket és munka-

intenzitást nem lehetett tisztán a morális lelkesedésre bízni, ugyanakkor a szabad bér munka feltételei sem voltak meg, amelyeket a kapitalizmus fejlődése teremtett. Trockij megoldási javaslata a munkaviszonyok militarizálása volt, amivel szemben Lenin hevesen tiltakozott.

A terror fokozatos eszkalációjának logikája a következő volt: kezdetben főleg a forradalom ellenségeivel szemben alkalmazták, az időnkénti túlkapások ellenére. A polgárháború kiélezett helyzetében fokról fokra betiltottak minden alternatív szerveződést, először a többi pártot, majd a saját pártjukban is frakciótilalmat vezettek be. Ez a tendencia abban végződött, hogy minden ellenállást a legnagyobb brutalitással fojtottak el. A terror a pártot sem kímélte: miközben az állami terrort alkalmazta politikai ellenfeleivel szemben, az államhatalom csúcsán álló pártvezetők a terror gépezetét a párton belüli ellenfeleik likvidálására is elkezdtek használni, sorozatos tisztogatási hullámok keretében. Amikor Sztálinnak a harmincas években a régi lenini gárdában komoly pártellenzéke alakult ki, nagyszabású leszámolási akcióba kezdett, amelyet a Kirov-gyilkosság vezetett be. Ezt a ma már csaknem felderíthetetlen merényletet a történészek uralkodó konszenzusa szerint Sztálin maga szervezte meg, mert ellenfelei Kirovban látták a sztálini politika alternatíváját. A merényletet azután Sztálin ürügyként használta fel a párt megtisztítására minden önálló forradalmi legitimitással bíró politikustól. A párt vezetését olyan elemekkel, vidéki apparatcsikokkal töltötte fel, akik mind őneki köszönhették a karrierjüket, és szolgálai engedelmességgel hajtották végre a pártutasításokat. A nagy moszkvai perekben látványosan megsemmisítette az autonóm politizálás utolsó maradványait is.

Azonban, mint Szolzsenyicin figyelmeztet rá, a terror nemcsak a kommunistákat magukat sújtotta, hanem elsősorban közrendű polgárok millióit, akiket a terror gépezete a szibériai lágerrekbe sodort. Mi volt az értelme mindennek? Gyakran beszélnek a terror irracionálisáról; de ezt legfeljebb a gazdasági és társadalmi ésszerűtlenség értelmében mondhatjuk, s a fatális végzetszerűség értelmében azok részéről, akik nem kerülhették el a sorsukat. A terror indítékai sajnos nagyon is megmagyarázhatók, ami persze nem jelenti azt, hogy mentenék is azt.

Józan gazdasági elemzők régen rámutattak arra, hogy az eredeti tőkefelhalmozás időszakában egyes nagy térségek gazdasági feltárása másutt is a kényszermunka intézményesítésének keretében ment végbe. (Ausztrália fegyenctelep volt, Dél-Amerikában és az USA déli országaiban időlegesen visszatért a rabszolgaság.) Szibéria nyersanyagokban gazdag, ugyanakkor szinte lakhatatlan térségeinek feltárása és erőforrásainak bevonása az ország iparosításába nem volt megoldható néhány fiatal komszomolista lelkesedése alapján. A sztálini munkatáborok felállítása és megszervezése ingyen munkaerő tömeges alkalmazását jelentette, már csak meg kellett tölteni a táborokat. A szovjet rendszer egész cinizmusa kifejeződik abban, hogy az ellenségeket ilyen gazdasági célokból is gyártották; a polgári lakosság széles tömegeit kriminalizálták abból a célból, hogy a Gulag táboraiiban dolgozzanak. Ezért volt olykor annyira esetleges és kiszámíthatatlan (irracionális), hogy kit mikor és miért sújt a sors keze; maga a szisztéma mindenesetre ördögi találmány volt. A területi pártvezetők a GPU-tól, amely a táborok felügyeletével és feltöltésével volt megbízva, gyakran eleve kész keretszámokat kaptak a beszállítandó „népellenség” létszámára vonatkozólag... A táborokon belül az élet pokoli volt; közönséges bűnözőket neveztek ki a politikai foglyok felügyelőivé, velük demoralizálták és tartották sakkban a foglyokat. Ehhez képest a munka militarizálásának trockiji koncepciója még mindig jobb lett volna, mint az esztelen sztálinista terror, amelynek gazdasági határfoka is erősen kérdéses volt. Aki ezekre a történetekre kíváncsi, olvassa Salamovot vagy Lengyel Józsefet; a leghitelesebb képet nyújtják az emberi élet legalsó bugyrairól. Az emberélet olcsósága és megvetése volt a hivatalos szovjet kultúra felszínes optimizmusának visszája, mely a szovjet humanizmust egyetlen nagy önáltató hazugságként leplezi le.

A sztálinizmus csúcsán a rendszer alappilléreinek kikiáltott tétel a párt vezető szerepéről merő fikció volt. A politikai rendőrség állam volt az államban, deportálhatott és halálos ítéleteket hajthatott végre bírósági ítélet nélkül. (Ezért is volt színjáték a moszkvai perek megrendezése;

ahhoz semmiképp sem volt rájuk szükség, hogy a pártellenzéket eltegyék láb alól. Az egész csak bizonyos ideológiai látszatok megteremtését szolgálta, hogy kifelé és befelé egyaránt demonstrálhassák Sztálin fölényét és igazságát). A terrorgépezet segítségével Sztálin valójában egyszemélyes, zsarnoki önkényuralmat gyakorolt, amelynek bizonyos jellegzetességei nem voltak függetlenek Sztálin paranoid személyiségétől sem. Sztálintól senki nem érezhette magát biztonságban, legközelebbi munkatársai sem. A terror pszichózisa megbénította az egész politikai életet; senki nem mert kezdeményezni, az állítólag uralkodó párt kongresszusát tizenhárom évig nem hívták össze. A szellemi életben a kultúrforradalom tényleges vívmányait - az analfabétizmus felszámolását, milliók beiskolázását és az új gazdaság szükségleteire való kiképzését - elhomályosította a szellemi élet politikai megregulázása. Létrejött egy olyan ideológiai államapparátus, amely ellenőrizte a szellemi élet minden megnyilvánulását - nem egyszerűen az állami ideológiával való konformitás, hanem a sztálini vonal iránti hűség szempontjából. Ennek alapján megtizedelték a tudományos és művészeti élet kiválóságait; évtizedekre visszavetették bizonyos tudományágak fejlődését. A marxizmus és a leninizmus szellemi hagyományát szelektív olvasatban egyetlen ideológiává gyúrva, a szellemi uralom eszközévé változtatták.

A terror diszfunkcionális jellege, rendkívüli társadalmi kára legkésőbb akkor vált világossá, amikor közvetlenül a II. világháború kitörése előtt lefejezték az egész katonai vezérkart, a Tuhacsevszkij-per nyomán, akire nézve a Gestapo juttatott el (természetesen hamis) terhelő adatokat - Benes közvetítésével - a szovjet hatóságoknak. Ez olyannyira meggyengítette a hadsereget, hogy Hitler számára könnyű prédának tűnt a Szovjetunió megtámadása. A terror csak időlegesen hagyott alább a Nagy Honvédő Háború idején, de meg akkor sem szűnt; a háború után pedig egészen Sztálin haláláig töretlenül folytatódott.

Foglaljuk össze röviden a sztálini rendszer lényegi vonásait:

- A rendszer egy olyan fejlesztési („nevelési”) diktatúrából született, amelyet egy elmaradott országban a fejletlen proletariátus nevében egyetlen párt, közelebbről annak az államhatalommal azonos vezető magja gyakorolt a népesség többi része felett. E diktatúra gazdasági tartalma egy erőltetett iparosítási politika volt, amelyet az állam adminisztratív hatalmával hajtottak végre, egyfajta belső gyarmatosítás formájában. Ez a teljes lakosságot alávetette az állami felhalmozás és iparosítás céljainak.

- A pártvezetés által kitűzött célokat gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával valósították meg, ami a tömeges terror eszköztárához vezetett. A terror végrehajtó szerve, a politikai rendőrség állam lett az államban, amely a jog és a törvények fölött állt.

- A politikai rendszer monolitikus szerkezete centralizálta és koncentrált a hatalmat és a rendelkezési jogokat. Sztálin alatt a kis sztálinok egész hierarchiája állt, kis helyi despoták serege, akik azonban hatalmukat és privilégiumaikat a nagy vezérnek (a „gazdának”) köszönhették. Sztálin alatt az uralom perszonalifikálódott és a párt vezető szerepe üres látszattá vált. A párthűség teljesen a sztálini személyi diktatúra „vonalának” betartásán múlt; ha a vezér másként döntött, az volt az érvényes pártvonal, amelyet elvtelenül követni kellett.

- Az uralmi apparátust a vezető párttestületek és állami hatóságok összefonódása alkotta. A törvényhozás látszatéletté vált, a hatalommegosztás elvét éppúgy megtagadták, mint a jogállamiság elvét. A jog előtt járt a „forradalom” érdeke, az állam politikai érdeke. A párt a sztálinizmus kiépülése után alatt másodlagos szerepet játszott a biztonsági erőkhöz képest.

- A tervutasításos gazdaság nem rendelkezett a politikától független autonómiával vagy racionalitással. A politikai hatalom közvetlenül gazdasági hatalom volt és fordítva; a monolitikus politikai hatalom, a tervutasításos gazdaság és az ideológiai monopólium a rendszer három, egymást támogató alappillére volt.

- A rendszer különböző elemeit egy bürokratikus rendszabályozott nómenklatúra mint elkülönült és privilégiumokat élvező vezető réteg tartotta össze. A nómenklatúra eredetileg azoknak a megbízható kádereknek a listáját jelentette, akik vezető tisztséget tölthetnek be az

államban, a gazdaságban, a társadalmi és kulturális életben. Kinevezésük a különböző szintű pártszerveket illette meg, káderhatásköri listájuk alapján. A nómenklatúra Sztálin alatt nem élvezte a személyi biztonságot; sorait gyakran megtizedelte a terror. Sztálin halála után azonban a nómenklatúra gondoskodott saját biztonságáról és privilégiumainak fenntartásáról, sőt bővítéséről. Ez vezetett végül a szovjet vezetőréteg teljes elbürokratizálódásához és megkövesedéséhez, a brezsnyevi gerontokrácia kialakulásához. Ennek a bürokratikus rendnek az önérdeke és tehetetlensége vált a valódi reformok legfőbb akadályává a Szovjetunióban. A politikai pluralizmus hiánya volt a legfőbb gátja annak, hogy kibontakozzanak és érvényesüljenek a megújulás erői. Amikor Gorbacsov megkezdte a reformjait, már késő volt; a szovjet állam centrifugális erői felerősödtek és szétvetették az állam politikai kereteit. A civil társadalom önszervező erőinek elsorvasztása, a társadalom politikai erejének kisajátítása a totalitarizmus legterheesebb öröksége a demokratikus átalakulás szempontjából.

A fasizmus és a nácizmus ideológiája

A fasizmus az első világháború nyomán kialakult mély társadalmi-politikai és gazdasági válság talaján keletkezett, és felemelkedése a válság elmélyülésével párhuzamosan történt. Európában az olasz és a német fasizmus volt a két fő formája, s közöttük nem lényegtelen különbségek is voltak, mégis totalitárius uralmi formájukban több a közös vonás. A fasizmus az egyik legjobban feldolgozott történelmi-politikai jelenség. Létrejöttének és politikai lényegének számos elméleti magyarázata van; politikai és világnézeti előfeltevésektől is függ, ki melyik elemét állítja előtérbe, és mit tekint a lényegének. Marxisták, baloldaliak a fasizmust a kapitalizmus végkifejletének, a monopolizációs körök nyílt, terrorisztikus diktatúrájának, differenciáltabb változatokban a bonapartizmus egy válfajának, a cezarizmus megnyilvánulásának tekintették. A téves elméleteknek is se szeri, se száma: a frankfurti kritikai elmélet például a liberális kapitalizmus rejtett lényegének totális kifejezését látta a fasizmusban - ezt a nézetet azután rövidesen felül kellett bírálniuk. A liberálisok a tömegdemokrácia despotikus elfajulását látták benne, s általában a politika végzetes önállósulását a társadalommal szemben. A válság tényét mint a fasizmus létrejöttének alapját azonban senki sem tagadja, legfeljebb másként értelmezi. A baloldaliak általában a monopolkapitalizmus válságát tekintik alapnak, mások a modernizáció teremtetten általános értékválságról, ismét mások a „megkésétt” nemzetek válságos fejlődéséről szólnak. A veszített háború miatti frusztráció és a megalázó békediktátumok okozta sérelmi komplexusok és anyagi hátrányok, és az ebből fakadó agresszív indulatok Németország esetében vitathatatlanul közrejátszottak a fasizmus megerősödésében.

A fasizmust a politikai szociológia nézőpontjából kitünteti az, hogy bázisát mindenekelőtt a kispolgári tömegek, a lesüllyedt középosztály mozgalma képezte. (Lipset). Egzisztenciájuk megrendült a háborút követő infláció, majd a gazdasági világválság nyomán, egyre többen proletarizálódtak, és egyforma dühvel fordultak a finánciók (a „bankok”) és a szervezett proletariátus ellen, amelynek sorsában nem akartak osztozni, különben tartva magukat náluk. A fasizmus győzelmét megkönnyítette a tekintélyuralmi struktúrák ereje, a válságban szétfelbomlott államapparátus, amely az állam engedelmes szolgájaként nem is tanúsított semmi ellenállást a fasizmussal szemben, amikor az hatalomra került. A hagyományos osztályok (földbirtokos arisztokrácia és parasztság) rend utáni vágya éppúgy szerepet játszott a fasizmus előretörésében és tömegtámogatásában, mint a magas munkanélküliség miatt reményvesztettek odasodródása. És végül a nagytőke támogatása, amely a szocialista-kommunista mozgalom megfékezésének eszközét látta benne, szintén jelentősen hozzájárultak a fasiszta mozgalom és párt megerősödéséhez és hatalomra jutásához. Mindezek a tényezők hatottak, s bár nyilvánvalóan nem egyenlő súllyal, mégis előmozdították a fasizmus győzelmét.

Ezt azonban megelőzte a szellem leszerelése, az irracionizmus előretörése is. A fasizmus szellemi forrásaiként számon tartott irányzatok között említhetjük a szociáldarvinizmusnak egy durva formáját, Ludwig Gumplovitz közvetítésével, aki az erősek és a gyengék örök harcáról és az erősek természetes kiválasztódásáról, az így létrejövő elit kíváncsatos uralmáról szolt. Arthur de Gobineau gróf fajelmélete is fontos forrás, aki a létért való harc elméletét a rasszok közötti értékkülönbségek állításával egészítette ki. (A fehér faj fölényben van a sárga és a fekete, a sárga a fekete faj fölött; a fehér fajon belül a szlávok uralkodnak a sémiták, s az árják mindkettő felett.) Ezt a teóriát a német fasiszták Houston Stewart Chamberlainnek a faji tisztaságról szóló elméletével vegyítették. Ez tiltja a fajok közötti házasságot, sőt már a kulturális érintkezést is fertőző hatásúnak tekinti. Szerinte elég zsidó újságokat olvasni ahhoz, hogy megfertőződjünk. Chamberlain az összes zsidóknak Európából való deportálása mellett emelt szót, bár mint angol gentlemannek a náci Endlösung bizonyára ízlése ellen való lett volna.

A szellemi források között tartják számon az irracionista filozófusok nézeteit, a különböző modern mítoszokat, amelyeket pl. Mussolini is favorizált (Sorel és mások közvetítésében). Főként Nietzsche körül dül a vita, hogy filozófiai életműve mennyiben tekinthető a fasizmus szellemi forrásának. Metafizikai alapelve, a „hatalom akarása” egyfajta őszerejű törvény, ami mindent mozgat, s amely az emberben is tudattalan ösztönként működik: nem pusztán az önfenntartás érdekében, hanem a másik ember feletti uralom megszerzéséért. A világ nem irracionális, nincsenek abszolút igazságok, sem érvényes morális elvek. Mindez csak a gyengék kitalálása, saját védelmükben. Ebben a nihilizmusban természetesen a polgári képmutatás maró kritikája is megfogalmazódik. Nietzsche megszépítő messzeségben láttatta az antik rabszolgaságot, amelyen a görög kultúra felvirágozott. Magasztalta a nyers erő meg-nyilvánulását, amiben a nemesség jelét látta; egyik töredéke szerint az emberfeletti ember, (a „szőke bestia”) fogja uralni a Földet, s rabszolgaként bánik majd a gyengékkel és leigázottakkal. (Aki látni akarja ennek a szőke bestiának az élő prototípusát, nézze meg Spielberg Holocaust-filmjének a lágerparancsnokát, aki reggeli jókedvében szobája ablakából mint a nyulakra vadászik a lágerlakókra). A harc és általában a „veszélyes élet” apoteózisa, egy alapvetően anti-intellektuális beállítottság, az elit idealizálása és az erőszak dicsérete azok az elemek, amelyek filozófiájából bizonyosan hatottak a fasizmusra. Persze nem lehet a fasizmust Nietzschéből levezetni. Az ilyen gondolatok nem merítik ki Nietzsche filozófiáját, és az értelmiség felelősségét firtató vita éppen arról folyik, hogy mit tehet a kifinomult filozófus arról, hogy nézeteit később mire használják fel.

A fasizmus kialakulásának szociálpszichológiai okait illetve feltételeit is sokan elemezték. Eric Fromm „*Escape from Freedom*” c. művében (Menekülés a szabadságtól; időközben magyarul is olvasható) az iparosítás és a tömegtársadalom létrejöttével magyarázta a példátlan válság és példátlan politikai magatartásmódok kialakulását. A modern társadalomban elmosódik az egyének individualitása; a korábbi viszonyaikból kiszakított, gyökértelenné vált emberek egzisztenciális és értékválságot élnek át. Életkorilag felnőttek, de politikailag még éretlenek, menekülnek az egyéni döntésekben rejlő kockázat elől, és szívesen rábíznák magukat egy erős pártfőgóra, aki az elveszett biztonságot ígéri számukra.

Adorno és társai szociológiai vizsgálata az „autoritárius személyiségről” azt mutatta ki, hogy a tekintélyelvűség milyen általános jellemvonás volt az adott korban és társadalomban, és ezt a fasizmusra való fogékonyság jelének tekintették. A tekintélyelvű személyiség egy tekintélyelvű családban és társadalomban nő fel; az előbbiben a szülőknek (főleg az apának) való kiszolgáltatottság az ösztönök elnyomását, s az ebből fakadó frusztráció mások ellen fordulását jelenti. Így reprodukálja maga is a tekintélyelvűséget, amely ellen titkon lázad. A tekintélyelvű személyiség attitűdje rigid, ellenséges másokkal szemben, hajthatatlan, kritikátlan és sztereotípiákban gondolkodik. Alattvalói mentalitásában lefelé tapos, felfelé hétrét görnyed. A másokkal szembeni ellenségesség cinizmusban, a gyengék megvetésében és gyötrésében, a

hatalom és erő idealizálásában nyilvánul meg. Olykor paranoid gyanakvást mutat, mindenben árulást és összeesküvést lát. Ez maga is gyengeségről árulkodik, amelyet azzal kompenzál, hogy az erő megtestesítőjének oldalára áll. Minden ezzel szembeni oppozíciót támad, s agresszíven cselekszik a „rend” megbontóival szemben.

S. M. Lipset szociológiailag éppenséggel az alsóbb osztályok kitüntetett vonásának tartja a tekintély-elvűségekre való hajlamot, és úgy véli, hogy ennek nagy szerepe van a totalitarizmus-szindróma kialakulásában. Intolerancia és szenvedélyesség a közvetlen emberi viszonylatokban, a polgári szabadság-jogok nem kellő tisztelete, a cselekvés hangsúlyozása a verbalizmussal szemben (antiintellektualizmus), szűk szellemi látókörből fakadó fekete-fehér, igen-nem gondolkodás; a frusztrációk miatti bűnbakkeresés, csodát ígérő programok támogatása - ezek szerinte a totalitarizmusra fogékony tekintélyelvű személyiség fő jellemvonásai. Mindezek persze csak latens tendenciák; ez nem oka, legfeljebb feltétele a fasizmus kialakulásának.

A fasizmus két fő európai válfaja közül az olasz volt a korábbi és egyben a gyengébb. Mussolini maga szocialista indíttatású, meglehetősen kalandor politikus; éppen az erőszak és a háború kérdésében került szembe a szocialistákkal 1914-ben. A háború után egy veterán szervezetből növesztette ki fasiszta mozgalmát, amely a mélyülő gazdasági és politikai válság és az államhatalom növekvő impotenciája mellett felvállalta a baloldali alternatíva erőszakos kikapcsolását. Ehhez befolyásos pártfogókra talált. 1922-ben feketeingesei élén bevonult Rómába, és a trónját féltő király - kihasználva a krónikus kormányválságot és a parlament bénultságát és szétaprózottságát - kormányzati teljhatalommal ruházta fel. Ezután gyorsan kiépítette totális államát; betiltotta az ellenzéki pártokat, a parlament fölé rendelte a fasiszta párt Nagytanácsát. Létrehozta a korporatív államot - a korporációk a munkaadókat és munkavállalókat egyaránt magukban foglaló testületek voltak, termelési ágazatokként megszervezve. Céljául tűzte ki, hogy a parlamentet végül egy nemzeti korporatív gyűlés helyettesítse, amit 1939-re el is ért. (A korporatizmus gondolata azóta is gyanús emiatt a fasizmussal való asszociáció miatt; a demokratikus korporatizmusnak is mindig magyarázkodnia kell.)

Mi volt itt a fasizmus ideológiája? Könnyebb negatívan meghatározni, azáltal, hogy mit tagadott. Elvetette a liberalizmust, szocializmust és demokráciát; ezek szentimentális és anakronisztikus dolgok. Az ideológia központjában a fasiszta totális állam állt. Az olasz fasizmus ízig-vérig etatista volt: az egyén csak az államban találhatja meg identitását, az egész részeként, egy csavarjaként. Ez volt az az állam, amely olyannyira kiváltotta Gömbös csodálatát. Az erős állam áldozatot követelhet tagjaitól, fegyelmet és engedelmességet. Népszerű fasiszta jelszó volt a „*higgy, engedelmeskedj, harcolj!*” Mussolini magasztalta a háborút, és valóban több agresszív külső imperialista háborúba keveredett, Abesszíniától Albániáig.

Az állam nemcsak a politikában mindenható és a gazdaság diktátora, hanem a kultúra átalakítója is. Politikai cenzúrának vetették alá az oktatás tartalmát, a tanárokat fasiszta hűségesküre kényszerítették. Nagy gondot fordítottak az ifjúság harcias és fasiszta szellemben való nevelésére. A fasizmus ideológiája kizárólagos akart lenni, ezért mindvégig konfliktusban volt a katolikus egyházzal, amellyel bár egyezményt kötött, és uralkodó államvallásként ismerte el, mégis rivalizált vele a lelkek feletti befolyásért.

A náciizmus történetét főbb vonalaiban ismertnek kell feltételeznem. Az olasz fasizmustól való legfontosabb különbségét egy szóval is meghatározhatjuk: Auschwitz. A rasszizmus náci túlhangsúlyozása vezetett végül a zsidó genocidiumhoz. Ezenkívül a náciizmus persze nemcsak általában agresszívből volt, hanem Németország gazdasági és katonai potenciálja miatt jóval hatalmasabb és veszélyesebb is.

Hitler, a „középszerűség géniusza”, már igen korán a pángermán eszmék és a zsidógyűlölet megszállottja volt. Biográfiája tekintetében Ormos Mária kitűnő könyvét ajánlanám elolvasásra.

Hitler, akit spicliként küldtek a radikális jobboldali nacionalista munkáspárt nyakára, hamarosan átállt hozzájuk, és szónoki tehetsége révén vezető szerepre tett szert a pártban. Pártja 1924-ig a Mussolini-féle recepttel próbálkozik: parlamenten kívüli eszközökkel, a barnainges rohamosztagok akciói révén megszerezni a hatalmat. Miután ez a müncheni sörpuccs után kudarcba fulladt, egy hosszabb kerülőutat választott céljai megvalósítására: egy széles tömegpárt hátán, a weimari demokráciával való elégedetlenség hullámain, parlamenti úton elfoglalni a hatalom csúcsait. Ez a Németországot különösen sújtó világgazdasági válság időszakában végül is sikerre vezetett.

Hitlerről sok minden elmondható, csak az nem, hogy eltitkolta volna szándékait. Később joggal mutattak rá arra, hogy a náci által elkövetett bűnök tetemes részét Hitler már a Mein Kampfban nyíltan meghirdette. A nemzetiszocializmus ideológiája persze éppoly kevésbé vezethető vissza egyetlen ember eszméire, mint bármelyik más ideológia. Legyen egy ideológia akár racionális, akár irracionális, rendszerint igen sok ember szellemi törekvéseinek spontán egymásra-hatásából keletkezik, amely összességében kifejezi a korszellemet. Hitler nézeteit is formálta a háború utáni káosz, és sok minden a náci eszmékből az ő közreműködése nélkül keletkezett. Ha megnézzük az NSDAP 1920-as programját, már megtaláljuk benne a későbbi náci-ideológia összes fontosabb elemét. A követelések között van Nagy-Németország, a békeszerződések visszautasítása, élettér, vagyis gyarmati földterületek követelése „népünk élelmezéséhez és a népesség-fölösleg letelepítéséhez”. Minden népnek szüksége van ugyanis megfelelő élettérre, amelyet, ha kell, erővel is meg kell szereznie.

A német népközösség eszméje ebben a programban mint idegen elemeket kizáró, zárt egység jelenik meg. *„Állampolgár csak az lehet, aki néptárs. Néptárs pedig az, akinek ereiben német vér folyik...”* Az idegeneket ki kell utasítani, és bevándorlókat nem szabad beengedni az országba.

A szociális demagógia is már teljes pompájában mutatkozik. Mindenkinél elsődleges kötelessége, hogy dolgozzék. Meg kell szüntetni a munka és fáradság nélküli jövedelmeket, meg kell törni az adósrabszolgaságot.” A nép ellen bűnözőket, az uzsorásokat és sikkasztókat halállal kell büntetni. Támogatni kell a középosztályt és a kisiparost, megregulázni a nagytőkét. Az egész nép új értékek jegyében való átnevelését hirdetik meg, a népművelésügy kiépítésével, a németiség ismeret bevezetésével, torna- és sportgyakorlatokkal a testi derekasság, német sajtóval a szellemi derekasság elérése érdekében. A nem-német újságokat korlátozni kell, legalább be kell tiltani nekik a német nyelv használatát. Meghirdetik a harcot az „elfajult” művészet és irodalom ellen, amelyek bomlasztják a népet szellemét. A vallás-szabadságot biztosítják, ám azzal a feltétellel, hogy a vallás nem veszélyezteti az állam létét és *„nem ütközik a német faj erkölcsi és morális érzékével.”*

Hitler rövid ideig tartó letartóztatása és börtönbüntetése idején, amelyet a müncheni sörpuccsban játszott szerepe miatt róttak ki rá, megírta ill. sofőrjének lediktálta *„Mein Kampf”* c. művét, amelyben kifejtette céljait. Ez szellemileg nem eredeti alkotás, eklektikus kompilációja egy sor szellemi befolyásnak, amelyet egy közepszerű elme egy zavaros politikai pamfletté foglalt össze. Eredeti benne legfeljebb az a keresetlen, nyers fogalmazás és brutális nyíltság, amellyel a mozgalom céljait kifejezte. A könyv többek között ezért is vált a náci mozgalom bibliájává. Durva stílusára jellemző, hogy politikai ellenfeleit csak férgeknek nevezi, akiket mint valami pestist ki kellene irtani. Közvetlenül a háború után szemére veti a hatalmasságoknak, hogy elmulasztották a munkásmozgalom vezetőit rács mögé dugni, perbe fogni és eltakarítani őket a német nép nyakáról.” A pártokat szerintem mind fel kellett volna oszlatni, a Reichstagot szuronyokkal észretéríteni, vagy mindjárt szét is kergetni.

Propagandistaként Hitlert azonban nem szabad lebecsülni, még akkor sem, ha ideológiáját különböző jobboldali szellemi hatásokból tákolta össze. Ideológiájának központi eleme a Völkisch állam volt („népies” állam, olykor „népnemzeti”, volksnationale politikáról is szó esett - különös,

hogy e kifejezések fasiszta melléközöngéivel mennyire nem törődnek egyes politikai erők). Ez egy homogén nemzeti közösségen épül fel, mely a vér és faj kötelékein alapszik. A történelem a fajok örök harca, amelyek keveredése megrontja a magasabbrendű fajokat. Ezért az első és legfontosabb követelés a faji tisztaság biztosítása. Az árja faj minden kultúra és civilizáció létrehozója; antipódusa a zsidó faj, amely mindent megfertőz, és a gonosz megtestesítője. *„Megfertőzi a művészetet, az irodalmat, gúnyt űz a természetes érzésből, halomra dönti a szépség és finomság, a nemesség és jószág összes fogalmait, és ehelyett az embert lehúzza a maga aljas természetének szférájába.”* A Völkisch állam eszköz arra, hogy olyan rendet teremtsünk, amely előmozdítja a faji tisztaságot, az erősnek a győzelmét és a gyengének és alantasnak az alávetését, a természet örök törvénye szerint, amely lényegileg arisztokratikus és nem demokratikus.

A Mein Kampf elutasítja az egalitarianizmust, a többségi uralom és a kisebbségi jogok elvét, mindent, ami csak a demokráciára emlékeztet. A demokrácia és liberalizmus a dekadencia jele és szitokszóvá válik a fasiszta szó-használatban. A cél egy fajilag és politikailag homogén állam megteremtése, amely kíméletlen a zsidósággal szemben, és nem ismer pluralizmust vagy ellenzéket. Hitler világosan kimondja, hogy fő célja a marxista munkásmozgalom megsemmisítése. Demagógiájára és szónoki leleményeire jellemzők az olyan zagyva szóalkotások, mint judeo-bolsevik plutokrata és hasonlók; egyszerre akarja mindenkinek a gyűlölet-szükségletét kielégíteni. Politikai programbeszédeiben is mindenkinek mindent megígért, egymásnak teljesen ellentmondó dolgokat; de hát célja nem az értelem megnyerése volt, hanem az érzelmi-indulati hatás, amelynek felkeltésében mesteri tehetséget árult el.

Az államnak kell szerinte irányítania a népesség szaporodását; meg kell tisztítania a kultúrát; a személyes szabadságot a faj megőrzésének parancsa alá kell rendelnie. Könnyörtelen kíméletlenséggel kell elsöpörni minden akadályt e cél elérésének útjából, leszámolva a törvényes rend gyermek imádatával. Hitler nyíltan kimondta a vezér kizárólagos hatalmának elvét is, a porosz hadsereg hierarchiáját állítva be az ideális társadalomszervezés mintájaként. A parlament és más tanácsok legfelsőbb tanácsadói funkciót gyakorolhatnak - a döntés joga és felelőssége egy embert, a vezért illeti meg, aki a kollektív akarat kifejezője.

A *„természetes élettér”* doktrínájával ideológiailag megalapozta a későbbi hódításokat is; újra Kelet felé kell fordulni, hogy földet, életteret szerezzenek (szóhasználatában: visszaszerezzenek) a germán fajnak. Ez talán az első világháborút követően elveszett gyarmatok pótléka kívánt lenni.

Hitler propagandista és ideológusi képességei nemcsak szónoki tehetségén alapultak, amely kétségkívül rendkívüli hatású volt. Másoknál világosabban ismerte fel, hogy a munkásmozgalom elleni harchoz nem elég a pusztán pártpolitika. Azt írja a Mein Kampf-ban: *„Minden olyan kísérlet, hogy egy világnézetet hatalmi eszközökkel küzdjenek le, kudarcra van ítélve mindaddig, amíg a harc nem ölti egy támadás formáját egy új szellemi beállítottságért. Csak két világnézet egymás elleni küzdelmében képes a brutális erőszak fegyvere, amennyiben állhatatosan és kíméletlenül alkalmazták, döntést kierőszakolni az általa támogatott világnézet mellett.”* Úgy vélte, hogy a tömegeknek egy új ideológiát kell kínálni, ha el akarják csábítani őket a szociáldemokráciától. Ebben nem is tévedett. Hangsúlyozta viszont, hogy *„a polgári pártok... sohasem lesznek képesek többé a „proletár” tömegeket magukhoz láncolni, mivel itt két világ áll egymással szemben, részben természetes, részben mesterséges szétválasztás eredményeképpen, amelyek egymáshoz való viszonya csak a harc lehet. Győzni azonban itt a fiatalabb fog - és ez a marxizmus lenne.”* (Mein Kampf, 1944. 186-191.) Ezért a polgári liberalizmus és demokrácia helyett egy új világnézet fegyverzetét kínálja föl, nevezetesen a rasszizmusét és nacionalizmusét, amely képes az osztályok közötti szakadékot betemetni és az egész nemzetet egyetlen, egységes népközösséggé egyesíteni. Egy ilyen világnézet nélkül szerinte nem lehet legyőzni a marxizmust és a szociáldemokráciát.

Hitlernek ez a gondolata nem valamilyen esetleges ötlet volt, amely a faji örökléte mellett másodlagos jelentőségű lett volna. Ennek bizonyítására idéznék egy olyan brosúrájából, amelyet a nagyiparosok köre számára írt a mozgalom céljairól, hogy megnyerje támogatásukat. *„A német nép egyre inkább szétesik két egymással halálosan ellenséges táborra. Ezek fokozódó mértékben elzárkóznak egymással szemben, és zárt, önmagukban elégséges testekké válnak, amelyek közül az egyik, a marxista, idegen test a népben, és megtagad minden kapcsolatot a nemzettel...”* Hitler ezután a marxizmus internacionalizmusát a korai kereszténység erejéhez hasonlítja, amely a római birodalom bukásához vezetett. Saját magát és nemzetiszocialista mozgalmát felajánlja a nagyiparosok körének, hogy megszüntesse ezt a szakadékot, amely széttepi a „néptestet”, és bekapcsolja a tömegeket a német nemzet felemelkedésébe. Ehhez szerint három fő elvet kell hangsúlyozni: 1. a saját faj értékét; 2. a személyiség jelentőségét; és 3. azt a felismerést, hogy ebben a világegyetemben minden élet harc. Tehát Hitler a fajt állítja az internacionalizmussal szemben; a személyiség, a zseni kultuszát (az autoriter vezér-elvet) a demokrácia mint a számszerű többség elve ellen; és harmadszor, egy kérlelhetetlen harci szellemet, amely elsöpör minden pacifizmust és békülékenységet. Mit érhetünk el, ha az egész néptestet ebben a szellemben neveljük át? Nem kevesebbet, mint egy „egységes nemzettest” kialakulását, s *„az úgynevezett negyedik rend lértsd: a proletariátus/ maradéktalan integrálását a nemzettestbe.”* E feladat eléréséhez a régi német hadsereg szellemére hivatkozik, mivel *„egy nép véderejének megszervezése, legyen az kicsi vagy nagy, mindig belső kapcsolatban áll a személyiség értékének, a harcnak és a hazaszeretetnek az elvével.”*

Ebből az alkalmi írásból is látszik, hogy Hitler tudatosan formálta a maga ideológiáját, és instrumentális viszonya volt hozzá. Fajgyűlölete bizonyára a zsigereiben volt, de nem pusztán ösztönszerű volt: tudatosan is alkalmazta meg-határozott politikai célok elérésére. Azért volt szüksége a vér és faj mítoszára és a felszított nacionalizmusra, mert egy másik, alternatív és nagy befolyású világnézetet kellett leküzdenie a német munkásmozgalomban. A tömegeknek szükségük van egy szilárd hitre, és a megrendült vallási meggyőződések ereje helyébe valami mást kell állítani. Az új igazságokat mint vallási dogmákat kell beleverni az emberek tudatába. Ez a propaganda feladata, amelynek Hitler és náci elvbarátai a mesterei lettek.

A propaganda lényege, hogy nem igazságok hirdetésében áll, hanem egy olyan technika, amely meghatározott politikai véleményeket igazságként tud eladni. A náci propaganda azt tűzte ki célul, hogy szilárd meggyőződéseket ültessen el az emberekben, amelyek a „völkisch” politika céljait szolgálják. A nép ugyanis, amint Hitler a Mein Kampf-ban szarkasztikusan megjegyzi, nem filozófusokból áll; *„a tömegek számára azonban általában a hit az erkölcsi világrend egyetlen alapja.”* Ezért írja azután más helyen: *„Minden propagandának népszerűnek (volkstümlich, népies) kell lennie, és szellemi színvonalát a legkorlátozottabbak felvevőképességéhez kell igazítani azok közül, akikhez fordul. Ezért szellemi szintjét annál mélyebbre kell helyeznie, minél nagyobb a megragadni kívánt emberek köre... Tévedés az, ha a propagandában például a tudományos oktatás sokoldalúságára törekednek. A nagy tömeg befogadóképessége nagyon korlátozott, az értelem csekély, annál nagyobb viszont a feledékenység. Ezekből a tényekből kell kiindulnia minden hatékony propagandának, és csak kevés pontra kell szorítkoznia, s ezeket jelszószerűen ismételtetnie mindaddig, amíg az utolsó ember is biztosan azt fogja érteni a szavakon, amit akartunk. Mihelyt feláldozzuk ezt az alapelvet és sokoldalúvá válunk, azonnal szertefoszlik a hatás, mivel a tömeg nem képes a nyújtott anyagot sem megemlékezni, sem megjegyezni. Ezzel legyengítjük és végül megsemmisítjük a munka eredményét...”* (Mein Kampf, 197-200; 203.) Hitler a politikai reklámokat a kereskedelmi reklámokhoz hasonlítja; azoknak is mindig a saját szappanukat kell dicsérni, hogy egyáltalán hassanak. Az a módszer, hogy liberális szkepszissel eltelve állandóan önmagunkat cáfoljuk, lehet intellektuális játék, de bizonyosan rossz propaganda.

A világnézet fő elemeit, amely anyagot kínált ehhez a hatékony propagandához, már láttuk. Ez semmiképp sem volt ártatlan világnézet, különösen nem azzal az eltökéltséggel, hogy a belőle eredő végső konzekvenciákat is határozottan levonják, egészen az „Endlösung” gyilkos tervéig,

vagyis az alacsonyabb értékű fajok kiirtásáig, amelyeket bel-politikailag bűnbaknak állítottak oda minden társadalmi bajért, külpolitikailag pedig hódító és megsemmisítő háborúk célpontjává tettek. A fajok értékkülönbségét Hitler az egyes személyek és a társadalmon belüli politikai hierarchia megítélésére is rávetítette. *„Egy olyan világnézet, amely arra törekszik, hogy a demokratikus tömeggondolat elutasítva a Földet a legjobb népnek, tehát a legmagasabbrendű embernek adja, logikusan a népen belül is ugyanazt az arisztokratikus elvet kell követnie, és biztosítania kell, hogy a legjobb koponyáknak jusson a vezetés és a befolyást az adott népben. Ezzel nem a többségre, hanem a személyiségre épít...”* A legjobbak kiválasztásáról állítólag az engesztelhetetlen létharc gondoskodik; aki ebben győz, az a legjobb. A marxista világnézetet, amit Hitler könnyedén azonosít a demokrácia és parlamentarizmus gondolatával - ne feledjük, támadott a weimari demokrácia szociáldemokrata dominancia mellett épült ki -, továbbá az inter-nacionalizmussal és szakszervezeti mozgalommal, azonosította a németiség elleni zsidó összeesküvéssel. A plutokrata „judeobolsevizmus” szörnyszülött fogalmában egyesítette a kizsákmányoló kapitalizmus rossz szellemét és az ellene való lázadás, a romantikus antikapitalizmus szellemét, olyan ellenségképet alkotva, amelyben mindjárt utalás is történik a zsidókra mint bűnbakokra.

Hitler a Mein Kampf-ban egészen nyíltan meghirdette imperialista hódító, háborús céljait is. A német nép életteréhez a „Drang nach Osten”, a keletre való terjeszkedés felújítására van szükség. *„Ott folytatjuk, ahol hat évszázaddal ezelőtt abbahagytuk. Megállítjuk a germánok vonulását Európa déli és nyugati része felé, és a keleti földek felé vetjük pillantásunkat.”* A bolsevizmust pusztá zsidóuralomnak tekintette Oroszországban, mely szerinte hamarosan az orosz állam végét fogja eredményezni. A szláv népek alsóbbrendűségének bizonyítására azonban, miután hatalomra került, Hitler ennél nyomósabb érveket is használt: páncélos divíziókat, amelyek előzönlöttek a nagy keleti pusztaságot, földet és szabad prédát ígérve a milliónyi besorozott német parasztfiatalnak.

Mihelyt Hitler a gazdasági válság hullámain hatalomra jutott, azonnal meg is kezdte programjának állami eszközökkel való végrehajtását. Hitler ugyan legális úton jutott hatalomra, az azonban legenda, hogy a totális hatalom kiépítését is legális úton hajtotta volna végre. A törvényszegések sorozatát követte el, és erőszakkal biztosította és építette ki teljhatalmát. Választási sikerének fő oka közismerten a weimari demokrácia gyengesége, a politikai erők széthúzása volt, amelyek nem ismerték fel a fasiszta veszély nagyságát, s mire felismerték, már késő volt. Ez a demokrácia magára vonta az emberek haragját, mivel nem tudott megbirkózni a gazdasági válsággal, amely milliók egzisztenciális romlását idézte elő. Ezért a frusztrált tömegek a felelősséget a kormányra és a demokráciára hárították. A fasiszták ezenkívül nemcsak szociális demagógiával éltek, de a nemzeti érdekek egyedüli képviselőiként, a versaille-i szerződések ellen is felléptek, amelynek aláíróit a nemzet elárulásával vádolták. Az 1932-es választásokon a NSDAP 13 millió szavazatot kapott; ez a mandátumok alig több, mint harmada volt. De mivel a politikai spektrum nagyon szélt volt, a többiek sem tudtak stabil kormányt alakítani, s így került végül sor Hitler kancellári kinevezésére 1933. jan. 30-án. A kormányzati pozíciót és a győzelmi mámort kihasználva, Hitler elérte, hogy új választásokat írjanak ki, (ezt megelőzően gyűjtötták fel a Reichstagot, amit a kommunisták nyakába varrtak), és ekkor már 17 millió szavazatot nyertek, ami azonban még mindig csak 44 %-os eredmény volt. A polgári középpártok megzsarolásával azonban már elérték a kancellár teljhatalommal való felruházását. 1934-ben végül - Hindenburg halálával - Hitler megszüntette a köztársasági elnöki hivatalt, magához vonva annak fő funkcióit, elsősorban a hadsereg feletti főparancsnokságot. A Wehrmachtot már - példátlan módon - önmagára eskette fel. Teljhatalmát népszavazással erősítette meg, amikor a világgazdasági válsághullám levonulásával kezdeti sikereket tudott elkönyvelni. Ekkor már 38 millióan szavaztak rá, a szavazásra jogosultak 80 %-a. Igaz, már beindult a terror, a megfélemlítés és a propaganda gépezete, és a gazdasági válságnak is vége volt.

Teljhatalmát Hitler a totális állam teljes kiépítésére használta fel, amely korábban hirdetett céljait volt hivatva megvalósítani. Betiltatta a pártokat, és kiiktatott minden lehetséges ellenzékét. Mussolinihez hasonlóan átpolitizálta az élet minden szféráját, a kultúrától és az oktatástól a hadseregig. A régi, virágzó egyesületi kultúrát felszámolta, és nagy, fasiszták által irányított és ellenőrzött hodályszervezeteket hozott létre, a korporatív Munkafronttól (a szakszervezetek helyett) a Hitlerjugendig. A zsidókat előbb csak állásukból üldözte el és vagyonuktól fosztotta meg, majd megszervezte nagyipari megsemmisítésüket. Kialakította saját elitszervezeteit; a renitens SA-t a hosszú kések éjszakáján vezéreik meggyilkolásával megrendsabályozta, és az SS-t tette meg a náci párt magjának és fegyveres támaszának. Felállította terrorszervezetét, a Gestapo-t, a koncentrációs táborokat, és elkezdte hódító háborúit a Lebensraum biztosítására. Ahogy mindezt megírta a Mein Kampf-ban.

A fasizmus mindkét esetben lényegesen túlment azok szándékain, akik kezdetben politikai opportunizmusból támogatták. A palackból kiengedett szellemet nem lehetett többé visszaparancsolni. A fasiszta rendszer felszámolására a tökélyre vitt terrorszervezet és a masszív ideológiai indoktrináció miatt belülről nem volt esély, bár voltak nagy emberáldozattal járó belső ellenállási mozgalmak. A fasizmus szörnyállamait csak katonai erővel lehetett szétverni; nagy katasztrófák, s rengeteg emberi szenvedés után ez történt a szövetséges erők részéről 1945-ben, új feltételeket teremtve a demokratikus fejlődés számára a legyőzött országokban is.

Viták a demokráciáról

A század politikai történetének uralkodó vonása az autoriter és totalitárius tendenciák erőssége ellenére is a demokrácia előrehaladása. A demokratikus fejlődés több nagy hullámban zajlott le, s gyakran tarkították jelentős visszaesések. A második világháború után mindenesetre a demokráciát már annyira azonosították a lehető legjobb politikai berendezkedéssel, hogy minden politikai rendszer a demokráciára esküdött. Egy 1951-es UNESCO-felmérés szerint a világ legtöbb oroszága demokráciának tekintette magát, legfeljebb különböző jelzőkkel ellátva. A sztálinista rezsimek is „népi demokráciák” voltak, és sok tekintélyelvű hagyományos vagy modernizációs diktatúra is a demokráciára hivatkozott saját alapjaként. Manapság már nyíltan fasiszta pártok is nemzeti demokratáknak nevezik magukat. A demokrácia ezáltal a korszellem legjobb kifejezőjévé vált a politikában, ami arra utal, hogy többről van szó pusztán manipulációnál és propagandánál. A modern társadalmak legitimációjának egyik legfontosabb alapelvéről van szó, még ha ezt az alapelvet másként és másként értelmezik is. Eszerint nem lehet törvényes és stabil az az uralmi rend, amely nem tudja megszerezni a népnek, mint a szavazóképes polgárok összességének a támogatását, valamilyen szervezett módon kinyilvánított jóváhagyását.

A két világháború között a demokratikus fejlődés visszaesését tapasztaljuk, s általános a diktatórikus tendenciák előnyomulása. A fasizmus leverését követően viszont a szövetséges hatalmak által megszállt országokban is megindult a demokratizálás új hulláma. A keleti oldalon egy átmeneti időszak politikai kísérletezése után - egy népfrontos jellegű, népi demokratikus modell bevezetésének kísérletező szakasza után - a szovjet modellt ültették át. Németország nyugati felén és Japánban viszont a nyugati liberális demokrácia modelljét vezették be, párhuzamosan a gazdasági konszolidációs törekvésekkel, és a piacgazdasági, kapitalista restaurációval. A demokrácia „nulla-órája” volt ez, egy új kezdet, amelyet a megszálló hatóságok hatalmi túlsúlya fedezett és sokféle intézkedéssel támogatott is az ellenszegülő politikai törekvésekkel szemben is. Ha kezdetben még sokan vonakodtak is elfogadni - a demokráciát az amerikaiak akasztották a nyakunkba, büntetésül a második világháborúért, mondták eleinte a

németek -, később nagyon is megtanulták becsülni az előnyeiket. A demokrácia konszolidációját itt előmozdította az is, hogy a hidegháborúban a korábban sokat szidott angolszász típusú demokrácia a szovjet rendszer alternatívájaként, konkurenseként tűnt fel. A szovjetizált, monolitikus egypártrendszeri berendezkedéssel szemben fogalmazták meg a „pluralista demokrácia” ideáltípusát, amelyet éppoly gyakran neveznek „nyugati demokráciának” is. Ennek legfőbb jellemzőit könnyen megadhatjuk, ha felidézzük a totalitarizmus általános ismérveit. Ezek ellentétéből rekonstruálhatók a nyugati demokrácia legfőbb ismérvei: 1. nem létezik egyetlen egységes, kitüntetett helyzetű ideológiai doktrína, amely előírná a történelem menetét, és vezérfonalként szolgálna a politika számára. A társadalomban több ideológia létezik egyszerre, egymással szabad konkurenciában, vagy éppenséggel egy sem, ahogy ez az ideológia nélküli társadalom technokratikus utópiájában megfogalmazódik. (Az ideológia végének teoretikusa, D. Bell ennél óvatosabban fogalmazott: ő csak a radikális, forradalmi ideológiák végét jósolta meg.) 2. Nem csak egyetlen párt létezik, amely meghatározza a közjót, hanem a közjó több párt vetélkedéséből születik meg, akik programjaikhoz a demokratikus választásokban igyekeznek támogatást szerezni, hogy kormányhatalomra jutva érvényesíthessék azt. De az ellenzéknek szintén fontos szerepe van a politikai rendszerben. 3. Az emberi jogok és általában a jogállamiság útját állják a rendőri terror ill. hatalmi önkény kialakulásának. 4. Szervezeti szabadság van, minden érintett érdekszervezetekbe tömörülhet, hogy hangot adjon érdekeinek és küzdhessen azok érvényesüléséért. 5. Véleményszabadság, sajtószabadság uralkodik, az egyetlen hivatalos vélemény nyilvános monopóliuma helyett. Mindenki hozzáférhet az információ forrásaihoz. 6. A magán-tulajdon szabadsága és vállalkozói szabadság érvényesül, szemben a központi tervutasításos gazdasággal és annak állami monopóliumaival a termelésben, bel- és külkereskedelemben stb.

A nyugati demokráciának ez az ideáltípusa természetesen olyan norma, amelytől az egyes demokráciák empirikus valósága eltér, s amelynek ismérveit eltérő mértékben realizálja. A modell emellett nemcsak ideáltipikus, de olykor idealizált is; végül is propagandisztikus célokat is szolgált. Mégis nyilvánvaló, hogy a „nyílt társadalmon” alapuló demokratikus uralmi forma sokkal integrációképesebb és rugalmasabb, és fölényben van a többivel szemben. A legitimitás ma elérhető legnagyobb mértékét a demokratikus rendszerek produkálják. A mai liberális demokráciák intézményei és eljárásmodjai a politikai szabadság univerzális technikái, amelyek a politikai fejlődés eredményei. Hiányosságainak és bizonyos egyoldalúságának a jogos kritikája - elsősorban az, hogy nem képes enyhíteni a mögötte meghúzódó komoly társadalmi egyenlőtlenségeket - nem feledtetheti el, hogy mellőzésük nem kevesebb egyenlőtlenség és kiszolgáltatottság forrása. Amint Churchill fogalmazott, a demokrácia ugyan igen rossz államforma, csak éppen jobbat nem ismerünk nála. A liberális demokrácia kritikája újabban nem is annyira szűkíteni akarja a demokratikus szabadságjogokat a nagyobb társadalmi egyenlőség kedvéért, mint inkább kiterjeszteni azokat a társadalmi élet minél szélesebb körére, ettől remélve az egyenlőtlen élethelyzetekért némi kompenzációt.

A demokrácia köztudomásúan nem mindig élvezett olyan nagy tekintélyt, mint manapság. A korábbi politikai hagyományban a demokrácia fogalma az uralkodó helyzetűek szemében egy rossz kormányzati formát jelentett, míg az alávetett osztályok szemében egy egalitárius utópiát. A klasszikus gondolati hagyományban a demokrácia osztály-uralom, és pedig a rossz osztály uralmáé, a csőcseléké, az alacsony, közönséges népségé. Platon igen lekicsinylően szólt a demokráciáról, mint azok uralmáról, akik gyermeki és asszonyi értelemmel bírván, csak a tarkaságot bámulják és szeretik; a demokratikus alkotmány az ő szemében a féktelenség és tarkabarkaság uralma volt. Arisztotelésznél is azt láttuk, hogy a demokrácia a csőcselék uralma, ochlokrácia; viszont a politeia fogalmában megfogalmazta egy olyan kormányzati forma eszményét is, amelyet nagyon közel érzünk a demokrácia mai fogalmához. Ez elkerüli mind az

egyének zsarnokságát, mint a tömegeket, egy erős középosztályon nyugszik, amelynek érdeke a szélsőségek kerülése és a társadalmi kiegyenlítésen alapuló politikai stabilitás.

Demokratikus alkotmányok léteztek ugyan rövid ideig városállami méretekben nemcsak az antikvitásban, hanem a reneszánsz korban is. De nagy területi államokra csak a francia forradalom ideje óta tartják alkalmazhatónak a demokratikus kormányformát - még Rousseau is kétségeit fejezte ki ezzel kapcsolatban. Az „amerikai forradalomban” egyetlen párt sem nevezte magát demokratikusnak; az uralkodó eszme a republikánizmus volt, csakúgy, mint Rousseau követőinél.

A demokrácia sokféle fogalma közül a továbbiakban szeretném a demokrácia felfogásának három eltérő típusát bemutatni. Az első az ún. klasszikus-normatív demokrácia-fogalom, a másik a demokratikus elituralom fogalma, a harmadik a participációs (részvételi) demokrácia eszménye.

1. A **klasszikus felfogást** Rousseau-tól eredeztetik, s főleg a jakobinusok, republikánusok és radikális demokraták képviselték. Ez a felfogás, amint már Rousseau kapcsán volt róla szó, radikális, de nem éppen liberális. Magában foglal két fontos alapelvet: a népszuverenitás eszméjét, valamint az identitás elvét, azaz a kormányzók és kormányzottak azonosságának gondolatát. Mindkét elvnek erősen normatív (előíró) tartalma van, s ezért nevezik ezt a felfogást klasszikus-normatív demokráciafelfogásnak.

A forradalmi hagyományban rendszerint a demokráciának ez a felfogása dominált. Azonban erős egalitárius felhangjai miatt a demokrácia ilyen értelmezése érthetően mindig is ellenszenves és elfogadhatatlan volt az uralkodó osztályok és rétegek számára. E felfogás liberális kritikusi ezenfelül a benne rejlő zsarnoki tendenciákra hívták fel a figyelmet.

A népszuverenitás elve ma minden demokratikus alkotmányba bevonult, mint az uralom legfőbb legitimációs elve, abban a formulában, hogy minden hatalom a néptől származik, a nép akaratából van levezetve. A törvényhozás és a kormányzat politikai döntései csak a népakarat felől legitimálhatók, nem hivatkozhatnak más igazolási forrásra. Istenre és az uralkodóra való hivatkozások helytel-közzel még megtalálhatók, de már csak szimbolikus jelentőségük van. A politikai közösséget érintő minden fontosabb döntést a nép joga meghozni. Igen ám, de hogyan tudható meg a nép akarata? Hiszen a nép elvont fogalom, csupán egy fikció, amely egy érdekeiben tagolt társadalom összességét foglalja magában. A népnek, mint a felnőtt, politikai jogokkal rendelkező polgárok összességének meghatározott szervekre van szüksége ahhoz, hogy akaratát kinyilvánítsa, artikulálja. Ezek mindenekelőtt a képviselőház, a pártok, a szabad sajtó, amelyek a maguk pluralitásában visszatükrözik a politikai közösség belső tagoltságát. Rousseau-nál azonban nem találunk pártokat, még a parlamenten belül sem, hiszen minden különérdek szervezett képviselte elvetendő és tilos. Olyan parlamentet képzelt el, amelyben minden képviselő mint ésszerű individuum, tisztán a közjó eszméjétől vezéreltetve cselekszik, és ésszerű okoskodás és vita alapján talál rá a helyes és igaz döntésre. Ezekből az ésszerű egyéni mérlegelésekből jön létre a közakarat vagy általános akarat, amely előtt azután mindenkinek meg kell hajolnia. Ez a felfogás élesen antipluralista. Olyan lángoló republikánusok, mint pl. a költő André Chenier, azt hangoztatták, hogy semmilyen csoportérdeknek nem szabad megszerveződnie az állam területén, tehát nemcsak a parlamentben helytelen a pártoskodás, hanem még a polgári életben sem szabad mondjuk a nemzetnevelés céljából külön érdekegyesületeket létrehozni. A költő e konzekvensen végigvitt antipluralizmusának ő maga is áldozatul esett a jakobinus terror idején. Hiszen az érdekek plurális megszerveződésének lehetősége nélkül mindig az a veszély fenyeget, hogy egy-egy csoport kisajátíthatja magának a közakarat képviselőt, és minden ellenszegülő csoportot a nép, a haza, a köztársaság ellenségének kiálthat ki és üldözhet.

A modern társadalomelméletben ezért újabban törekvés mutatkozik a népszuverenitás elvont elvének olyan konkretizálására, amely már nem a nép fiktív egységén alapul, hanem a szuverenitás székhelyét a társadalmi kommunikációs folyamatokban helyezi el, egy sajátosan

nyitott kommunikációs hálóban horgonyozza le. (J. Habermas) Ettől függetlenül a népszuverenitás elve mint normatív alapelv megőrzi érvényességét minden demokratikus kormányzati rendszer számára.

A másik alapelv, az identitás elve szintén alapvetően normatív jellegű, azaz valamiféle társadalmi kell-t fogalmaz meg. A kormányzók és kormányzottak azonosságának elve az öngazgatásnak, önkormányzásnak mint a demokrácia alap-elvének a kimondása. A nép lehetőleg maga kormányozza önmagát, és saját ügyeiről maga döntsön minden olyan esetben, amikor ez csak lehetséges; ahol pedig nem lehetséges, ott a népképviselőkre delegálja hatalmi ill. döntési jogosítványait. Ezeknek a radikális demokráciafelfogás szerint állandóan visszahívhatóaknak kell lenniük, arra az esetre, ha a nép akaratával szemben cselekednének. Ez nem jelent anarchiát. A polgárok szabadsága abban áll, hogy önmaguk által hozott törvényeknek engedelmeskednek, vagy olyan törvényeknek, amelyeket a törvényhozásra felhatalmazott, legitim képviselőik bocsátottak ki.

Ebbe a hagyományba tartozik a híres lincolni demokrácia-meghatározás is, az az egyszerű formula, miszerint a demokrácia a nép uralma, a nép érdekében és a nép által. (*„Democracy is rule of the people, for the people and by the people.”*) Lincoln is arra gondolt, hogy minden olyan döntést, amelyet a nép képes hozzáértéssel meghozni, a polgárok közösségére kell hagyni; és csak azokban a kérdésekben kell a döntési jogosítványokat tovább delegálni, amelyeket magasabb szinten jobban, nagyobb szakmai kompetencia és áttekintés birtokában lehet eldönteni. E felfogás alapját az amerikai grass roots democracy (kb. tősgyökeres demokrácia) képezi, amely a helyi közösségek függetlenségére és erejére épít a központi kormányzattal szemben, amelynek jogait igyekszik a legfontosabb általános funkciókra korlátozni. Ez meg is felel annak az elképzelésnek, amelyet a független, nagyjából egyenlő helyzetű kistermelők sokasága alkot a politikáról. Rousseau felfogásáról is megállapítottuk, hogy egyenlő kistulajdonosok közösségének eszményét képviselte. Nem igaz tehát az a később, a fasiszmus tapasztalatai nyomán megfogalmazott vád, hogy az identitás-elv közvetlenül totalitárius diktatúrához vezet. (A német E. Fraenkel ítélte meg így Rousseau anti-pluralizmusát.) Annyi bizonyos, hogy a radikális felfogás pluralizmus-ellenessége nincs védve a totalitárius célokra való kisajátítás ellen, amely a vezér, a párt és a nép töretlen és tagolatlan egységét állítja egy hamis kollektívizmus alapján.

A kormányzók és kormányzottak azonosságának elve természetesen éppúgy normatív fikció, mint a népszuverenitás elve. De kifejezi a demokráciának azt a lényeges követelményét, hogy egy demokratikus köztársaságban a kormányzottak nem szakadhatnak (ne szakadjanak) el a néptől, és ne váljanak egy elkülönült, zárt elitte, amely a nép nevelőiként vagy vezéreiként lép fel és követel magának különös hatalmi jogosítványokat. Ez olyan egalitárius jellegű demokratikus elv, amelyet a liberális demokrácia-elméletek nem mindig ismernek el, miközben a politikusok a liberális demokráciákban mégis rá vannak utalva arra, hogy legalább a látszatra adjanak, és a nyilvánosságban demonstrálják a néppel való egységüket. A totalitárius és populist diktatúrák e századi tapasztalata azonban a liberális demokrácia teoretikusait egy alternatív elmélet kidolgozására sarkallta: ez a demokratikus elitek konkurenciájának a modellje.

2. Ezt a második, **„realista demokráciaelméletnek”** nevezett felfogást Joseph Schumpeter fejtette ki a leghatásosabban még a negyvenes években, a „Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia” c. művében. Schumpeter kiemelkedő osztrák teoretikus közgazdász, akinek a vállalkozói kapitalizmus működéséről, a tőke „teremtő rombolásáról” szóló elméletei, a gazdasági válságról és lehetséges megoldásáról adott elemzései, és a szocializmus irányába tartó elkerülhetetlen fejlődésről szóló nézete nagy hatással volt a társadalomelméleti gondolkodók sorára. Ausztriából a fasiszmus terjedése miatt el kellett menekülnie, s Angliában a London School of Economics and Politics tanára lett.

A demokráciát Schumpeter nem annyira kormányzati rendszerként fogta fel, mint inkább a döntéshozatal módszereként. „A demokratikus módszer a politikai döntések meghozására szolgáló intézmények olyan rendje, amelyben egyesek a nép szavazataiért folyó konkurenciaharcban szerzik meg a döntési jogosultságot.” Elméletét „realisztikusnak” nevezi, mivel úgy véli, hogy az jobban megfelel a mai demokráciák alkotmányos valóságának, mint a klasszikus normatív, idealisztikus demokráciafelfogás. Max Weberhez hasonlóan úgy véli, csupán félrevezető fikció az a nézet, hogy a nép kormányoz. A demokráciában is mindig csak egyesek kormányoznak, a nép nevében, a népre hivatkozva, amelytől mandátumukat kapták.

A vezetés problémája külön hangsúlyt kap ebben az elméletben. A kollektívumok sohasem önmaguktól cselekszenek, hanem azáltal, hogy elfogadnak egy vezetést, állítja Schumpeter. Az „általános akarat” nincs előre adva, hanem létre kell hozni; azt, hogy mit is akarnak valójában az emberek, a politikai vezetők mondják meg nekik, akik képesek a nép gyakran rejtett akaratát tudatosítani és kifejezésre juttatni, és meg is tudják őket győzni arról, hogy az megfelel az ő érdekeiknek.

Schumpeter leszámol a klasszikus demokráciaelmélet egy másik fikciójával is, amely az ésszerűen okoskodó és cselekvő emberek létéből indul ki. Az emberek egyáltalán nem olyan racionálisak, ahogy közönségesen felteszik. Minden tapasztalat szerint az emberek rendkívüli mértékben ki vannak szolgáltatva hajlamaiknak; gyakran irracionálisan cselekszenek, könnyen befolyásolhatók és manipulálhatók. Már csak ezért is szükség van a modern politikában egy olyan vezető elitre, amely képes racionális gondolkodásra és cselekvésre, a rendkívül komplex társadalom viszonyainak áttekintésére és a meghozott döntések következményeinek racionális mérlegelésére.

Elit-elméletek a politikai elméletben már korábban is megfogalmazódtak. Mosca és Pareto, Michels és mások szintén egyfajta politikai szociológiai indíttatású elitelméletet fogalmaztak meg. (Nézeteik részletesebb kifejtését ld. Szabó Máté - Paczolay Péter: *A politikai elméletek története* c. tankönyvében.) Alapgondolatuk az volt, hogy az elitek különböző frakciói közötti harc a hatalomért a politikai tulajdonképpen tartalma; megkísérelték az elitek változásának, örök „körforgásának” bizonyos általános szociológiai jellemzőit megfogalmazni. A sokáig uralkodó elitek eszerint elpuhulnak, belterjessé és dekadenssé válnak, és a nép alsóbb rétegeiből felfrissült, energikus és feltörekvő új elitek megbuktatják őket és átveszik a helyüket. Ezzel a kissé mitizált felfogással szemben Schumpeter felfogásának újdonsága az elit-problémának a modern piacgazdaságon alapuló, liberális demokráciába való beemelése volt, aminek alapjául egy részletes politikai gazdaságtan kifejtése szolgált.¹ Ahogy a gazdaságban létezik a piaci verseny, úgy a társadalmi élet egészében is nyílt versengés folyik az elitek között a státusok és pozíciók megszerzéséért. A lényeg az, hogy a modern társadalomban ez a küzdelem nagyjából a piac törvényei szerint alakul. A politikában is az elit egyes csoportjai vetélkednek a nép támogatásáért, és igyekeznek követőket toborozni. Nagyon is logikus, hogy a piacgazdasági verseny rendszerében a politika területét is úgy definiáljuk, mint a szabad szavazatokért folyó szabad versenyt. A politikusoknak ugyanúgy kell versengeniük a választók kegyeiért, mint a termelőknek a fogyasztói piacon a vásárlók kegyeiért. Specifikus árujukat a politikai programok alkotják, amelynek eladására szabályos reklámhadjáratokat kell indítaniuk. Az, aki a legtöbb szavazatot nyeri el ebben a harcban, jogot formálhat arra, hogy a következő választásokig képviselje a választópolgárokat, vagy legalábbis azok többségét, és felhatalmazást nyer a legfontosabb döntések meghozatalára és végrehajtására. Ez az eljárási rend Schumpeter szerint magában

¹ Természetesen a vezetés, az elit problémája a politikában számos politikai gondolkodót foglalkoztatott, akik a legkülönbözőbb szellemi irányokat képviselve más-más oldalról közelítették meg a kérdést. Vö. A. Gramsci tanulmányát az értelmiség politikai szerepéről (...) vagy Harold Laski szomorú búcsúját az angol gentleman-től, a korábbi, arisztokratikus eredetű, nagyvonalú politikai osztálytól, amelynek szerepét a sokkal nyersebb és törtetőbb polgári politikusok és a labour-párti figurák vették át.

foglalja a politikai vezetők, az elitek ellenőrzését is, mivel a verseny nyitott marad. Hatékonyan ellenőrizni politikai pártokat és vezetőket úgyis csak egy hasonlóan szervezett és befolyásos politikai párt és hasonlóan ambiciózus vezető réteg képes. Ezért a köz javának legjobb biztosítéka az elitek ilyen konkurenciaharca, amelynek során a következő választásokon leválthatják a politikai hivatalviselőket, ha nem feleltek meg a várakozásoknak; ezért is rá vannak kényszerítve, hogy tőlük telhetően a lehető legjobb formát nyújtsák.

Az időszakos vezetőváltásnak ez a folyamata ezenkívül civilizálóan hat a politikai harcokra is. Schumpeter jelentős vívmánynak tartja azt, hogy a kormányzati váltás a hatalom csúcsain békésen zajlik le, vérontás nélkül. Lehet, hogy a kiválasztásnak ilyen versengéses módja nem a legjobb szelekcióhoz vezet, de a vezetőváltásnak ez a törvényesen szabályozott, kiszámítható módja mégis sokkal jobb, mint az olyan rendszerek, ahol a politikai vezetőktől nem tudnak megszabadulni, meg kell várni, amíg kihalnak, vagy terrorisztikus eszközökkel kell megválni tőlük. A régi rituális királygyilkosságok e tekintetben még kulturáltabb megoldásnak tetszenek, mint a kézigránatokkal és golyószórókkal végrehajtott mai palotaforradalmak. A versengő liberális demokráciák szabályozott eljárási rendjében az ellenfelet nem tekintik ellenségnek, akivel szemben minden eszköz megengedett, hanem partnernek egy szabályozott politikai játékban. A politikai ellenféllel már csak azért is csínján kell bánni, mert hiszen a szerepek könnyen felcserélődhetnek, és a tisztességtelen módszerek alkalmazása előbb-utóbb megbosszulja magát.

Ezt a „realista”, elitista demokráciafelfogást rengeteg bírálat érte a radikális demokraták részéről, akik nem elégszenek meg a formális demokratikus eljárások ismérveivel, hanem a demokrácia megvalósulását tartalmi ismérvekhez is hozzá kívánják kötni, mint pl. a társadalmi egyenlőség elérése (vagy legalább az egyenlőtlenségek csökkentése), szociális jogok érvényesítése stb. Ettől függetlenül nehezen vitatható, hogy Schumpeter elmélete a maga már-már cinikus módján elég pontosan írja le a modern liberális demokráciák lényegét a klasszikus képviseleti demokrácia eszményével szemben. Felfogása kifejezésre juttatja a demokratikus eszmének a liberalizmussal való összekapcsolását mint az egyik legfontosabb politikai újítást, amely a demokráciát a liberális jogállammal összeházasítva sikeres és stabil uralmi formává emelte.

A demokrácia és a liberalizmus nem egy töről fakadó szellemi hagyományt képviselnek, s csak számunkra tűnik oly magától értetődőnek összekapcsolásuk. Ez a folyamat valójában csak fokozatosan ment végbe, jelentős ellenállást kellett leküzdeni hozzá mindkét oldalon. Ennek a fejlődésnek a motorja - amint ezt többen részletesen feltárták, a választójogi reformokért a XIX. században megkezdett, és csak napjainkra lezárult küzdelem volt. A demokrácia minőségét mindig az szabja meg, hogy a démosz meddig terjed, azaz kik rendelkeznek politikai jogokkal, kik gyakorolhatnak befolyást a közösség sorsát meghatározó politikai döntésekre. A választójog fokozatos kiterjesztéséért folyó harc során egy sor fokozatos újítás történt a modern politika rendszerében, hiszen a választások jellegéhez igazodnak a pártok, ettől függnék a pártok közötti erőviszonyok a parlamentben, s a kormány és a törvényhozás munkája. Az általános választójog megadása persze önmagában nem elég, ez mindaddig formális marad, és nincs igazi tétje, amíg a választók nem dönthetnek a kormányzat sorsáról is. A választójog csak akkor tekinthető valóban demokratikusnak, ha a kormányzat kialakítására illetve leváltására is kiterjed. Ez nem volt így sem az alkotmányos monarchiákban vagy autoriter rendszerekben, ahol az uralkodó vagy egy örökös kormányzó állítja ki a kormányt, sem pedig a totalitárius rendszerekben. (A párt vezető szerepéről nem szóltak a választások, márpedig a kormányzatot az egyeduralkodó helyzetben lévő párt központi vezető testületei állították össze, amit a parlament csak jóváhagyott.)

A választójog kiterjesztéséért folyó harc története számos érdekes tanulsággal szolgál. A munkásmozgalom politikai szervezetei magától értetődően kezdettől fogva követelték az általános választójogot, miután a munkások ki voltak rekesztve a politikai társadalomból. A polgári

szabadság megcsúfolásának tekintették a választójog vagyoni cenzushoz kötését, és éppen a liberális szabadságjogok nevében érveltek az általános, szabad és titkos választójog kiterjesztése mellett. A liberális burzsoázia megosztott volt ebben a kérdésben, hiszen a széles tömegek bevonása a politikai jogok gyakorlásába azzal fenyegetett számukra, hogy alulmaradnak a konzervatív pártokkal szemben. A tizenkilencedik század nagy liberális reformerei - J. Bentham, J. St. Mill és mások - mégis szenvedélyesen vetették magukat a választójog kiterjesztéséért folyó küzdelembe. Törekvésük mögött egyrészt az individuumok nevelés általi tökéletesedésébe vetett optimista hit, az utilitárius etika elvei, s végül az a meggyőződés húzódott meg, hogy a nagyobb verseny a kormányzat nagyobb rugalmasságát és reformkészségét fogja eredményezni. Ugyanakkor azt is felismerték, hogy a demokratikus választójogok kiterjedése nem vezet szükségképpen és automatikusan a tőketulajdon kisajátításához egy olyan állam-hatalom által, amely egy proletár választói többségre támaszkodik. Ettől tartott ugyanis mind a polgárság egy része, másfelől ugyanezt remélte egy időben Marx és Engels is. A liberális reformerek ugyanis felismerték azt, hogy a sokféle érdek szabad megszerveződése éppenséggel útját állja a társadalom politikai meghasonlásának, annak nevezetesen, hogy a politikai erők egyetlen nagy ellentét, az osztályellentét mentén rendeződjenek el.

Érdekes módon ugyanez a felismerés már az amerikai alkotmány körüli vitákban is igen korán megfogalmazódott. A „Federalist Papers” (az amerikai alkotmány politikai elveit taglaló terjedelmes vitairat) szerzői, Madison és Hamilton a parlamenti pártfrakciókban (factions) kifejeződő politikai pluralizmus előnyét éppen az érdekviszonyok és konfliktusok politikai fragmentálásában pillantották meg. Ennek során egyetlen érdekcsoport sem tehet szert olyan döntő befolyásra, amely meggondolatlan és veszélyes cselekedetekre - pl. a vagyonok kisajátítására - csábíthatná. Az érdekek kiegyensúlyozzák és kölcsönösen korlátozzák egymást, és csak a közöttük lefolytatott bonyolult alkuk segítségével lehet egyáltalán működőképes kormányzati hatalmat kialakítani.

Valóban, a parlamenti demokrácia pártpolitikai harcai kezdettől fogva gondoskodtak arról, hogy ne az antagonisztikus osztályérdekek mentén polarizálódjanak a politikai erők, hanem sokféle érdek ütközéséből kompromisszumos politikai szövetségek, olykor egészen bizarr hatalmi kombinációk álljanak elő. Ennek során a radikális követelések éle mind-inkább tompult, és inkább elosztási, adózási stb. kérdések kerültek előtérbe, olyan kérdések tehát, amelyekben mennyiségi jellegű alkukat lehetett kötni, szemben a világnézeti élesen eltérő értékek képviselésétől, amelyek között nem lehetséges kompromisszum. Ez a lehetőség többek között azon nyugszik, hogy a parlamentben sohasem közvetlenül társadalmi osztályok vannak képviselve, hanem politikai pártok. A szocialistáknak az a reménye, hogy a munkásosztályt egyetlen nagy parlamenti párt képviselje, sohasem teljesedett be. Egyrészt mindig széles munkás-tömegek szavaztak egyéb - pl. vallási, regionális, nemzeti kisebbségi stb. - érdekeik alapján más pártokra. Másrészt maguk a pártok is mindjobban alkalmazkodtak a politikai sikernek a szabad választások által megszabott feltételeihez, és igyekeztek sokféle érdek és konkrét ügy kapcsán megszólítani a választókat. Így gyakran előfordult, hogy a választásokat az osztályszempontoktól vagy akár a gazdasági érdekhelyzettől egészen távol eső, azokhoz képest másodlagosnak tekintett kérdések döntötték el. Csak a nagy társadalmi kataklizmák idején lehetett igaz Gramscinak az a megfigyelése, hogy válság esetén minden osztálynak csak egyetlen pártja marad, mert az egyes osztályok különböző érdekek mentén megosztott pártjai és frakciói gyorsan egymásra találnak. De még ez a megfigyelés is inkább csak a tradicionális és polgári pártok esetenkénti ellenforradalmi szövetségére áll; a szociáldemokraták és kommunisták együttműködése például a nagy gazdasági válság idején előretörő fasizmussal szemben nem jött létre. A népfront jellegű mozgalmakat többnyire akkor hozták létre, amikor már késő volt.

A pártok azonban egy másik szempontból is fontos szerepet játszottak: fegyelmező és fékező erőként léptek fel saját tagságukkal és gyakran radikális érületű tömegbázisukkal szemben. A pártok ilyen funkcióját gyakran írták az elbürokratizálódás és az oportunizmus rovására, morális kategóriákban értelmezve és elítélve a „*rothadt kompromisszumok*” politikáját. A politika üzemében való sikeres működésnek azonban előfeltétele volt a kiszámíthatóság, megbízhatóság, a frakciófegyelem megkövetelése és a politikai partnerekkel megkötött megállapodások betartása. Mindez elvethető egy lázadó, türelmetlen politikai morál álláspontjáról, amely egzisztenciális nyomás, gyakran inséges helyzetek nyomása alatt alakul ki, de a politika racionális üzemében ez ésszerű magatartás volt. A politikai harc civilizálása és a politikai élet rendezett mederbe terelése, a túlzottan anarchikus és lázongó erők megfékezése mindig is a modern tömegpártok legfontosabb funkciói közé tartozott.

Visszatérve a választójogi harc történetéhez, lassan és vonakodva bár, de fokról fokra megszüntették a választójog különféle korlátozásait, és a felnőtt népesség egyre szélesebb rétegeire terjesztették ki a választójogot. Kezdetben még domináltak a cenzusos választójog szigorú előírásai. Ennek igazolását egyrészt abban látták, hogy csak bizonyos vagyon mellett lehet az ember a maga gazdája, és ezáltal politikai véleményének is ura; függő helyzetű emberről nem tételvezhető fel önálló ítéletalkotás, hiszen kirekesztve a költsége művelődés lehetőségeiből, nincsenek meg az önálló, felelős gondolkodás kialakulásának feltételei sem. Másrészt volt egy gazdasági jellegű érv is: csak az szólhasson bele a politikába, aki adózik. A polgárság politikai hatalmi igényeinek régi elve, miszerint nincs adózás képviselő nélkül, visszafelé is érvényes: nincs képviselőre való joga annak, aki nem adózik, és ezáltal nem járul hozzá a közterhek viseléséhez.

Angliában, ahol a legkorábban zajlott le a választójogi harc, a konzervatívok és liberálisok konkurenciája is hozzájárult ahhoz, hogy egyre inkább feloldották a választójogi korlátozásokat. A toryk abban reménykedtek, nem is alaptalanul, hogy az alsóbb osztályok szavazatainak megszerzésével győzelmet arathatnak a whigek felett. Az angol Reform Bill (1832) bevezetése óta, mégis csaknem egy évszázad telt el, amíg az általános és titkos választójog érvényesült, legalább a felnőtt férfi lakosság számára. A nőt ugyanis sokáig a háztartás részének tekintették, és azt feltételezték, hogy úgylis a családfő opciói szerint fog szavazni. Ezért pl. a civilizált, ám meglehetősen konzervatív Svájcban meglepően sokáig, egész az ötvenes évekig fennmaradt a nők kirekesztése a választásokból. A kevésbé fejlett, félféudális maradványokkal terhelt országokban gyakran a választás titkosságának akadályozása volt a legjobb eszköz a fennálló hatalom számára hatalmának megtartásához. A titkos szavazás, érvelt egy honatya a két világháború között, sérti a magyar büszkeséget, s ellenkezik a magyarok nyílt, egyenes jellemével. A magyar ember vállalja a maga véleményét, és nyíltan megvallja a maga pártját - helyi előjárói, földesurai és a csendőrség szeme láttára, akik gondosan őrködnek a választások titkossága felett... S akkor még nem is szóltunk olyan, a választásokat megelőző politikai paktumokról, amelyek bizonyos pártok - a szociáldemokraták - számára körülhatárolták működésük földrajzi terét, más pártokat betiltottak stb. A pártok pluralizmusa ennek megfelelően fejletlen volt, és a tekintélyelvű berendezkedés egy uralkodó egységpártra támaszkodva könnyen tarthatta hadállásait a választójogi külsőségek betartása mellett is. Ez a tradíció hatott tovább a kommunista hatalomátvétel után is, amikor a választások lényegében akklamatív - pusztán jóváhagyó - jelleget öltöttek: az ember jó lelkiismerettel adhatta le voksát a Hazafias Népfront egyetlen jelöltjére a választási bizottság árgus szemei előtt. Aki bement a fülkébe, már gyanússá tette magát. (Így születtek a pazar választási eredmények, elfeledkezve arról a demokratikus alapigazságról, hogy 51 százalék a legitimáció szempontjából valamivel többet ér, mint 99.)

A fentiekből nyilvánvalóvá válhatott, hogy egy működőképes liberális demokráciának bizonyos társadalmi előfeltételei vannak. A demokráciakutatások jelentős része kezdettől fogva ezeknek az előfeltételeknek a feltárásával foglalkozik. Ezeket gyakran keresik gazdasági fejlettségi

mutatókban, a társadalmi stabilitás általános körülményeiben, a politikai kultúrában stb. Nem ismertethetjük ezeket szélesebben, de röviden utalunk a demokrácia politikai feltételeit hangsúlyozó felismerésekre némelyikére. Nem véletlenül ezek éppen ott fogalmazódtak meg a leghangsúlyosabban, ahol a demokrácia e századi legnagyobb vereségét szenvedte el a Weimari Köztársaság bukásával és a náciizmus felemelkedésével, mielőtt a második világháború után külső segítséggel ismét megtalálta a maga útját.

Rosa Luxemburg már az első világháború után úgy vélte, hogy az imperializmus fellépésével, s a mélyülő gazdasági válság nyomán a polgárság fel akarja számolni a munkásmozgalmat, és elfordul a demokráciától. Elutasította azt a feltételezést, hogy a demokrácia sorsa a kapitalizmussal van összekötve, és éppenséggel azt állította, hogy az a munkás-mozgalommal együtt áll vagy bukik. *„abból a tényből, hogy a polgári liberalizmus a feltörekvő munkásmozgalomtól és annak végcéljaitól való félelmében kilehelte a lelkét, csak az következik, hogy ma éppenséggel a szocialista munkás-mozgalom a demokrácia egyetlen lehetséges támasza, és nem a szocialista munkásmozgalom sorsa múlik a demokrácián, hanem ellenkezőleg, a demokratikus fejlődés sorsa a szocialista mozgalomhoz van kötve.”* Ha a német és általában közeli európai fejlődés vonatkozásában nem is tévedett nagyot, két másik tekintetben tévesnek bizonyult a diagnózisa. Annak ellenére, hogy ő volt az első, aki bírálta az orosz bolsevizmusban benne rejlő diktatórikus tendenciákat, nem láthatta előre az egész kommunista mozgalom sztalinizálódását, amely a huszas évek végére bekövetkezett. A demokráciában csalódva és attól elfordulva, a kommunisták harca a szociáldemokraták ellen egyik oka lett a náci sikerének. Másrészt, gazdasági determinizmusa miatt Luxemburg alábecsülte a kapitalizmus és a kapitalista demokráciák életképességét. Legalábbis az angolszász országokban a világgazdasági válságra olyan gazdasági alapú válaszokat találtak - a New Deal-t és a keynesianismust -, amelyek hosszú távra biztosították a gazdasági és társadalmi stabilitást, és fölényüket a fasizmus felett aratott győzelemben is kinyilvánították.

A korabeli osztályharcok és a társadalmi alapkonszenzus hiánya rendkívül foglalkoztatta a Weimari Köztársaság felelős gondolkodóit. Hermann Heller, a szociális jogállam egyik első teoretikusa, a modern demokráciát ugyancsak a demokratikus gondolati hagyománynak és a liberális jogállamnak az összekapcsolásaként jellemezte. Hangsúlyozta a nép belső tagolódását, sokféleségét, amelynek közvetítő politikai intézményekre van szüksége ahhoz, hogy egyáltalán egységként konstituálódhassék. Ahhoz azonban, hogy ez sikeres legyen, bizonyos szociális homogenitásra van szükség. *„A parlamentarizmus szellemtörténeti alapja valójában nem a nyilvános vitába vetett hit mint olyan, hanem az a hit, hogy a vitának közös alapja van, és ezért lehetséges a fair play a belső politikai ellenféllel szemben, akiről úgy gondoljuk, hogy nyers erőszak alkalmazása nélkül is meg lehet vele állapodni”* - írja Heller. Ahol hiányzik ez az alapkonszenzus, ott a kormányzó párt diktatórikussá válik. *„Létezik a társadalmi homogenitásnak egy bizonyos foka, amely nélkül egyáltalán nem lehetséges demokratikus döntéshozatal. Ott, ahol a nép fontos részei már semmi módon nem ismerik fel önmagukat a politikai egységben, ahol már semmiképp sem tudnak azonosulni az állami szimbólumokkal és az állam képviselőivel, ott megszűnik a demokratikus egység formálása. E pillanatban az egység felbomlott, polgárháború, diktatúra, idegen uralom lehetősége áll fenn.”* A mély szociális egyenlőtlenség miatt azonban Heller szerint a proletariátus elvesztette reményét a demokráciában, és a szabadság és egyenlőség nevelési diktatúrájában keresi azt. A Weimari Köztársaságban zajló társadalmi osztályharc ezért egyértelműen aláásta a demokráciát. Az uralmon lévőeknek a gazdasági és civilizatórikus fölénye lehetővé tette számukra, hogy a demokráciát formálisan fenntartsák, de aláássák tartalmát és a társadalmi békét, amelyen nyugodhatnak. Ezáltal a politikai demokrácia fikcióvá süllyedt jelentős társadalmi rétegek számára. A proletárok számára az állami szervek „már csupán a meztelen osztályállamot reprezentálják, amelynek semmilyen erkölcsileg kötelező ereje nincs a számukra.” Ezeket a sorokat Heller 1928-ban, a világgazdasági válság kitörése előtt írta; a helyzet ezután, mint tudjuk, csak rosszabbodott, s ez végül a Weimari Köztársaság

bukásához vezetett. Ugyanis, mint Heller és sokan mások joggal hangsúlyozták, egyetlen demokrácia sem állhat fenn tartósan demokraták nélkül. S a weimari demokráciát ki ezért, ki meg azért nem érezte a sajátjának. A polgárok antidemokratikussá válnak, ha gazdaságilag teljesen frusztráltak lesznek, és a demokráciában már csak az osztályuralom elnyomó gépezetét és elleplezését kell látniok. A Weimari Köztársaságnak ezt a leckéjét mint tanulságot a háború után a szociális ill. jóléti állam német változatának kialakítása során meg is szívlelték.

Schumpeter felfogása a liberális demokráciáról mint demokratikusan ellenőrzött elituralomról sokan átvették. Egyik tanítványa, Anthony Downs az ő szellemében fejtette ki úgynevezett „ökonómiai demokrácia-elméletét”. Ennek cselekvéseméleti alapja a „racionális választás elmélete” (rational choice theory), amely a „homo economicus” antropológiai feltevéseit a politikai emberre is kiterjeszti. A racionalitás nem az egyének felett álló általános ésszerűségből ered, hanem kizárólag az individuum magatartásából, aki ésszerűen követi a maga egyéni érdekét, a célok és eszközök viszonyának józan mérlegelésével. Ahogy az ökonómiai határhaszon-elméletben is egy jószág értéke nem valami objektív dolog, hanem függ a szubjektum szükségleteitől és a jószág elérhetőségétől - pl. ritkaságától, a fogyasztás gyakoriságától és a telítettség mértékétől stb. - , úgy a politikai alternatívák helyességének sincs objektív mércéje. Az egyes individuumok egy nyílt kínálati piacon találkoznak a versengő politikai erők árukínálatával, azok programja formájában. Az egyének racionális választása annak alapján, hogy mit ítélnék jobbnak a maguk számára, ugyanolyan helyzetet teremt, mint a fogyasztói áruk piacán. A politikai erőviszonyok alakulása az egyének választásaitól függ; a választók preferenciáinak változását egy bonyolult választási matematika kísérel meg követni, s ennek prognózisaira építhető valamiféle politikai marketing.

A modern gazdaság működéséből levont analógiák, mint említettük, természetesen egy olyan politikai rendszerben, amely ilyen közegben működik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindenki el is fogadná ezeket az analógiákat; mint mondják, a politikában még másról, többről is szó van: eszmékről, elvekről, értékekről. A pártelitiek által megfogalmazott programok közötti választás e felfogás kritikusai szerint nem valódi választás, mert rendszerint olyan árukapcsolásról van bennük szó, amelynek egyes elemeit az emberek korántsem választanák, ha tehetnék. Ezért ebben a módszerben eleve benne rejlik a manipuláció lehetősége.

Az ökonómiai demokrácia-felfogás kritikusai azonban általában is bírálják a „politikai ember” (political man) túlzottan racionális felfogását. Az ember nem racionális, hanem racionalizáló lény, azaz mindig ki tud találni valamilyen racionális magyarázatot a legésszerűtlenebb viselkedésre is. A polgárok ugyanis korántsem viselkednek ésszerűen a politikában - sőt, a gazdaságban sem. Gyakran emocionálisan, előítéletektől vezettetve, vagy éppen hangulati szeszélyeiket követve reagálnak a politikai jelenségekre. (Emlékszünk, ez Schumpeter számára eggyel több indokot jelentett arra, hogy egy racionálisan, távlatokban gondolkodó és cselekvő politikai elitnek kell vezetnie.)

Ez a kritika persze nem tudja megkérdőjelezni a tényleges választások trendeket jelző, kvantitatív összegző elemzéseit. Már nyomósabb az az ellenérv a piaci analógiákkal szemben, hogy a politika valójában nem úgy működik, mint a szabad piac, sőt, nem is annyira nyitott. A kész rendszerbe való belépés egyre nehezebb az új jövevények számára, és egyre költségesebb is. Különösen a jól bejáratott kétpártrendszerek körülményei között egyre nehezebb egy harmadik párt megkapaszkodása. A modern politika rendszere a maga szabályozott választási rendszerével, párt- és érdekszervezeti rendszerével a már befutottakat preferálja. (Ez igazolódott az új magyar politikai rendszer rövid történetében is.) A pluralista politika színterét ezért jól jellemezte A. Wolff egy nagy platóként, amelyre aki feljutott, megakadályozza a többiek felkapaszkodását. Végül a liberális demokrácia-felfogás e változatának sok kritikus a hangoztatja azt a nézetét, hogy a

polgárok politikai beállítottsága és véleményei valójában erősen a médiák befolyása alatt állnak. Akik a médiákat ellenőrzésük alá tudják vonni, azok uralják a politikai piacot; a szabad nyilvánosság olyan fikció, amely mögött valójában a nagy médiamonopóliumok hatalommal átszótt nyilvánossága áll.

A liberális demokrácia filozófiai, alkotmányos elvei és valósága közötti ellentmondás felett gyakorolt kritika sokirányú, és általában mindig tartalmaz jogos elemeket. Nemcsak a baloldarról érkezik ez a kritika, hanem mindenfelől. Az egzisztencialista filozófus, Karl Jaspers például kifakad a modern demokráciákban uralkodó pártoligarchiák ellen, amelyek ténylegesen kizárják bármilyen hatékony politikai ellenzék fellépését, hiszen a mérvadó elit körök mind ugyanazt a nótát fújják. Kialakul egy zárt vezetői elit, amely megveti a népet, és látszattá silányítja a demokráciát. „Négyévenként az járja: a nép választott, a nép mehet.” De a nép csak aközött választhat, amit az uralkodó pártok program-csomagjaikban eléjük tártak, és csak azok közül a jelöltek közül választhatja meg politikai vezetőit, akiket a pártok állítottak. Jaspers ezt nem találja nagyon demokratikusnak. Hasonló tapasztalatok vezették 1968-ban a fennálló politikai rend radikális kritikájára a lázadó diákokat, akik Marcuse elméletére támaszkodtak az egydimenziós társadalomról, amely nem tesz lehetővé valódi alternatívákat a fennálló hatalmi viszonyokon és intézményeken belül. Különösen nagy-koalíciós idők kedveznek az ilyen nézetek felerősödésének. Ekkor ugyanis valóban úgy tűnik, hogy a fennálló rendszer keretében nem lehet valódi alternatívákat megfogalmazni, ami azután radikális megoldások keresése irányába tereli az elégedetlenkedőket.

De milyen radikális alternatívák kínálóznak? A modern parlamentarizmusnak az a kritikája, amelyet pl. J. Agnoli kínál *„Die Transformation der Demokratie”* c. kötetében, éppen azt veti a parlament szemére, ami egyik legfőbb funkciója: nevezetesen, hogy a társadalmat megosztó nagy antagonisztikus érdekellentéteket, amelyek a tulajdoni és jövedelmi viszonyok egyenlőtlenségéből fakadnak, elfedi, és a másodlagos, elosztási kérdéseket helyezi a politika előterébe. Ha azonban nem akarjuk szétvetni a demokrácia épületét, aligha foroghat minden vita az alapvető nagy ellentétek körül; az érdekek fragmentációja, mint fentebb láttuk, éppúgy, mint a hatalommegosztás formájában való kiegyensúlyozásuk, egyik alapvető funkciója a parlamenti demokráciának. Ez a kritika ezért csak azt mondja ki, hogy alapvető, radikális társadalmi változtatások nem vihetők végbe parlamentáris úton; aki ilyenre törekszik, annak más utakat kell választania.

Ilyen útnak tűnt egykor a kommün- vagy tanácsdemokrácia eszméje is, mint a parlamentáris demokrácia radikális, forradalmi alternatívája. Ez tagadja a hatalommegosztás elvét; „fecsegő” parlamentek helyett olyan „cselekvő” testületeket kíván, amelyben a törvényhozói és a végrehajtói hatalom egybeesik, amelyben a tisztviselőket rövid időre választják, munkásfizetést kapnak, állandóan visszahívhatják őket, beszámolási kötelezettséggel tartoznak választóiknak, és ha felsőbb testületekbe delegálják őket, akkor csak kötött mandátummal bírnak. Ilyen öniszervezési jellegű testületek valóban fel is léptek időlegesen, meghatározott válságkorszakokban, amikor összeomlott a legitim hatalom rendszere, és a közvetlen demokrácia formáiban próbáltak úrrá lenni a keletkező káoszon. Ilyen volt a Párizsi Kommün, az oroszországi szovjetek, a németországi és magyarországi munkás- és katonatanácsok az első világháború végén stb. A tanácsdemokrácia azonban, mihelyt nagyobb léptékben intézményesült, rövidesen a központi hatalom eszközévé, meghosszabbított karjává vált, míg nem demokratikus tartalma a válság elmúltával egészen kiürült. A tanács-demokrácia eszméje úgy látszik, tartósan összeférhetetlen egy munkamegosztási szempontból differenciált, modern ipari társadalom szükségleteivel. A szovjetek története, amelyek végül is pusztán demokratikus homlokzattá váltak, mely mögött a bürokratikus diktatúra meghúzódhatott, kellően bizonyította ezt. A közvetlen demokratikus önkormányzás eszméjének egyik hajtása, a munkásöniszervezés gondolata ugyanennek az ellentmondásnak lett áldozata: a tulajdonosi és munkavállalói funkciók ugyanis hosszú távon nehezen egyeztethetők össze egy

modern, bonyolult munkamegosztáson nyugvó piacgazdaság hatékonysági követelményeivel. Ezért is vált inkább a dolgozói részvény-tulajdonlás a domináns formává mindenütt, ahol vagy tőkebevonás céljából bocsátottak ki dolgozói részvényeket, vagy pedig a tőkések akartak gyengélkedő vállalataik szanálásának költségeitől olymódon megszabadulni, hogy azokat eladták az alkalmazottaiknak. Az új tulajdonosoknak azonban, ha nem akartak a piacon tönkremenni, ugyanúgy részvénytársasági formában kellett működniük, jól megfizetett menedzserekkel, kemény bérfeltételekkel stb. stb., mint minden más, normális tőkés üzemnek.

Ez a probléma azonban már átvezet a demokrácia következő modelljéhez, a részvételi demokrácia, vagy a kiterjesztett részvételi jogok demokráciájának a kérdéséhez. Mielőtt erre rátérnénk, befejezésül érdemes még a liberális demokrácia normatív, jogállami alapjainak a fontosságát hangsúlyozni. A modern liberális demokráciák, mint láttuk, a demokrácia és a liberalizmus eszmekörének találkozásából nőttek ki. De ez nemcsak a kezdetekre érvényes. Norberto Bobbio olasz politikai filozófus szerint a demokrácia és a liberalizmus - a szó politikai értelmében - egymásra vannak utalva, mert: *„a demokratikus államhatalom korrekt gyakorlásához szükség van bizonyos szabadságjogokra... az alapvető szabadságjogok létét és fennmaradását viszont csak egy demokratikus hatalom garantálhatja.”* A demokratikus állam és a liberális állam ennyiben együtt áll vagy bukik. Bobbio hangsúlyozza a demokratikus ellenőrzés alapvető fontosságát is a liberális demokrácia fennmaradása szempontjából, a „ki vigyáz az őrzőkre”, vagy „ki neveli a nevelőket” régi kérdéseinek szellemében. Ugyanilyen fontosnak tartja a demokratikus erényeket és eszményeket, amelyek közé a toleranciát, az erőszakmentesség eszményét, a fokozatos újítás, azaz a demokratikus reformok szellemét, s végül a testvériség (szolidaritás) értékeit sorolja.

3. A **participációs (részvételi) demokrácia** modellje

A részvételi demokrácia modellje egy dinamikus koncepció, amely a klasszikus és a liberális demokrácia elégtelenségeinek kritikájából nőtt ki. Képviselői radikális, egalitarista utópiája miatt bírálják klasszikus demokráciát, amely végső soron egy osztálynélküli (vagy egy-osztályos, azaz csupa kistulajdonosból álló) társadalom megvalósítására irányul. De elvetik a demokrácia liberális konkurencia-modelljét is, annak elitizmusa és statikussága miatt. Az új koncepció a hatvanas-hetvenes években kezdett kifomálódni. A demokráciát nem befejezett műként tekinti, hanem a demokratizálás előrehaladó folyamataként, amelynek nyíltságát, befejezetlen terv (project) mivoltát hangsúlyozzák. Főleg az új baloldal és az új társadalmi mozgalmak köreiben jelentkezett ez a felfogás, amelyet gyakran neveznek bázis-demokratikusnak is. Célja minden tekintélyelvű társadalmi hierarchia felbomlasztása, és a társadalom széleskörű demokratizálódása minden tevékenységi területen. Beleszólásra, együtt-döntésre (Mitbestimmung) törekednek minden fontosabb társadalmi intézményben, az üzemekben éppúgy, mint az érdekszervezetekben, pártokban, egyházakban, iskolákban és egyetemeken. Az alapgondolat az elidegenült rendelkezési jogosítványok visszavétele a döntések érintettjei által. Senki feje fölött ne hozzanak olyan döntést, amely őt közvetlenül érinti, az ő meghallgatása és beleszólási lehetősége nélkül. A politológusok a társadalmi és politikai rendszer alrendszerének demokratizálásáról beszélnek ezzel kapcsolatban. A részvételi jogok kiterjesztésével e felfogás képviselői oldani akarják a modern bürokratikus szervezetek belső hierarchiáját, egy olyan pluralizmus szellemében, amely ellenséges az alá-fölérendeléssel szemben, és inkább a mellérendelést preferálja.

A nagyobb beleszólás realizálódásához azonban megfelelő információkra is szükség van. Ahhoz tehát, hogy az emberek kompetens polgárokként részt vehessenek az őket érintő döntések meghozatalában, egy újfajta, szabadabb információ-politikára van szükség, amely nem él vissza a szolgálati tudással, nem szaporítja fölöslegesen a szolgálati titkokat, hanem mindenki számára hozzáférhetővé teszi a szükséges információkat. Egy ilyen participációs demokráciától nagyobb hatékonyságot is várnak az egyes alrendszerek specifikus funkcióinak teljesítésében. Mivel még

nincsenek széleskörű tapasztalatok egy ilyen kiszélesült demokrácia működéséről, nem tudjuk, hogy az ilyen várakozások beigazolódnak-e. A participációs demokrácia ugyanis inkább eszmény még, mint valóság, bár mind kritikai tendenciaként, mind kísérletként egyes területeken jelentős a szerepe.

A demokratikus beállítottságú politikusok általában nem tagadják a részvételi jogok kiterjesztésének fontosságát. Azonban minden konkrét esetben fenntartások fogalmazódnak meg annak hasznosságával és értelmével kapcsolatban, és a bevett érdekek néha igen szívós ellenállást tanúsítanak. A leggyakoribb ellenvetések általában a következők:

1. A szakértelem előtte jár a részvételi jognak. Egy operáló orvoscsoporthoz a vezető sebésznek több beleszólása van abba, hogy mi történjék, mint egy beosztott orvosnak vagy egy ápolónőnek. A bázisdemokratikus elképzelések sokak szerint károsak, mert túlságosan átpolitizálják a mindennapokat, aminek a szakmai alaposság látja kárát. A szakmai kompetencia ugyanis elég szigorú hierarchiákat teremt, és a modern munkamegosztás szerteágazó rendszerében a vitás kérdések demokratikus eldöntése nem lehetséges a hatékonyság romlása nélkül, sőt gyakran egyenesen veszélyes helyzeteket teremt.

2. Az emberek a mindennapi életben egyáltalán nem sóvárognak annyira a részvételi jogok iránt, ahogy a bázis-demokraták azt feltételezik. Az egyetemeken és főiskolák légkörében kifejlődött participációs elképzelések, ahol is a társadalmi munkamegosztás kényszere alól időlegesen mentesített diákok kellő szabadidő birtokában kiélhetik a legvadabb demokratikus vágyaikat, egyáltalán nem illenek a munkát végzők mindennapi élethelyzetéhez. Ott az emberek többsége inkább apatikus és tartózkodó magatartást mutat. A participáció ugyanis a döntés jogával együtt a döntésekért való felelősség átvállalását is jelenti. Ezt azonban a legtöbb ember szívesebben átengedi az erre kiképzett szakmai eliteknek. Ezért e kritikai felfogás szerint a legtöbb, amire törekedni érdemes, az az, hogy beleszólási jogot kapjunk az ilyen elitek vezetői kiválasztásába.

3. Nem kellene a demokrácia fogalmát túlterhelni azzal, hogy a részvételi jogok kiterjesztését az alrendszerek demokratizálásának nevezzük, és ebből egy új demokráciamodellt konstruálunk. A demokrácia így módon absztrakttá és tartalmatlanná válik. A demokrácia fogalmát nem szabad inflációs hatásoknak kitenni, hanem fenn kell tartani a magas politika intézményi rendje és döntési eljárásai számára.

Klaus von Beyme a modern politikai teóriákról szóló könyvében a túlzott demokratizálási elképzeléseknek négy alapvető korlátját fejtette ki:

1. A részvételi modelleknek meg kell felelniük az egyes tevékenységi területek specifikus követelményeinek. Olyan többfunkciós szervezetekben, ahol a szerepek könnyen cserélhetők, egyszerűbb demokratizálni, mint a hierarchikusan felépített, rendelkezési kompetenciák szerint tagolt nagy intézményekben, mint amilyen pl. egy nagy konszern; kulturális intézményekben, így az egyetemeken is könnyebb, mint például az erőszakos szervezetekben, vagyis a hadseregben és a rendőrségnél. A szervezetek belső tagoltságától és funkcióitól függően határozható meg az, hogy pl. milyen paritásos arányok alakuljanak ki a beleszólást lehetővé tevő közös testületekben. A legkritikább esetben van csak lehetőség arra, hogy a döntéshozó testületek teljes reprezentativitására törekedjenek. A jogosultságok köre is változó lehet. Az egyházak munkájában például sok hívő részt vehet, de hitdogmatikai kérdésben a teológusé és a zsinatoké a döntő szó, a laikusnak ott nincs keresnivalója. Az egyetemeken a diákoknak beleszólásuk lehet a vizsgák rendjébe, de a vizsgák tartalmának meghatározásában nem lehetnek egyenrangúak az erre a feladatra kijelölt professzorokkal. A döntések nyilvánossága és transzparenciája (áttetszősége, átláthatósága) mindamellettt általános demokratikus posztulátumok maradnak.

2. A szervezetek nem önmagukban állnak, hanem össze vannak fonódva más szervezetekkel, amelyek meghatározhatják viselkedésüket. A különböző szervezeteknek nagyon eltérő a demokratikus potenciálja, attól függően, hogy milyen szerepet töltenek be más intézmények felelősségi rendjében. K. von Beyme erre a felelős kormány és a kormányzati apparátus viszonyát hozza fel példának. A kormány a parlamentnek tartozik felelősséggel és beszámolási kötelezettséggel, ezért nem engedheti meg az alá rendelt igazgatási apparátusok túlzott önállóságát, különben nem tudna felelősséget vállalni a parlament döntéseinek végrehajtásáért. Ezért a kormányzati bürokráciákat hierarchikusan kell tagolnia, és saját politikájának szolgálatába kell állítania. A bürokrácia korántsem berzenkedik ez ellen, hiszen ez a tehermentesítését is jelenti a kormányzati politikáért viselt felelősség alól. Enélkül nem beszélhetnénk független közigazgatásról, amelynek apparátusai a kormányok változása esetén is a helyükön maradhatnak.

3. A társadalomban uralkodó státusz- és presztízshierarchiák is korlátot állítanak a részvételi demokrácia túlzott kiterjesztése elé. Hiszen minden társadalomban egyenlőtlenül oszlik meg a hatalom, a tulajdon, a műveltség („kulturális tőke”) és a presztízs, és az embereknek viszonylag szabadságukban áll az, hogy a belőlük származó különböző gratifikációk (előnyök, jutalmak) közül melyiket válasszák a többi rovására. Van akit a pénz boldogít, másokat a tudományos címekből vagy más társadalmi rangokból, esetleg a politikai hatalomból vagy befolyásból eredő presztízs. Ezek egymással ellentétbe is kerülhetnek, és egyik vagy másik hiánya sok személyes boldogtalanság forrása lehet. K. von Beyme kontrasztként a francia költőt, Teophile Gautier-t hozza fel példának, aki egyszer kijelentette, hogy egy jó mű-alkotásért vagy egy szép meztelen hölgyért könnyű szívvel lemondana francia állampolgárságáról is. Ezzel azt kívánja illusztrálni, hogy nem minden ember megszállottja a politikának, sőt, a legtöbb ember talán a lehető legkevesebbet szeretne hallani a politikáról. Beyme azért kritikusan megjegyzi, hogy egy rossz politika, amelyet nemtörődomségből segítettünk hatalomra, nagyon is megfoszthatja az embert a legkedveltebb esztétikai vagy erotikus gyönyörűségeitől, ezért a teljes politikai közöny nem a legjobb stratégia. A politikai részvételi jogok nagyon is fontosak, de nem úgy, hogy minden egyebet az életben árnyékba borítsanak.

4. A szervezeti hovatarozás pluralizmusa a politikai azonosulás és részvétel különböző mértékét és intenzitását is maga után vonja. Az ember talán szívesen részt vesz egy helyi állampolgári kezdeményezésben - mondjuk egy környezet-szennyező ipari beruházás elleni tiltakozásban -, egy egyesület tevékenységében, vagy egy munkahelyi konfliktus megvívásában, miközben kerüli a helyi önkormányzati vagy csak az országos parlamenti választásokat. K. v. Beyme ezzel kapcsolatban kifejezi azt az aggályát, hogy a participáció túlzott kiterjesztése nagyon megosztja a politikai energiákat, és az ilyen szétszórt elkötelezettség veszélyeztetheti a nagypolitika, az államrend demokratikus működését. Valóban, ismert tapasztalat szerint a túl gyakori népszavazás például csökkenti az országos választásokon való részvétel mértékét. Az emberek belefáradnak a politikába. Ha a részvételi jogokat túlzottan kiterjesztik, ez oda vezethet, hogy a demokratikus államnak önvédelmi okokból pótlólagos erőfeszítéseket kell tennie azért, hogy a polgárokat a nemzeti politikában való részvételre készítse. A választás kötelezővé tétele, a részvétel kötelező előírása talán nem a legjobb megoldás, azonban még mindig jobb annál, mint ha a választásokon való részvétel olyan mélyre süllyed, ami kérdésessé teszi a kormányzat legitimitását.

A participáció említett korlátainak felsorolásával Beyme nem azt akarja demonstrálni, hogy a részvételi jogok bővítésére irányuló törekvés elhibázott politika lenne. Csupán józanságra akart inteni a túlzott „participációs romantikával” szemben. A polgárok többsége a legdemokratikusabb viszonyok között is sok tekintetben a politikai intézmények „szolgáltatásainak” fogyasztója és a politika passzív szemlélője marad. Rámutat arra a veszélyre, hogy a részvételi demokráciával kapcsolatos túlzott várakozásokból eredő szükségszerű csalódottság esetleg a demokrácia

egészével szemben kelt ellenérzéseket, és a totalitárius rendszerekből ismert látszat-aktivitásra és ál-résztételre indít.

A jóléti állam és válsága

A jóléti állam mint a fejlett nyugati demokráciák stabilitásának alapja a modern társadalom-fejlődés egyik legfontosabb vívmánya. Kifejlődését nem valamiféle elmélet mozdította elő, nem létezett előzetesen a jóléti államnak semmiféle kész terve. A jóléti állam a gazdasági és társadalmi válságokra választ kereső szociális és politikai törekvésekből jött létre. A politikai gondolkodás fő irányzatainak - a liberalizmusnak, a konzervatívizmusnak és a szocializmusnak - a változása jól nyomonkövethető éppen a szociális vagy jóléti államhoz való viszonyuk alakulásán. Ez a küzdelem formálta át a megfelelő pártok arculatát, amelyek vetélkedése a hatalomért és befolyásért a tömegdemokrácia korában a szociális jogok fokozatos kiterjesztéséhez és az állam feladatainak újrafogalmazásához vezetett, a liberalizmus eredeti állameszméjével, az ún. „éjjeliőr-állammal” szemben.

Még ma is viszonylag kevés elméleti vizsgálódást találunk a jóléti állam lényegéről, ahhoz képest, hogy milyen fontos szerepet játszott a modern politikai fejlődésben. Egyre nő viszont az az igazgatástechnikai és joganyag, amely a társadalombiztosítással, a szociális jogosultságok kérdésével stb. konkrétan foglalkozik.

A jóléti állam témájában Az ELTE Szociológiai Intézetének Szociálpolitikai Tanszéke megjelentetett egy kitűnő összeállítást (A jóléti állam, Bp. T-Twins 1991), ezenkívül figyelmükbe ajánlom a „Joguralom és jogállam” c. antológia (Bp. 1995, szerk. Takács Péter) IV., a szociális jogállamról, a „gondviselő államról” szóló fejezetét. Ezekre is támaszkodom a következő fejtegetésekben. Elsődleges célom azonban a jóléti állam körül dúló eszmei-politikai viták bemutatása, annak a kölcsönhatásnak az érzékeltetésével, amely a problémák gyakorlati megoldása és a politikai irányzatok, filozófiák között végbement.

Hogyan definiálhatjuk a jóléti államot? Esping-Anderson meghatározása szerint a jóléti állam a polgárok elemi jólétének biztosítására irányuló állami felelősségvállalást jelent. Ez az egyszerű és általános meghatározás kikerüli a vitákat arról, hogy mire is szolgál(jon) a jóléti állam: hatásában egyenjogúsít-e vagy sem, legitimál-e vagy sem, piacskonform-e vagy piacellenes, s végül, hogy az elemi jólét biztosítása elegendő-e ahhoz, hogy jóléti államról beszéljünk, vagy valami több kell ehhez, ami a magasabb szükségleteket is kielégíti. Már pusztán az, hogy az állam aktív kötelezettségeket vállal polgárainak jólétéért, túlmegy az eredeti liberális államfelfogáson, amely a társadalmat és a piaci alapokra helyezett gazdaságot valami önszabályozó mechanizmusnak fogta fel, amellyel szemben az állam csak az elkülönültség fenn-tartásáról és a játékszabályok (mindenekelőtt a tulajdonjogok) betartásáról, a közrend fenntartásáról kell, hogy gondoskodjék; az államnak nem szabad beavatkoznia a társadalom és főleg a gazdaság autonóm működésébe. Azonban már a tizenkilencedik századi fejlődés bebizonyította, hogy az állam ilyen felfogása nem felel meg a tényleges viszonyoknak, legjobb esetben a tulajdonos polgárság érdekeit védelmezi, de nem tud megbirkózni a gazdaság ciklikus válságaival, a bér munkások féktelen kizsákmányolásából, a periodikus munkanélküliségből stb. származó nyomorral és az ebből eredő társadalmi válságokkal. Ezért az állami beavatkozás hatóköre mind a gazdaságba, mind a társadalomba folyamatosan nőtt még a legliberálisabb országokban is. Az eredeti liberális jogállam

szociális jogállammá fejlődött tovább, az állami szociális gondoskodás kiterjesztése - a „gondviselő állam” létrehozása - révén. A szociális jogállam kifejezés arra utal, hogy a polgárok szociális jogait alkotmányban is rögzítik, szemben a jogállam tisztán politikai természetével. A szociális jogállam a társadalom és az állam viszonyának, közelebbről az állampolgárok jogi státuszának a megváltozását is jelenti, az állampolgáriság fogalmába ettől kezdve a szociális jogosítványok is beletartoznak.

Az ilyen irányú fejlődésnek jelentős lökést adott az első világháború alatt kialakult hadigazdálkodás rendszere. A két világháború közötti válságos időszakban már minden formában kísérleteztek a szociális állam kiépítésével: akár totalitárius, autoriter vagy liberális uralom alatt, piacellenes módszerekkel (pl. védővámok, autark gazdasági törekvések), vagy piackonform eszközök alapján, mint a keynesianizmus és a New Deal politikája esetében, amelyek a legtartósabb és legsikeresebb megoldásoknak bizonyultak.

A „szociális állam” elsődlegesen a tőkés piacgazdaság diszfunkcióinak korrigálására irányuló állami szociálpolitikai intézmények és intézkedések összességét jelöli, amelyek különböző indítékokból és eltérő ütemben, de valamennyi fejlett tőkés országban kiépültek az elmúlt száz év során. Ezek egy részét közvetlenül a gazdasági válságok váltották ki, másokat preventív jelleggel, politikai legitimációs céllal vezettek be. Ma főként a következőket értik szociális államon: a szabad piacgazdaságból eredő egzisztenciális kockázatokkal szembeni, általános és kötelező biztosításokat; a célzott jövedelem-újraelosztás módozatait az adókon és költségvetésen keresztül; a közsegélyre és ellátásra való szociális igény-jogosultságot, amely a szociális igazgatáson keresztül, vagy pedig a szubszidiaritás (az önsegítés; ld. később) elvének figyelembe vételével érvényesül. Jelenthet azonban magasfokú szociális szolgáltatásokat is, amelyek nem üzemi-gazdasági kritériumok szerint működnek, így pl. kórházak és kulturális intézmények, iskolák fenntartását; jelenti az esélyegyenlőség realizálására irányuló különböző szubvenciókat, ártámogatásokat formájában vagy más módon; magában foglalhat alkotmányosan rögzített részvételi ill. részesedési jogokat, a munkaviszonyt szabályozó törvényeket stb.

A szociális állam e tágabb értelemben nemcsak a szociális biztonságra törekszik, hanem - mint egy szolid konzervatív politikatudományi lexikon írja - a szociális igazságosságot, a társadalmi integrációt és az egyéni szabadságot is biztosítani kívánja. Ebből adódnak azok a feladatai, amelyek nem tartoznak szorosan a biztosítási kötelezettségek közé: pl. a terhek kiegyenlítése népes családok esetében, a létminimum alatt élők és rajtuk kívüli okokból szűkséget szenvedők anyagi támogatása, a társadalom minden tagja részére a vagyontöbblet lehetővé tétele, emberhez méltó munkafeltételek megteremtésének törvényi szabályozása, a munkaviszonyok olyan kialakítása, amely „szociális partnerségre” vezethet, s végül olyan beruházási és munkaerőpiaci politika, melynek eszközeivel elkerülhető vagy enyhíthető a munkanélküliség.

Ebben a tágabb értelmezésben tehát a szociális állam nem pusztán leíró, hanem egyben normatív fogalom, amelynek mint programnak az értelmezésében a legkülönbözőbb politikai törekvések és ideológiai tételezések is helyet kapnak.

A jóléti állam (welfare state) végsősoron a szociális államnak egy kiterjedtebb és rendszeres formáját jelenti, amely a II. világháború utáni dinamikus gazdasági növekedése nyomán teljesedett ki. Az elnevezés eredetileg a svéd jóléti modell nyomán terjedt el. Mint a Lexikon des Sozialismus írja: „pontosabban fogalmazva a jóléti állam a szociális állam észak-európai változatának nevezhető”. Amennyiben ma a welfare state-nek ideológiai-politikai többlettartalma van, az a XX. század végi fejlett kapitalizmus olyan megváltozására utal, amelyben már viszonylagos anyagi bőség és politikai konszenzus uralkodik, szemben a korábbi fejlődéssel, amelyet ínség, éles szociális küzdelmek és politikai osztályharcok jellemeztek.

A szociális állam kiépítésének sajátosan „konzervatív forradalmi” jellege van, azáltal, hogy megváltoztatja és egyidejűleg konzerválja a kapitalizmust. Ez még inkább elmondható a welfare state virágkorára, a keynesianus, intervencionista jóléti állam általánossá válásának periódusára a második világháborút követő negyedszázadban. Kétségtelen, hogy minőségileg új szakaszról van szó a kapitalizmus fejlődésében: miközben a jóléti intézkedések és intézmények „olajozzák” a rendszer működését, túl is mutatnak annak logikáján. A jóléti állam stabilizálta a kapitalizmust, működése a piacgazdaság törvényeinek figyelembevételén alapul. Recesszió esetén viszont túl költségesnek találják, és koncentrált támadást indítanak ellene, mint a nyolcvanas évek neokonzervatív hullámában.

A „jóléti állam” és a „szociális állam” egyik - főleg német nyelvterületen elterjedt - politikai ideológiája a „szociális piacgazdaság”. A szociális piacgazdaság elsősorban a középjobb, keresztény-konzervatív pártok szóhasználatában terjedt el. A baloldali pártok, szociáldemokrata ill. labourista politikusok szívesebben emlegetik a „szociális demokráciát”. A szociális piacgazdaság ebben az összefüggésben nem jelent egyebet, mint szociálisan „kiegyenlített”, jövedelem-újraelosztással korrigált piacgazdaságot. A „szociális demokrácia” jelentése annyiban gazdagabb ennél, hogy nagyobb súlyt helyez a demokratikus részvételi jogokra az alapvető döntésekben való érintettség alapján.

Ha a szociális vagy jóléti állam eredetét kutatjuk, akkor a „szociális kérdés” kiéleződését kell kiindulópontnak tekinteni, amely e a modern kapitalizmussal vette kezdetét. Korábban is léteztek szegények, és létezett a róluk való gondoskodásnak valamiféle formája. A korporatív-szövetkezeti önszegélyezés, a feudális munkaadó patriarchális védelmi kötelezettsége alattvalóival szemben, és a 16. században kezdődő állami szegénygondozás mind előfutárai a későbbi társadalombiztosítási rendszereknek. Még korábban a szegénygondozás az egyházközségek és kolostorok ügye volt, s az állam csak a koldulást szabályozta rendeletek útján. Csak a 16. századtól kezdve kényszerült az állam az elnyomó jellegű ellenőrzésen túl anyagi támogatást is adni, amihez szegényadót vezetett be. Az állami felügyelet melletti kommunális szegénygondozás azonban át volt szöve represszív elemekkel: nemcsak a munkaképtelenek ellátása, hanem a munkaképesek munkára kényszerítése is feladatai közé tartozott. A „naplopókat” és koldusokat „szegényrendőrség” vitette be a dologházakba vagy javítóintézetekbe, amelyekben szabályozták tevékenységüket és korlátozták a mozgás-szabadságukat. Aki ez alól kibújt, nem volt jogosult semmiféle támogatásra. Ez a „negatív” szociálpolitika időszaka, amely a szegények ellenőrzése, a törvény és a rend fenntartása jegyében állt.

A jövedelem elvesztésének kockázata elleni biztosítást először olyan veszélyeztetett foglalkozásokban vezették be, mint a bányászok és a tengerészek. Korán kísérleteztek azzal is, hogy a meglévő magánjellegű (szövetkezeti) önszegélyező egyleteket államilag szubvencionálják. Az ilyen eljárások kiterjesztése a munkavállalók összességére azonban csak akkor vetődhetett fel, amikor az ipari forradalommal és a tőkés piacgazdaság kifejlődésével kiéleződött a „szociális kérdés”. E változás fő tényezői a következők voltak: a népesség megnövekedése az ipari forradalom nyomán, s különösen a falusi túlnépesedés kialakulása és nagy tömegeknek a városokba özönlése; az urbanizáció és nyomában a tradicionális társadalmi kötelékek felbomlása. Az iparosítás előtt a tradicionális közösségek egymással kooperáló háztartások társulásai voltak, átszöve rokoni kapcsolatokkal és a kölcsönös segítségnyújtás szálaival. A városiasodással mindez veszendőbe ment. A megélhetés kizárólagos forrásává a bér, a pénzkereset vált, és pedig gyakran csak a családfő keresete. A jövedelem esetleges kiesése ezért kiszolgáltatottságot és nyomort jelentett a családok számára.

Az iparosítás önmagában is megnövelte ennek kockázatát, mivel az ipari munkafolyamatok fokozták a balesetveszélyt. A munka intenzitása és a hosszú munkanapok a munkaerő idő előtti

kimerüléséhez vezettek. A munkavédelmi politika és a munkaidő törvényi szabályozása enyhített ugyan a kizsákmányolás formáin, de a munkaviszonyból kiesve a munkás teljesen kiszolgáltatott maradt.

A szabad munkavállalás ugyan a személyi függőségi viszonyokat megszüntette, de ezzel együtt a munkaadó patriarchális kötelezettségei is megszűntek. A munkaerő áruvá vált, s a munkás és családja egzisztenciája attól függött, mennyiért tudja azt eladni. A munkaerő piaci értéke erősen ingadozott, és nem fedezte feltétlenül egy egész munkáscsalád szükségleteit; a munkaadót semmi nem kötelezte arra, hogy tekintetbe vegye a munkás családját, vagy annak a sorsát, aki elveszítette munkaerejét. A szabad munkavállalás ára tehát az egzisztenciális bizonytalanság volt a munkás és családja számára. A bizonytalanságot tovább növelték a szabad munkaszerződés olyan vonásai, mint a rövid felmondási idő, és a foglalkoztatás ciklikussága.

Az ebből eredő szükséghelyzet tudatosult a korszak politikai közvéleményében „szociális kérdésként”. A szekularizálódás folytán csökkentek az egyház korábbi lehetőségei is a szegénykérdés kezelésére. Miután a „természetadta” közösségek felbomlottak, természetesen egyre inkább az állam kötelezettségvállalása került a követelések előterébe. A „szociális kérdés” azonban döntően akkor vált politikai kérdéssé, amikor bevezették az általános választójogot, kifejlődött a modern parlamentarizmus, amelyben a munkásság tömegpártjai, és az általuk támasztott kihívás nyomán a keresztény-konzervatív tömegpártok a politika állandó főszereplőivé váltak. Ettől kezdve a szociális kérdések kezelése az államhatalom és a kormányok számára legitimációs problémává vált. A társadalom-biztosítás kialakítása körüli politikai vitákban tudományos és politikai egyesületek - mint a Verein für Sozialpolitik vagy a Fábíánus Társaság - éppúgy szerepet játszottak, mint az egyházak. Ami a pártokat illeti, természetesen a szociáldemokrata munkáspártok voltak mindenütt a szociális törvényhozás legfőbb szorgalmazói. A kezdeti lökést azonban még nem annyira e pártok nagy befolyása adta meg, hanem inkább az uralkodó osztályok félelme attól, hogy a munkáspártok túl nagy befolyásra tesznek szert. Az első szociális törvények és társadalombiztosítási rendszerek bevezetése így gyakran tekintélyuralmi rezsimiek preventív akciója volt. A bismarcki szociális törvénykezés a munkásság alattvalói szellemben történő integrációjára irányult. 1883-ban hozták meg az első törvényt a betegbiztosításról, ezt követték sorra a balesetbiztosításra, a rokkantsági és öregségi nyugdíjbiztosításra vonatkozó törvények. Egy későbbi szakaszban, a két világháború között, már szociálliberális pártok is felléptek, erőteljesen szorgalmazva a szociális jogok kiterjesztését. (Ld. Friedrich Naumann.) A második világháború után pedig gyakorlatilag valamennyi párt, beleértve a konzervatívokat, a szociális állam szolgáltatásainak bővítése mellett volt.

Megállapítható azonban, hogy a legaktívabb és legátfogóbb törekvések a szociális állam kiépítésére mégis mindig szociáldemokrata kormányzatok idejére estek. Nem véletlen ezért az sem, hogy a szociális állam kiépítésének száz évét R. Dahrendorf „szociáldemokrata évszázadnak” nevezte, és sokan átvették tőle ezt a minősítést. Ez is megmagyarázza, hogy az Egyesült Államokban a szociális állam kiépítését szorgalmazó liberális Demokrata Pártról azt tartják, hogy - erős szocialista tradíciók híján, aminek okai az amerikai történelem sajátosságaiban keresendők - voltaképpen a szociáldemokrata párt szerepét tölti be az amerikai politikában.

A szociális vagy jóléti állam több fázisban fejlődött ki. Létrejöttének dinamikáját jól kifejezi T. H. Marshallnak az állampolgáriság fejlődéséről szóló, sokat idézett koncepciója. Marshall megkülönbözteti az állampolgáriság fogalmának három elemét: a polgárit, a politikai és a szociálist. Ezek kifejlődését mintegy elosztja a 18., 19. és a huszadik századra. Először a polgári elem fejlődött ki a rendi társadalom státushierarchiájával szembeni, a jogegyenlőségért folytatott harcban. A politikai egyenlőség a 19. századi küzdelmek eredménye volt a politikai részvételi jogokért, a választási jog kiterjesztéséért. A politikai jogok alapjává immár a polgárok személyi,

alanyi jogi státusa vált, a vagyoni vagy rendi státusuk helyett. Végül a huszadik században a szociális törvényhozás és az általános társadalombiztosítás a szociális jogokért folyó politikai harc eredménye. Hasonló szociális jogosítványok korábban a helyi közösségekben és korporációkban való tagsághoz voltak kötve. A szociális törvényhozás a bérszabályozással, a törvényes munkaidő korlátozásával, a gyermekmunka és a nők kizsákmányolásának tilalmával (akiket épp azért védtek, mert nem voltak polgárjogaik), és végül az oktatás kiterjesztésével vette kezdetét. Az oktatáshoz való jog döntő fontosságú egy olyan társadalomban, amelyben a státus és a jövedelmek forrása a munkaerő képzettségének megfelelő hely a munka-megosztás rendszerében. Az oktatáshoz való jog ekkor a polgári szabadságnak is előfeltételévé válik, s nem is annyira a gyermekek jogának tekintik - akik nem jogalanyok még -, hanem a felnőttek visszavetített jogának arra, hogy rendes nevelést kapjanak.

A szociális jogok ebben a felfogásban egyenrangúak a polgári és politikai jogokkal, és csak együtt teszik ki a modern állampolgáriság fogalmát. Ez az a felfogás, amely az EU Szociális Chartájában is érvényesül, s amelyhez mint ajánláshoz majd nekünk is igazodni kell. A szociális jogok egyenrangúak a tulajdonjogokkal és a politikai szabadságjogokkal, és éppolyan sérthetetleneknek kell lenniük. Mégis van köztük különbség: az előbbiek az alkotmányokban rögzítettek; az utóbbiak, még ha belefoglalják is őket az alkotmányba, nincs ugyanolyan kényszerítő státusuk, mint a többi alapjognak, mivel teljesítésük a gazdaság és a kormányzat teljesítményeitől is függ. Mit ér pl. a munkához való jog alkotmányos rögzítése, ha a gazdaság működése olyan, hogy törvényszerűen nagy munkanélküliség alakul ki? Materiális ígérvényeket nem célszerű az alkotmányban rögzíteni. Ezért a liberálisok mindig ellenezték a formális jogon túlmenő, materiális jogokra utaló tételek fölvételét az alkotmányba. (A magyar alkotmányból is töröltek egy sor ilyen jellegű tételt.) A szociális jogok érvényre juttatásának területe inkább a konkrét kormányzati munka és a törvényhozás, ahol az állami költségvetési politika függvényében dönthetnek a kormányzati kiadások mértékéről és irányáról.

A kormányzati és törvényhozási úton érvényesített szociális jogok viszont az egyes országok politikai berendezkedése, tradíciói, belpolitikai erőviszonyai szerint eltérő megoldásokat eredményeztek. Itt már lényeges az is, hogy mennyire piacokonform megoldásokkal próbálkoztak, és hogy a juttatások milyen jogon járnak. Ha állampolgársági jogon járnak, akkor oldják az egyének kiszolgáltatottságát a piacnak, azaz csökkentik a munkaerő árujellegét („dekommodifikáló” hatásúak). Ha viszont a rászorultság elve alapján állnak, akkor nem csökkentik az egyének piaci kiszolgáltatottságát, legfeljebb enyhítik az ebből fakadó bajokat. A rászorultságot azonban ekkor mindig bizonyítani kell, és a bizonyítás terhe a polgárra hárul. Mindezek alapján különböző modellek alakultak ki, amelyek vagy korrigálják a társadalmi rétegződés adott mintáját, csökkentve a társadalmi egyenlőtlenségeket, vagy éppenséggel megerősítik.

Három alapvető modellt szokás megkülönböztetni:

1. A *liberális modell*, főleg kezdetben, domináns volt az angolszász országokban. Ez az alsóbb néprétegek számára a tisztességes szegénység relatív egyenlőségét igyekszik megteremteni, a többség számára pedig a jövedelmek arányában differenciált jólétet. A szociális segítségnyújtás a bizonyítható szükségletekhez kapcsolódik, nem pedig a munka-teljesítményhez. Részét képezi tehát az igényjogosultság aprólékos vizsgálata. Általában jellemző a szolgáltatások alacsony színvonala, a kérvényezők, a rászorultak megbélyegzése (stigmatizáció). Nem korlátozzák a munkaerő piaci áru jellegét, és egészében egy kettészakadó társadalomhoz vezetnek.

2. A *konzervatív-korporatista jellegű modell* főként német nyelvterületen elterjedt, kötelező társadalombiztosítást jelent erős szociális jogosítványokkal. A juttatások mértéke a befizetésektől, a munkateljesítményektől és a foglalkoztatottság mértékétől függ. Konkrét jogosultsági és juttatási

szabályokat rögzít, amelyek társadalmi rétegek szerint is tagoltak. A konzervatív-korporatista modellben hiányzik a kiegyenlítő redisztribúció (újraelosztás) mozzanata. Külön biztosítási rendszerek vannak pl. a munkások és alkalmazottak, állami tisztviselők számára stb. A keresztény konzervativizmus családképe ellenzi a női munkavállalást, a családi szolgáltatásokat preferálja, és nem támogat olyan közintézményeket, amelyek ez ellen hatnak (bölcsődei, óvodai ellátás stb.)

3. Az állampolgári juttatások kiegyenlítő rendszere (az ún. Beveridge-modell), amely független a keresetektől és a hozzájárulás mértékétől. Ez a főként a skandináv országokban meghonosodott, szociáldemokrata típusú megoldás univerzális jogokra épít, kiterjed az új középrétegekre is, és felfelé egyenlősít, azaz differenciáltabb szükségleteket is bevon a juttatások körébe. Nincs státuszdifferenciáló hatása, noha igazodik a jövedelmi különbségekhez. Korlátozza a piac hatását, viszont széleskörű lojalitást teremt a jóléti állam iránt. Jellemző rá a családalapítás költségeinek társadalmasítása, a munka és a jólét összekapcsolása, ezért a kormányzati politika elsődleges prioritásai között van a teljes foglalkoztatottság biztosítása.

Ezek a különböző modellek nem kizárólagosak, sok kereszthatás létezik, az egyes országok gyakorlatát összetettebb megoldások jellemzik. A New Deal eredeti változatában például „skandináv” jellegű volt, és később vált csak restriktívebbé.

A jóléti állam különféle modelljeinek bevezetése körül a legkülönbözőbb társadalomfilozófiai és politikai érvek csaptak össze. Ezek némelyike annál tanulságosabb, mert a jóléti állam válsága az elmúlt évtizedben újra felszínre hozta őket, és nálunk is megjelentek a rendszerváltozás nyomán.

A szociális vagy jóléti állam eltökélt ellenfele volt H. Spencer, a szociáldarwinista ihletésű liberalizmus képviselője. Szerinte az államigazgatás, a kormány a hatáskörét főleg a szociális ellátások terén kell korlátozni, tekintet nélkül a széleskörű inségre. Vannak jó jellemű emberek, akik állják a sarat és képesek gondoskodni magukról; és vannak rossz jelleműek, akik önhibájukból alulmaradnak a versenyben és érdemtelenek a támogatásra. Ha szükség is van valamilyen szegénnytörvényre, az legyen elrettentő hatású, stigmatizáló, diszkriminatív és fegyelmező erejű. Le kell számolni az érzelgős filantrópiával, mert „nincs nagyobb bűn az utókorra nézve, mint ha egyre több félkegyelműt, semmittevőt és bűnözőt hagynak rá örökölni.” A pauperek támogatása csak biológiai romláshoz és erkölcsi hanyatláshoz vezet.

Spencer tehát egyértelműen a szociális ellátás kiterjesztése ellen van, mert szerinte ennek emelkedő költségeit a szorgosoknak és igyekvőknek kellene megfizetni. Ez az átlagmunkást morgolódo és rossz adófizetővé teszi és végül őt is pauperizálja. Másrészt a szociális bürokrácia tönkreteszi a kölcsönös segítségnyújtás önkéntes szellemét is. Mint R. Pinker megjegyzi, a jóléti állam körüli vitáknak máig van egy ilyen spenceri vonulata; ő csak azt mondta ki, amit sokan gondolnak a szociális gondoskodás kiterjesztésének ártalmairól. (Nálunk is erőteljesen jelentkeztek ilyen nézetek az utóbbi évek vitáiban.)

A szociális vagy jóléti állam irányába azonban komoly gazdasági és politikai nyomás is hatott, amely elsöpörte az ilyen aggályokat. A liberális antiszociális illúziók legkésőbb akkor foszlottak szét, amikor a gazdasági válságok a két világ-háború közötti időszakban elkerülhetetlenné tették az állami intervenció valamilyen kiterjesztését. Világossá vált, hogy a fennálló gazdasági rend újratermeléséhez elengedhetetlen mind a munkásság politikai integrálása, mind a munkaerő magasabb szinten való újratermelése, amelynek költségeit az állam csak a tőke megadóztatása révén teremtheti elő. A nagy gazdasági válság jelentkezése és a nyomában járó társadalmi dezorganizáció ahhoz a felismeréshez is elvezetett, hogy a tömegtermelés korában a gazdaság válságmentes működésében funkcionális jelentősége van a széles tömegek vásárlóereje fenntartásának, sőt növelésének is. Mindegyik feladat elkerülhetetlenül az állami szerepvállalás fokozását igényelte.

A keresletélénkítő gazdasági intervenció és a szociális vagy jóléti állami politika eszköztárának kidolgozásához jelentős elméleti háttérrel nyújtott az angol Maynard Keynes gazdaságelmélete. Keynes bírálta a neoklasszikus egyensúly-elméleteket, és azt az elképzelést, hogy a kapitalista gazdaság zökkenőmentes önszabályozásra képes. „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz elméletéről” szóló főművében kimutatta, hogy a megtakarítási hajlandóság spontán módon mindig nagyobb lesz, mint a beruházási kedv, tekintettel a várható és növekvő kockázatokra. A termelés és foglalkoztatás fenntartásához ezért az állam keresletélénkítő politikájára van szükség, hogy áthidalja ezt az ellentmondást, zökkenő-mentessé tegye a tőkeértékesítés folyamatát. Az állami beavatkozás a gazdasági válságelhárítás legjobb eszközének bizonyult. A költségvetés makrogazdasági szabályozókkal, mint az ár- és adópolitika, valamint keresletélénkítéssel egyensúlyban tudta tartani a gazdaságot, igaz, saját eladósodása útján. A keresletélénkítéshez hozzátartozott a széles tömegek vásárlóerejének fenntartása is, ami a fogyasztói cikkek tőkés tömegtermelése óta a gazdasági stabilitás és a társadalmi béke fontos tényezőjévé vált. A tőkeberuházások és a tömegfogyasztás egyidejű ösztönzése, a foglalkoztatás magas szintjének fenntartása (némi inflációs hatás árán) azóta minden jóléti állam alapvető gazdasági doktrínájává vált. Különösen kedvenc hivatkozási alapja lett a szakszervezeti és szociáldemokrata gazdasági programoknak - azonban a szociális piacgazdaság keresztény-konzervatív ihletésű gazdasági ideológiái is átvették. Németországban a „vaj helyett ágyú” nemzetiszocialista programjának látványos bukása után, a háborús vereséget követően a „gazdasági csoda” éveiben széleskörűen lerakták a modern jóléti állam alapjait, a „szociális piacgazdaság” jelszavával.

A szociális kérdésben erősen spenceri hagyományú Egyesült Államokban a jóléti állam kiépülése a Great Depression, az 1929-33-as nagy válság megrázkódtatásainak következménye volt. Ez vezetett a New Deal kormányzati politikájához F. D. Roosevelts első elnöksége alatt. A New Deal már nevében utal egy új „osztzkodásra”, kiegyezésre, a jövedelmek állami segédlettel történő valamiféle újraelosztására, ami a lényegét alkotta. Eredetileg olyan megoldásokat is javasolt, amelyek a gazdaság alapstruktúrájának átalakítására irányultak, ezeket azonban a Legfelsőbb Bíróság alkotmány-ellenesnek minősítette. (Így a National Recovery Administration és az Agricultural Adjustment Administration, amelyek elég jelentősen belenyúltak volna a tulajdonviszonyokba is.) Programjainak java azonban ma is él, (így a Security and Exchange Commission és a National Labour Relations Board, mely utóbbi a munkaviszonyok jogi szabályozásáért felelős, továbbá a minimális bérek rögzítése az Egyesült Államokban). Szociális jóléti programja baleseti és nyugdíjbiztosítást tartalmazott, és egy sor olyan intézkedést, pl. munkahelyteremtő programokat, amelyeket ideiglenesnek szántak, ám véglegesnek bizonyultak. (A Work Progress Administration például azt célozza, hogy munkanélküli fiataloknak a nemzeti parkok gondozásában biztosítsanak munkát a „Civilian Conservation Corps” felügyelete alatt.)

A háború ugyan megszakította a New Deal-hez kapcsolódó programok megvalósítását, viszont megszilárdította az általa képviselt alapvető tendenciát. A munkanélküliség megszüntetését, amelyben nagy szerepe volt a hadiipar felfutásának is, valamint a Németország és Japán felett aratott győzelmet a New Deal diadalaként fogták fel, amely a maga intervencionista államával, erős kormányzati eszközökkel létrehozott „tervezett kapitalizmusával” megoldja az összes nehézségeket. Az 1946-os foglalkoztatási törvény már a kormányzat felelősségébe tartozónak tekinti a teljes foglalkoztatás, a termelés és a vásárlóerő fenntartását, és ezzel legális úton rögzítette a keynesiánus politika érvényesülését.

Az állam szerepének rendkívüli megnövekedése az Egyesült Államokban nem járt együtt nagyarányú államosításokkal. A jóléti politikában azonban jelentős állami szektor épült ki, amely a Kennedy és Johnson által meghirdetett „Harc a szegénység ellen” programjával rohamosan bővült. Johnson idején megfogalmazódott a „Great Society”, a Nagy Társadalom víziója is, amelyben mindenki részesül a tervezett ipari kapitalizmus áldásaiban, társadalmi béke és jólét uralkodik. A

szociális biztonságnak a New Deal-ben képviselt programját, a munkanélküliség elleni biztosítást és a közvetlen segélyezési programot egyre újabbak egészítették ki, mindenekelőtt egészségügyi, lakásépítési és szanálási programok a nyomornegyedek felszámolására. Mindez a költségek rendkívüli megnövekedését eredményezte. Az 1953-ban felállított „Department of Health, Education and Welfare” (kb. Egészségügyi, oktatási és jóléti minisztérium, amelyből az oktatási később kivált és önállósult) kétmilliárd dolláros költségvetéssel kezdte, és a hetvenes évek végén már 160 milliárd dolláros költségvetése volt, ami akkor a hadikiadások másfélszeresét jelentette. Működésére jellemző, hogy mindenki elégedetlen volt a jóléti bürokrácia működésének eredményeivel, miközben mégis növekvő nyomás hárult a kormányzatra a programok kiterjesztése irányában.

Amikor azonban a hetvenes évek végén elkezdődött a tőkés világ gazdaság szerkezeti átalakulása, amely roppant tőkeigényes új beruházási ciklust indított el, a jóléti államnak ezt az adózáson keresztül újraelosztó politikáját a mértékadó tőkés körök egyszeriben elviselhetetlenül terhesnek kezdték érezni. Ekkor kezdődött el az a neokonzervatív ideológiai fordulat, amely a szabadversenyes kapitalizmus manchester-liberalizmusát, sőt helyenként szinte szociáldarwinista ideológiáját modern formában felmelegítve elindította a jóléti állam elleni támadást.

A fordulat háttérében a keynesiánus gazdaságpolitika válsága áll. Ennek további alkalmazása a feltevés szerint csökkenti a „nemzeti versenyképességet”, és gátolja a tőke alkalmazkodását a világ gazdasági korszakváltás szükségleteihez. A technológiai struktúraváltás ugyanis nagyméretű tőkebefektetéseket illetve mobil tőkét igényel, amelynek lehetőleg mentesülnie kell a szociális állam kötöttségeitől, s mindenekelőtt az ezeket fedező túl magas adóktól. A neokonzervatív hullám sok kritikusa ezért nem is lát benne egyebet, mint a jövedelmek és terhek újraosztásának legitimációs ideológiáját. Szerintük a piac neoliberális rehabilitációja sokkal inkább egy ilyen újraosztásnak az igazolására szolgál, mint a szabadpiac és a valódi verseny tényleges bevezetésére, amiről a mai multinacionális oligopóliumok korszakában szó sincs. A szabad piaci versenyt eleve korlátozza a tőkekoncentráció rendkívüli mértéke, az állam növekvő gazdasági szerepvállalása, és nem utolsósorban a jövedelem-átcsoportosítás beszédes adatai. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy az utóbbi években nagyszabású újraelosztás ment végbe a bérből és fizetésből élők rovására.

Az amerikai neokonzervatizmus kordiagnózisát az alábbiakban Peter Steinfels könyve nyomán néhány fő tételben foglaljuk össze:

1. A tekintély válsága árasztotta el Amerikát és az egész Nyugatot. A kormányzó intézményeket legitimációs válság fenyegeti; csökkent a vezető elitbe vetett bizalom. Ez fenyegeti a társadalmi stabilitást és a liberális civilizációt.

2. A jelenlegi válság elsősorban kulturális jellegű; az értékek, a morál, a magatartásmódok válsága. Bár megvannak az okai a társadalom gazdasági struktúrájában is, a kapitalizmus egésze mégis meglepően jól működik. (Two cheers for the capitalism! - Két éljen a kapitalizmusra, ha nem is három.) Az igazi probléma abból származik, hogy a kapitalizmus fenntartásához szükséges meggyőződések lanyhák, laza a morál, korrupt a viselkedésmód. Mindebben nagy szerepe van az „ellenkultúra” bűneinek - egy új kommunikációs értelmiség vétkeinek, akik rossz értékeket terjesztenek.

3. A kormányzat a túlterhelés illetve túlvállalás áldozata. Több terhet vesz magára, mint amennyit el tud viselni. A túl jószívű liberálisok a maguk jóléti politikájával nem oldották meg a szegénységet, csak újratermeltek egy underclass-t, a legalsó szegény osztályt. A materiális egalitarianizmus, amelyet az adópolitika is előmozdít, fojtogatja a gazdaság teljesítőképességét.

4. Ahhoz, hogy helyreállítsuk a tekintélyt, és megvédjük a kormányt, lejjebb kell szállítani az állam iránti elvárásokat; csökkenteni kell a vele szembeni igényeket. Le a szentimentális humanizmussal és a liberális büntudattal - mindenki maga is harcoljon meg a fennmaradásaért!

5. A kényes nemzetközi rendszerben való helytállás megköveteli, hogy a hazai társadalom egységes legyen. E célból is újra kell hangsúlyozni a kommunista fenyegetést. Azokat a harmadik világbeli országokat, amelyek tagadják a liberális értékeket, nem kell támogatni. Csak így teremthetünk nemzeti elkötelezettséget és fegyelmet.

A neokonzervatívok állításuk szerint nem ellenségei a jóléti államnak általában, csak a paternalista államnak, amely túlköltekezik, és olyanokat is támogat, akik azt nem érdemlik meg. (Vö. Spencer!) A piacot mint a forráselosztás leghatékonyabb módját, és az egyéni szabadság megőrzésének biztosítékát tisztelik. Ennek alapján akár neoliberalisnak is nevezhetnénk az irányzatot. Ami sajátos konzervatív színezetet ad neki, az a tradicionális családi és vallási kötődések hangsúlyozása. A hagyományos amerikai értékek, a „protestáns etika” elvei alapján akarnak szembeszállni a bomlás erőivel: a munkaerő kölcsön hanyatlásával, a túlzott demokratikus és jóléti igényekkel, amelyek kormányozhatatlanná teszik az országot. Megvetik az olcsó tömegkultúrát, és az elitkultúra fontosságát hangsúlyozzák. Különösen nagy erővel támadják a társadalmi egyenlőség szocialisztikus eszméjét. A neokonzervatívok csak a liberális esélyegyenlőség hívei, de ellenségei az egalitarianizmusnak, amely veszélybe sodorja a szabadságot, és mindig oda lyukad ki, hogy „mindenki mindenből ugyanannyit kapjon”.

Az amerikai neokonzervatívok ezenkívül hangsúlyozzák az ország nemzetközi kötelezettségeit. A „szabad világ” nem maradhat fenn egy olyan környezetben, amely ellenséges a „szabadsággal” szemben. A neokonzervatív fordulathoz az is hozzájárult, hogy a vietnami vereség demoralizáló hatása után Amerikának sikerekre volt szüksége önbizalma visszanyeréséhez.

A neokonzervativizmus természetesen nemcsak amerikai vagy angol jelenség. Fellépésének fentebb jelzett okai illetve háttere nemzetközi jelenséggé avatják; de országonként eltérő súllyal és hangsúly-eltolódásokkal jelentkezett. Neoliberalis alapjai miatt sokan nem is sorolják a konzervativizmus körébe. Pedig a konzervativizmus mint reaktív ideológia meghatározása szerint ott a helye. Csak éppen most más az ellenfél - a jóléti állam -, és ezért változott meg a tartalma is. És a konzervatívandó tárgy is változott; most a liberális, kapitalista civilizáció értékeit kell megmenteni.

A neokonzervativizmusnak a jóléti állam felett gyakorolt kritikáját mindazonáltal nem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni. Mérlegelni érdemes a benne foglalt racionális elemeket, és külön kell választani őket az ideológiai pretencióktól. Milton Friedmann nyomán e kritika fő irányát a következőkben összegezhetjük: a „bölcstől a sírig” tartó gondoskodás rendszerének a kiépülése szerinte mindenekelőtt pazarló; másodszor, igazságtalan a törekvő és gazdaságilag sikeres emberekkel szemben, és korlátozza szabadságukat; harmadszor, a jóléti szolgáltatásokra való ráhagyatkozás megrontja az embert, azaz morálisan korrumpálja, leszoktatva az önálló és felelős döntésekről.

Ami a pazarlást illeti, kétségtelen, hogy a jóléti állam szolgáltatásainak árai egyre nőnek, és valódi finanszírozási válság köszöntött be. Egyre többen húznak valamilyen jövedelmet a gondoskodó államtól, és egyre kevesebben dolgoznak érte. Világos a jóléti állam kudarca olyan területeken, mint az egészségügy és a lakásépítés, amelyekben egyre nagyobb a hiány és egyre drágábbak lesznek a szolgáltatások. A jóléti kiadásokat egy óriási bürokrácia költségei is terhelik, amely egyre nő, és amelynek önérdekévé válik a szolgáltatások kiterjesztése, anélkül, hogy javítana munkájának hatásfokán. Aki egyszer a jogosultak listájára került, nehezen törölhető onnét. Az ország lassan két részre oszlik, azokra, akik támogatásokat kapnak, és azokra, akik ezért fizetnek. Sokan visszaélnak a jóléti szolgáltatásokkal, és különböző jogcímenek halmozzák az

előnyöket. Az ínségesek megsegítésére fordított pénz így gyakran nem is jut el azokhoz, akik valóban segítséget szenvednek, hanem útközben elvész valahol a bürokrácia útvesztőin. A finanszírozási válság az állam eladósodásához vezet, ami részben az adófizető polgárok, részben a jövő generációk rovására történik. Milton Friedmann felfogása szerint a jóléti kiadások egy sajátos egyoldalú szerződést jelentenek a generációk közötti jövedelmi újrafelosztásra; és a biztonság törékeny garanciája csak az, hogy a következő generációk hajlandók lesznek fizetni. A jelenlegi rendszer igazságtalan azért is, mert a legszerényebb jövedelműek, általában a munkások korábban kezdenek biztosítást fizetni, hosszabb ideig fizetik azt, és általában rövidebb az élettartamuk; ezért a jóléti szolgáltatások jelentős része a középosztály javát szolgálja, amit a náluk szegényebbek és a náluk gazdagabbak fizetnek meg.

A jóléti állam paternalizmusa ugyanakkor gyámkodást jelent az egyének felett, s ezzel le is szoktatja őket a felelős viselkedésről, arról, hogy maguk is erőfeszítéseket tegyenek sorsuk megjavítására. A jóléti kifizetésekben részesülők elveszítik a függetlenség és önállóság érzését, és kiszolgáltatottakká válnak.

Friedmann mindezen problémák megoldására egy érdekes megoldást javasolt - a sokféle jóléti program helyett csupán egyetlen, egységes regresszív jövedelemadórendszert, amelyben a pozitív jövedelemadót egy negatív jövedelemadó egészítené ki. Ez azt jelentené, hogy egy bizonyos jövedelemszint alatt a jövedelmet - főleg a családok számára - kipótolnák a mindenkor adott társadalmi minimum-szintre. Számításokkal is igazolni próbálta, hogy ez a rendszer ésszerűbb és takarékosabb lenne, egyszerűsége folytán jelentősen csökkentené a bürokráciát, és morális kihatásai is pozitívabbak, serkentőbbek lennének.

A szociális piacgazdaság német modellje

A szociális piacgazdaság elmélete eredetileg a II. világháború utáni nyugatnémet „gazdasági csoda” ideológiája volt. Az Uniópártok (CDU-CSU) a katolikus szociális tanítás és a keynesianizmus (illetve hozzá hasonló német „ordoliberalis” gazdaságtani teóriák) alapján programjukba foglalták a szociális piacgazdaságot, amelynek bevezetése különösen Ludwig Erhard pénzügyminiszterségéhez, majd kancellárságához fűződik. A szociális piacgazdaság a szabad piac és a szociális kiegyenlítés összekapcsolását hirdeti. A magántulajdonon nyugvó, szabad vállalkozások versenyéből hatékony és teljesítőképes gazdaság születik, és az így elért gazdasági növekedés azután a jövedelmek újraelosztását célzó jóléti politika alapjául szolgálhat. A gazdaság makroszintű irányításának e doktrína szerint csak piackonform eszközökkel szabad történnie: az adópolitika útján (pl. adócsökkentéssel jutalmazva a munkahelyteremtő beruházásokat, a szakmunkásképzés vállalását stb., adókedvezményt nyújtani családpolitikai célokból stb.) Ezt egészíti ki egy szociális preferenciák jegyében átgondolt hitelpolitika. (Például az ötvenes években nagyvonalú otthonépítési hitelek voltak; „Minden német családnak családi házat, ez a legjobb ellenszere a kommunizmusnak!” - hirdette a CDU szlogenje.) Ide tartozik a megfelelő vámpolitika illetve az exporttámogató forgalmi adó-visszatérítések, importkorlátozások rendszere.

A szociálpolitika ugyancsak erős oldala volt ennek a kormányzati politikának. A háborús kataklizma után az állam sokoldalú szociális ellátásokat és elosztást biztosított pl. a kb. tízmilliói áttelepítettek integrálására. (Letelepedési segélyek, özvegyi és árva-ellátmányok, ingyen lakáshoz és földhöz juttatás stb.) A német történelem kataklizmái és a háború utáni időszak sajátosságai magyarázzák azt, hogy a szociális állam meghatározását a (Nyugat)német alkotmányba is felvették. Az Alaptörvény 20. cikkelyének első bekezdése szerint: „A Német Szövetségi Köztársaság demokratikus és szociális szövetségi állam.” A 28. cikkely első bekezdése szerint „az egyes tartományok alkotmányos rendjének ez Alaptörvény értelmében meg kell felelnie a republikánus, demokratikus és szociális jogállam alapelveinek.” Ez az alkotmányos norma köti a törvényhozást

és a joggyakorlatot. Az alkotmány nevezetes 14. paragrafusa előírja a magántulajdon közjó iránti elkötelezettségét - ellenkező esetben államosítható. Az alkotmányos jogállami normák ugyan korlátozzák is a szociális jogok érvényesítését, és a szociális jogállam igen elvont normaszinten jelenik meg az alkotmányban. Mégis jellemző és fontos vonás a szociális elkötelezettség ilyen alkotmányjogi rögzítése.

Ami a szociális vagy jóléti állam expanzióját illeti, a háború után a hetvenes évek végéig folyamatos és erőteljes növekedésnek lehetünk tanúi. A Németországban régóta honos kötelező társadalombiztosítás rendszere különböző egészségügyi alternatív biztosításokkal, a családi pótlék szabályozásával, nőtlenségi adóval és a munkanélküli segély ismételt szabályozásával egészült ki, egy sajátos szociális hálót képezve. A szociálliberális koalíció hosszantartó kormányzása a hetvenes években csak megkoronázta ezt a folyamatot.

A szociális védőháló azonban nemcsak és talán nem is elsősorban állami intézményekből áll. Az állam gyakran közvetve támogatja az ún. önszolgáltató csoportokat, amelyek száma a nyolcvanas években az NSZK-ban már kb. 40000-re rúgott. Ebben a katolikus szociális tanítás egyik fő elve, a szubszidiaritás érvényesül.

Túl az igen erős szociáldemokrata hagyományon, Németországban a kereszténység két felekezete, a katolikus és az evangélikus egyház tanítása egyaránt befolyással volt és van a szociális kérdésre való gondolkodásra. A katolikus szociális tanítás, amely a keresztény pártok politikájára is jelentős befolyást gyakorol, nagymértékben támaszkodik a pápai szociális enciklikákra. A földkerekség (kyklos) katolikusaihoz intézett pápai körlevelek (encyclikák, melyeket ma már minden jóakarató emberhez címeznek), igen korán felismerték a „szociális kérdés” jelentőségét. Az ún. szociális enciklikák sorát a Rerum novarum (1891) nyitotta meg, mely először nézett szembe a „munkáskérdés” intézményesített jogtalanságával. Erre kétségtelenül az is indította, hogy a szocialista munkásmozgalom sikeres tevékenysége folytán mind több lett az eltévedt juhok száma. Az egyháznak soha nem látott méretű elvallástalanodással kellett szembesülnie. Az első enciklika részben abból az egyházon belüli vitából is származott, hogy az egyházi karitás mellett egyáltalán helye van-e az állam beavatkozó tevékenységének. A válasz az, hogy az államnak nemcsak joga van ehhez, hanem kötelessége is, hogy a gyengébbek javára interveniáljon. Ennek mértékét akkor még igen csekélynek képzelték. Egyidejűleg azonban XIII. Leo pápa szükségét érezte annak is, hogy vitába bocsátkozzon a szocializmussal a magántulajdon szentségéről.

Az 1931-ben a Rerum novarum negyven éves évfordulójára kiadott Quadragesimo anno megállapítja, hogy az egyházi álláspont a szociális kérdés állami kezelését illetően időközben győzedelmeskedett. A kapitalizmussal kapcsolatban megkülönböztette a kapitalista gazdálkodási módot, ami nem feltétlenül elvetendő, és a leküzdendő kapitalista osztálytársadalmat. Az osztályrétegződéssel egy korporatív-hivatásrendi tagozódást állított szembe mint ideált. Ebben az enciklikában hirdeti meg az egyház a szolidaritás és a szubszidiaritás elvét, melyek azóta is a katolikus szociális tanítás központjában állnak.

A szubszidiaritás többértelmű kifejezés. Egyrészt segítőkészséget jelent, de inkább a kísértés lekicsinylő értelmében; az enciklikákban azonban pozitív értelemben szerepel, mint segítségnyújtás és támogatás, a segítségadás kötelezettsége. Az alapvető kérdés az, hogy kinek kell segítenie beavatkozni? Az ember önálló cselekvésre képes lény, és teljes érettségét saját cselekvése útján éri el. Ezért számára az nyújtja a legnagyobb segítséget, aki a leginkább bevonja és előmozdítja saját tevékenységét és együttműködését, és a legkevésbé zárja ezt ki. (Ez a „ne halat adj, hanem hálót” elve.) Ilyen segítségre a tapasztalat szerint az a legalkalmasabb, aki a legközelebb áll a bajba jutotthoz. Ezért a magasabb, átfogóbb fórumok ne sajátítsák ki a szűkebb hozzátartozók feladatait, ameddig ezek képesek azokat ellátni. Ebben az értelemben beszélhetünk a szűkebb

életkörüket jogáról: amit ezek meg tudnak tenni, azt nem szabad elvonni tőlük, még azzal az ürüggyel sem, hogy a nagyobb szervezet tökéletesebben oldja meg a feladatot.

Ezt az alapelvet más néven régóta kifejezte A. Lincoln, is, amikor azt írta: „Egy kormányzat legitimitása abban áll, hogy az emberek közössége számára megtegye mindazt, amire azoknak szükségük van, de egyáltalán nem tudják, vagy nem tudják olyan jól saját erőből megtenni. Semmibe, amit a nép éppoly jól meg tud tenni a maga számára, nem szabad a kormánynak beavatkoznia.” Ilyen gyakorlati elvként a szubszidiaritás elvét azok is elfogadhatják, akik nem okvetlenül osztják az elv katolikus teológiai vagy filozófiai értelmezését. A szubszidiaritás elve rendszerint akkor kerül élesen előtérbe, amikor kiviláglik az állami bürokratikus nagyszervezetek csődje bizonyos elemi szociális problémák megoldásában. Az elv hangoztatása csak akkor kelt gyanút, amikor állami takarékosági intézkedések fügefaleveleként szolgálnak.

XXIII. János pápa *Mater et Magistra* c. enciklikája némileg korrigálta azt a konzervatív image-t, amely a korábbi enciklikákból a katolikus egyházzal mint a tulajdonosok és gazdagok pártfogójáról sokakban kialakult. Itt közvetlenül a munkássághoz fordulás és a munka jelentősége került előtérbe. Szó esik a fokozódó társadalmasodásról (*socialisation*), amelynek nemcsak rossz, hanem jó oldalai is vannak. A szakszervezeteket is kedvezőbb színben tünteti fel, mint a korábbi enciklikák, amelyek először a katolikusoknak külön szakszervezetekbe tömörülést írtak elő, azután közös keresztény szakszervezeteket javasoltak; később már csak azt kötötték ki, hogy a munkások csak olyan szakszervezetbe lépjenek be, amelyek megtartják az „erkölcsi törvényt”. Pozitívan foglalt állást a munkások beleszólási, társdöntési jogának kérdésében is.

A következő enciklika (*Pacem in terris*, 1963) még tovább megy, és utalást tartalmaz arra, hogy együttműködés teremthető olyan mozgalmakkal is, amelyek ideológiáját, elméletét a katolikusok nem fogadhatják el. A szociális enciklikák sorában végül jelentős II. János Pál pápa *Laborum exercens* c. 1981-ben kiadott enciklikája, amely teológiai és antropológiai fejtegetések mellett a munka és tőke viszonyának bizonyos ártértekelését is tartalmazza, a munka javára, anélkül, hogy bármilyen konkrét gyakorlati megoldásban elkötelezné magát.

A szociális enciklikák az egyház állandó és változó nézeteit tükrözik az utóbbi évszázad társadalmi fejlődéséről, és döntő hatással voltak a katolikus szociális tanítás tartalmára. Ezek teológiai indoklása itt most nem lényeges; a fő mozzanat benne a keresztényi szeretet nevében a szolidaritás, egymás segítése, a szubszidiaritás elvének hangoztatása, az állam paternalis gondoskodásának igénylése és a szociális béke (szociális partnerség) hangsúlyozása. Ma a katolikus egyház szociálpolitikai elképzelései nagyjából a szociális piacgazdaság koncepciójával harmonizálnak. Hasonló felfogást képviselnek nálunk is a kereszténydemokraták.

Az evangélikus egyház is kifejtett egyfajta szociális etikát, amely főként a II. világháború után a szolgáló teológiával kapcsolatban fejlődött ki. A fasiszmus tapasztalatai arra indították a protestáns teológusokat, hogy ne elégedjenek meg az evangéliumi keresztény elveknek az egyéni erkölcsre való alkalmazásával. Igen kritikusan vizsgálják tehát a társadalmi intézményeket abból a szempontból, hogy mennyire felelnek meg az erkölcsös, felelős társadalmi cselekvés kritériumainak. Míg a katolikus szociális tanok inkább a konzervatív pártokat termékenyítették meg, az evangélikusok szociális etikája igen közel került a demokratikus szocializmus szociáldemokrata koncepciójához. Bírálják az ipari kapitalizmus intézményeit; szervesen segítene a munkanélkülieken, és számos szolidáris akciót inspirálnak a szegények és elesettek megsegítésére.

A (nyugat)német jóléti állam szolgáltatási adatai kezdettől fogva igen imponálóak. Miközben fenntartották a termelési eszközök tőkés magántulajdonát, és egy hatékony, nemzetközileg rendkívül versenyképes, ütőképes nemzetgazdaságot teremtettek, a nemzeti jövedelemnek egyre nagyobb része folyt át az állami jövedelem-elosztás csatornáin. 1986-ban a bruttó nemzeti

össztermék 31 %-a, 603 milliárd márka áramlott a nyugdíjbiztosítás, az egészségügyi ellátás, a családi pótlék, a foglalkoztatási politika (munkanélküli segély válfajai, különféle átképzési és egyéb támogatások), szociális segély, lakástámogatás és takarékosági ösztönzések csatornáiba. Ennek 32%-át a vállalkozók, kb. 40 %-át a kormányzat fedezi, a többit a háztartások. A bérekbe és fizetésekbe foglalt, a munkáltatók által fizetendő biztosítási kvóta 1982 óta 40 % (tehát 3 százalékkal kevesebb a magyarországinál).

Mint ezek az adatok már sejteni engedik, a világgazdasági korszakváltás és a neokonzervatív hullám sodra itt is elérte a jóléti államot. A jóléti állam kritikája a nyolcvanas években általánossá vált. E kritikai hullám egyik különös vonása, hogy a neokonzervatívok támadásai gyakran találkoznak az alternatívoknak, „zöldeknek” a kritikájával. A másik döntő sajátosság az, hogy Németországban, mint általában Nyugat-Európában, a jóléti állam neokonzervatív kritikája masszív baloldali ellenállásba ütközött. (Természetesen az Egyesült Államokban is volt a jóléti állam elleni támadásnak ellenzéke, elég itt Galbraith írásaira és a politológia ún. politikai gazdaságtani iskolájának elemzéseire utalni; ezek azonban nem tudtak politikai erővé válni a neokonzervatív előretöréssel szemben.

Melyek a jóléti állammal szembeni leggyakoribb ellenvetések a németországi ideológiai vitákban? A jóléti állam bizonyos válságát senki sem tagadja, csak abban van eltérés, hogy a bírálatok milyen irányba tartanak, és milyen megoldásokat javasolnak a felvetett problémákra.

Baloldali, szociáldemokrata és szociálliberális körökben a jóléti állam *„a szociáldemokrata konszenzus folyománya, a legnagyobb haladás, amelyet a történelem eddig látott. Soha azelőtt nem volt ennyi embernek ilyen sok életésélye. Az eredmény tehát teljességgel védelemre méltó”*. (R. Dahrendorf). Hasonló idézeteket sorolhatnánk szocialista pártpolitikustól neves közgazdászokig. Azonban ők is elismerik, hogy a jóléti állam válságot él át.

A neves svéd közgazdász, Gunnar Myrdal már az ötvenes évek végén megjósolta a szociális ill. jóléti állam határait, és új fejlődési irányokat javasolt. A jóléti állam válsága a mai baloldali-szociáldemokrata kritikusai szerint azonban csak az eszközök, és nem a cél válsága; a fejlődés nem állhat meg az eddigi eszközök alkalmazásánál, amelyek akár diszfunkcionális következményekhez is vezethetnek. Nagyon is meglehet, hogy az eredeti célok megvalósítása az eddigi megoldások elvetésén, és egészen új utak keresésén múlik. Myrdal maga például korán felismerte, hogy az eddigi jóléti állami szolgáltatások további expanziója a zavartalan gazdasági növekedés függvénye, és miután a dinamikus növekedés nem tart örökké, előbb-utóbb pénzügyi válsággal kell szembenézni. Ezért a növekvő állami intervencióval szemben azt javasolta, hogy az állampolgárok közvetlen részvételén alapuló megoldási formákkal kell kísérletezni, amely részvétel jogi kereteit a demokratikus államszervezet határozná meg. Az állam és a piac közötti területen, a civil társadalomban, annak autonóm, nonprofit szervezeteiben kell szerinte keresni a megoldás kulcsát. Ezek tevékenységében az állam csupán normatív támogatási kulcsokkal venne részt, de működésüket tartalmilag nem befolyásolhatná, és nem vonhatná bürokratikus igazgatása alá. Ilyen módon lehetőség nyílnék arra, hogy mind a piac, mind az állam diszfunkcionális hatásait megkerüljék. Az állam ugyanis túlságosan uniformizál és centralizál; ennek folytán sem hatékonyan és költségkímélően nem tudja feladatát ellátni, sem pedig a konkrét igényekhez nem tud rugalmasan alkalmazkodni. Ennek eredménye egy rossz közérzet kialakulása a jóléti állam bürokráciájával szemben, amely éppúgy megteremti a maga elidegenedési tüneteit, mint a piac.

Az informális vagy autonóm szektor egyébként spontán módon is utat tört magának a csináld magad (do it yourself) mozgalmakban, az öntevékeny, közösségi szükségletek ellátására szerveződő csoportokban és az alternatív polgári kezdeményezésekben, egészen a „fekete munka” széleskörű elterjedéséig. Ezt részben a jóléti államnak épp az a sajátossága kényszeríti ki, hogy

magas szinten tartja a munkaerő árát, és ezáltal megfizethetlenné teszi a legegyszerűbb szolgáltatásokat.

A jóléti állam hagyományos expanziójának folytatódását olyan tényezők is kizárják, mint a tartós fogyasztási cikkekkel való relatív telítettség, az ökológiai korlátok tudatosulása, a tőkemenekülés veszélye a nagy adók miatt, és a technológiai korszakváltás, amely a munkaerő nagy tömegét szabadítja fel a normál munkafolyamatból. Ez utóbbi miatt már a „munkatársadalom végének” víziója is megfogalmazódott. Nyilvánvaló, hogy a munkanélküliség ezzel összefüggő, elháríthatatlannak tetsző növekedése éppúgy, mint a lakosság korösszetételének radikális megváltozása az idősök javára, megoldhatatlan finanszírozási válságba sodorja a jóléti államot. A reformok tehát elodázhatatlanok. A vita tulajdonképpen arról folyik, hogy egy differenciálatlan leépítés, restriktív takarékosági intézkedések sora legyen-e a megoldás útja, ami végsősoron a jövedelemelosztás revízióját eredményezi a tőkés érdekek javára, vagy pedig ellenkezőleg, egy differenciált stratégia kialakítására kell-e törekedni, mely a jóléti kiadásokat nem csökkentené, csak új csatornába terelné.

Befejezésül már csak annyit kell leszögezni, hogy a jóléti állam elleni támadások mindezekig sehol nem vezettek a jóléti állam felszámolására, sőt, Nyugat-Európában még jelentős korlátozásra sem. A politikai elit úgy látszik, tisztában van azzal, hogy szerzett jogokat nehezen lehetne egy demokratikus politikai rendszerben megvonni anélkül, hogy politikai válságot ne idéznének elő. A jóléti állam korábban tapasztalt dinamikus expanziója ugyan nem folytatódik, de intézményei nem is rendültek meg a neokonzervatív ideológiai támadástól, és nincs szó a jóléti állam leépítéséről, legalábbis a legfejlettebb országokban. Valószínűsíthető, hogy a jóléti állam kiépítése a mai formájában tulajdonképpen befejeződött, és egyelőre változatlan szinten reprodukálódik. Nyilvánvaló az is, hogy a jóléti politika célkitűzéseinek teljesebb realizálása a fejlett nyugati országokban is már csak új utakon történhet. Számunkra a jóléti állam körüli nyugati politikai viták azért is tanulságosak, mert a szociális állam régi formája nálunk sem tartható fenn. Az államszocialista jóléti modell alacsony szinten képes volt ugyan a széles tömegek létbiztonságát garantálni, de sem alapját, a dinamikus gazdasági fejlődést nem volt képes megteremteni, sem a differenciáltabb szükségleteket nem volt képes kielégíteni. A mai gazdasági recesszió és szociális válság körülményei között a sorozatos restriktciók már a szociális állam modellváltozását is eredményezik, az állampolgári jogosultság elvétől a rászorultság elve irányába tett fordulatot jeleznek. Ha igaz, hogy egyetlen erőforrásunk a humán tőke, akkor az ebbe való beruházások stratégiai jelentőségűek. De hogyan finanszírozhatók? Ez az a dilemma, amelyben a jóléti politika, kormányzati színektől függetlenül, folyamatosan vergődik.

**Globalizáció (regionális hatások) és nemzetállami fejlődés.
Eltérő kultúrák és változatok hatása az emberre.
Szövetség az ember és a természet között, a környezetgazdaságtan
alapjai
(12-14. hét)**

**POLITIKAI GONDOLKODÁS A HUSZADIK SZÁZADBAN
Kézírtos jegyzet Bayer József egyetemi előadásából**

(Kizárólag oktatási célra használható, irodalmi hivatkozás alapjául nem szolgálhat!)
(részlet)

ELTE BTK
Politikaelméleti Tanszék
Budapest, 1996

A GLOBALIZÁLÓDÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az emberiség mai állapotára az jellemző, hogy miközben a termelés és az érintkezés globálissá válik, és az egy- és többoldalú függőségek egész rendszere alakult ki, az emberiségnek még nincsen politikai létezése, vagyis nem létezik mint politikai egység. Az ENSZ és más nemzetközi szervezetek ugyan keretet adnak a konfliktusok megjelenítésének és gyakran segítik kihordásukat, megoldásukat is, de egészében nem beszélhetünk valamiféle világméretű belpolitikáról egyetlen hatékony kormányzat alatt. Ugyanakkor a termelés és érintkezés globalizálódásából egy sor olyan veszély és fenyegetettség is származik, amely mindenkit érint, és nem oldható meg közös, globális méretű erőfeszítések nélkül. A legfontosabb kérdésekként említhetjük: a tömegpusztító fegyverek tökéletesedését és elterjedését; a túlnépesedés problémáját, amely az emberiség „antropológiai egyensúlyának” a felborulásával fenyeget; ezzel is összefüggésben az Észak-Dél viszony kiéleződését, azaz a gazdag és szegény országok közötti egyre mélyülő szakadék problémáját; végül a környezetszennyezés ill. az ökológiai válság fenyegetését.

A rivális társadalmi-gazdasági rendszerek antagonisztikus szembenállása az elmúlt évtizedekben (a hidegháború mint egyfajta új, „szekuláris vallásháború”) kiélezte a fegyverkezési versenyt. A tudományos kutatás és fejlesztés éppúgy hozzájárult a produktív, mint a destruktív erők kifejlődéséhez, sőt számos technikai újítás a fogyasztási javak termelésben gyakran csak a katonai célú kutatások mellékterméke. A modern tömegpusztító eszközök arzenálja rendkívüli erőforrásokat emésztett fel, amelyeket jobb célra is lehetett volna fordítani; de ennél is fontosabb, hogy az emberiség végső pusztulásának vízióját is felidézi. Először fordul elő a történelemben, hogy az emberiség képes teljesen kiirtani önmagát, sőt minden életet a Földön. Ez a veszély ugyan a hidegháború végével csökkent, de a modern ABC-fegyverek (az atom-, biológiai és kémiai fegyverviselés eszközei) továbbra is megvannak. Potenciális terjedésük és válságos helyzetekben való esetleges bevetésük súlyos fenyegetést jelent az egész emberiség számára. Ugyanakkor e szélsőséges eszközök jelenléte a politika természetében is jelentős változásokat hozott. A politikusok Istent játszanak - mondja erről a bécsi morálfilozófus, Günther Anders -, akik ha teremtésre nem is, de mérhetetlen pusztításra képesek. A politikai felelősségnek, ilyen mértéktelen eszközök birtokában, nincs többé racionális mértéke, s ez roppant veszélyeket rejt magában.

A „népességgrobbanás” jelensége ugyancsak összefügg a modern ipari civilizáció kialakulásával. Ha extrapolációval meghosszabbítjuk a népességnövekedés mai trendjeit, akkor matematikailag könnyen kiszámíthatjuk, hogy hány év telik még el addig, amíg minden emberre egy négyzetméternyi földterület jut. Ez persze csak gondolati játék, amely eltekint a sokkal korábban bekövetkező, elkerülhetetlen pszichológiai és társadalmi katasztrófáktól. 1950 óta a világ népessége két és félszeresére nőtt, Latin-Amerikáé ezen belül a négyszeresére. Mivel a lakosság gyorsabban nő a szegénységgel sújtott területeken, ez előre vetíti azt, hogy a szakadék a szegény és gazdag országok között a jövőben még jobban nőni fog. Ez a változás ugyanakkor

nyilvánvalóan megváltoztatja az egyes népek és emberfajták számszerű arányát is, amiből főleg a „fehérek” szoktak apokaliptikus következtetéseket levonni.

Ami az ökológiai válságot illeti, a ma uralkodó civilizációs minták további elterjedése nyilvánvalóan felborítaná bolygónk ökológiai egyensúlyát. A nyugati országok fogyasztási mintáinak, anyag- és energiafelhasználásának stb. extrapolációja a Föld egész népességére nemcsak az eddig ismert nyersanyag és energia- stb. források korlátaiba ütközik, de már ma is egy ökológiai katasztrófa képét idézi fel. De enélkül is nyilvánvaló, hogy az energiával és a nyers-anyagokkal való rablógazdálkodás rövidesen elvezet egy olyan állapothoz, amikor a források szűkössége lesz a konfliktusok fő oka, legyen szó akár olyan elemi létfeltételekről, mint a tiszta víz. Ezek a kilátások régóta kiváltották a technikai civilizációs haladás kritikáját: a természet feletti korlátlan uralom az ember leigázásával bosszulja meg magát, és azzal, hogy szétromboljuk az emberiség túlélésének biológiai feltételeit. A normális ökológiai reprodukciós ciklusok megszakadása kiszámíthatatlan láncreakciókat indíthat el. Minden technikai és tudományos haladás ellenére a jövő egyre kevésbé kiszámítható. C. Offe egy hasonlatával élve, az emberiség mai helyzete olyan, mintha egy nagy Jumboval a levegőbe emelkedtünk volna, anélkül, hogy megbizonyosodhatnánk arról, hogy találunk-e majd valahol leszállópályát.

A huszadik század politikai gondolkodására a fentebb említett, nagyon is reális, egzisztenciális problémák nyomják rá a bélyegüket, és megmagyarázzák sok vonását. Egyrészt a századforduló óta létrejövő politikatudományban jelentős erőfeszítéseket találunk arra, hogy racionálisan elemezzék és értelmezzék a politika lényegét, hogy kiszámítható, racionális modellekbe foglalják a politikát. Több oldalról fogalmazódtak meg olyan nézetek, hogy a politika egyfajta alkalmazott tudománnyá válik, amelyet a politikusok mint a társadalom mérnökei mindenki javára fordíthatnak majd. Nincs szükség másra, mint hogy praktikus, használható empirikus tudással töltsük meg az ilyen racionális modelleket, és ezáltal úrrá lehetünk a társadalmi gondokon. A politika tehát az egyik oldalon mindennapi foglalkozássá válik, elveszítve régi szentfényét. A politika egyfajta racionális üzem vagy üzlet, „business as usual”, amely bevált rendszerek mindennapi igazgatására specializálódik, szabályozott eljárások útján igyekszik a működő rendszereket fenntartani.

A másik oldalon a politikának ilyesféle „szekularizációját” árnyékként kíséri a politika „démoni” oldala, amely erőszakkal felbomlasztja a hagyományokat, széttöri a már elviselhetetlennek érzett régi struktúrákat, forradalmak és ellenforradalmak során át. A politika eruptív jellegű, vulkáni kitöréseket produkál. Kísérője az irracionális, a kiszámíthatatlanság, valami befolyásolhatatlan sorsszerűség. A tizenkilencedik század nagy racionális ideológiái, mint említettem, mítoszokká váltak a huszadik században, és a hatalmas tömegbefolyásolási eszközökön keresztül közvetlen hatalmi-politikai célokat szolgáltak. A haladás ellentmondásai - és még inkább a fejlődést megakasztó állapotokban rejlő feszítőerők - ismételtlen forradalmakhoz és ellenforradalmakhoz vezettek, a racionalizmus egyoldalúságáért gyakran az ésszerűtlenség uralmával kellett fizetni. Az egyes ember sokszor érezhette magát elveszítettnek a nagy történelmi kataklizmák láttán. Gyenge maradt a racionális individuum hangja az irracionális hatalmas erőivel szemben, amint Freud megállapította. Nemcsak arról van szó, hogy a válságok okozta egzisztenciális kiszolgáltatottság, az elgyökértelenedés és az orientáció elvesztése a tömegeket könnyen manipulálhatóvá tette, akik így gyakran egy hamis kollektívizmusban kerestek fogódzót. (Ilyen szociálpszichológiai okokkal magyarázza például E. Fromm a fasizmus sikerét, illetve a másik oldalról D. Lane a sztálinista terrort kísérő tömeghisztériát.) Az egyes ember még rendezett, konszolidált állapotok közepette is ki van szolgáltatva a ránehezedő nagy bürokratikus, racionális szervezeteknek, amelyek életét elrendezik, akár nyájasan, akár gorombán teszik ezt.

Az ebből eredő csalódottságból táplálkozik a modernitás posztmodern kritikája. Ez a kritika azonban, amely a hetvenes évek óta felerősödőben van - legalábbis a fejlett világ metropoliszaiban - nemcsak a modernitás ellentmondásait támadja, hanem gyakran a felvilágosodás egész örökségét. Ennyiben magában hordja azt a veszélyt, hogy a politika az antipolitika köntösében ismét az irracionális kultuszához vezet. Nem pusztán az okkultizmus feltámadása miatt, amelyeket Adorno az ostobák filozófiájának nevezett. Végül is ezek a tömegkultúra tálalásában fogyasztásra preparált készítmények, amelyek nem ragadják meg mélyen a lelkeket. Inkább az a probléma, hogy egy öncsaló antipolitikus romantika áldozatává válnak sokan: kultusza van a privát életbe való visszahúzódnak, a „természeti” kötelékek felértékelődésének (a „biopolitikának”), stb. Az ilyen visszahúzódnak a politikából vagy a természeti különbségek politizálódása nem kevésbé kiszolgáltatathatja az embert, mint a nagy bürokratikus struktúrák. A tudomány feletti mégoly jogosult kritika sem feledtetheti ugyanakkor, hogy a részben épp a tudomány révén is megteremtett,

növekvő problémákon végső csak a tudomány segítségével lehetünk úrrá. Már ahhoz is sok tudomány kell, hogy korlátozzuk a károkozás mértékét, és ellenőrzés alatt tarthassuk az újratermelés folyamatát. A politikai intézmények kritikájának sem szabadna egy intézményellenes gondolkodásmód uralmához vezetnie, különben a posztmodern politikai tájképe rövidesen úgy fest majd, mint a mai Bosznia. Éppoly kevésbé mondhatunk le a kritikai distanciáról és racionális elemzésről a politikában, mint a kreatív politikai fantáziáról az új és megfelelőbb formák keresésében, amelyek lehetővé teszik a demokratikus konszenzus-kialakítást és szolidárisabb viszonyokat teremtenek a mainál. Miután a változást előidéző tényezők közül egyre több függ magától az embertől, az önismeret fokának növekednie kell ahhoz, hogy úrrá lehessünk a változás előidézte problémákon. Ehhez szükség van a hagyomány megfelelő értelmezésére éppúgy, mint transzparens (áttekinthető, átlátható) demokratikus viszonyok kialakítására és folyamatos fenntartására, ami a mai politika egyik leglényegesebb feladata.

Globalizáció füzetek 1.

Globalizáció és környezet

írta és szerkesztette: Fidrich Róbert

TARTALOM

Bevezetés

1. A globalizáció jellemzői

Mi is az a globalizáció?

A gazdasági globalizáció főbb jellemzői:

2. A globalizáció kulcsszereplői

2.1 Nemzetközi pénzügyi intézmények

2.2 A WTO és regionális kereskedelmi szervezetek, egyezmények

2.3 Nemzetek feletti vállalatok

3. Globalizáció és környezet

Ökológiai lábnyom

Éghajlatváltozás

4. Mit kellene tenni? - lokalizáció globálisan

Nemzetközi szint, társadalmi szint:

Egyéni szint

5. Irodalomjegyzék

Kiadványunk az Ökotárs Alapítvány és a Környezetvédelmi

Alap Célelőirányzat (KAC) támogatásával készült

Felelős kiadó: Magyar Természetvédők Szövetsége, 1450 Budapest, Pf. 123.

(c) MTVSZ, 2002

Bevezetés

A globalizáció, amivel e kiadvány keretei között foglalkozunk, ma már mindenkit érint, még ha nem is figyelünk fel rá. Az üzletek polcain a világon mindenütt jelenlevő globális, nemzetekfeletti cégek azonos termékeivel találkozunk. Ugyanazokat a reklámokat, filmeket nézzük, mint a világ más részein élők. Az országban egyre több külföldi cég telepszik meg, illetve a korábban állami tulajdonú vállalatok is javarészt külföldi kézbe kerültek. Legnagyobb cégeink a világ tőzsdéin versengenek hasonló nemzetközi vállalatokkal. Országaink gazdaságpolitikáját jelentős mértékben meghatározzák a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap, a Kereskedelmi Világszervezet, az Európai Unió és a nagyvállalatok érdekszövetségei. E gazdaságpolitikák hatására csökkennek az állami közkiadások, és növekednek a családok kiadásai a megélhetési költségek emelkedése miatt. A

vállalat-összevonások és szerkezetátalakítási politikák következtében munkahelyek ezrei szűnnek meg.

A világkereskedelem terjeszkedése, a fogyasztás, a közlekedés növekedése következtében növekszik a Föld erőforrásaink kihasználása, miközben ezzel párhuzamosan egyre több hulladékot termelünk. Szén-dioxid kibocsátásunk és a hatalmas mértékű erdőirtások következtében már bolygónk éghajlatának megváltozása is egyre nyilvánvalóbb. A figyelmes szemlélő számára ma már egyre világosabban látszanak az összefüggések a gazdasági globalizáció és környezetünk pusztulása/pusztítása között. Ezeket az összefüggéseket kívánjuk bemutatni e kiadványban.

1. A globalizáció jellemzői

Mi is az a globalizáció?

A globalizáció egy rendkívül összetett folyamat; mely alatt mindenki mást ért, sokszor teljesen különböző dolgokat, vagy csupán ezen átfogó folyamat egy részét. Emiatt nehéz egységes, egyértelmű definíciót adni, így e kiadványban inkább a globalizáció jellemzőinek bemutatására törekszünk.

A globalizáció fogalma először az először a hatvanas-hetvenes évek fordulóján jelent meg a köztudatban, amikor a Római Klub jelentése következtében egyre több, a Földünk sorsáért aggódó tudós, környezetvédő aktivista kezdett el foglalkozni a globális környezetvédelmi problémákkal. Az eredeti jelentés tehát arról szól, hogy világunk mára összeért, a környezetszennyezés nem egyszerűen helyi, hanem határokon túlnyúló probléma lett, az emberi tevékenységeknek az egész bolygóra kiterjedő hatásai vannak (savas eső, ózonlyuk, éghajlatváltozás stb.). Elterjedt a jelszó: "Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan!"

Tíz-húsz év elteltével azonban a "fenntartható fejlődés" kifejezéshez hasonlóan a globalizáció fogalmát is kisajátították az uralkodó politikai-gazdasági csoportok. A tömegkommunikációnak is köszönhetően a globalizációnak már egy új jelentése terjedt el, amelyben az internet fejlődésén, a kommunikáción, a kereskedelem, a pénzpiacok, a nemzetek feletti vállalatok egész bolygóra való kiterjedésén van a hangsúly. A globalizáció híveit és ellenfeleit is ma már a gazdasági globalizáció[1] kérdése osztja meg. Jelen kiadványunkban mi is elsősorban a gazdaság globalizációjának kérdéseivel foglalkozunk, s amikor globalizációról beszélünk, elsősorban a gazdasági globalizáció értelemben használjuk e kifejezést.

A gazdasági globalizáció főbb jellemzői:

- a) a világ összekapcsoltsága
- b) a növekedési kényszer erősödése
- c) gazdasági, kulturális homogenizáció, fogyasztói társadalom
- d) a gazdasági polarizáció, a jövedelmi különbségek növekedése
- e) a gazdasági, politikai hatalom koncentrációja a demokratikusan ellenőrzött szférán kívül
- f) túlnépesedés erősödése
- g) környezeti, szociális problémák erősödése
- h) állampolgári jogok eróziója
- i) az információs és kommunikációs technológiák fejlődése, gyorsulása

a) világ összekapcsoltsága

A globalizáció egyik legfőbb jellemzője a világ összekapcsoltsága. Ma már az emberi civilizáció, a gazdasági tevékenység az egész bolygóra kiterjed. A nemzetközi kereskedelem, a pénzügyi tevékenységek a nemzetek feletti globális szinten működnek, és ennek következményeként e tevékenységek hatása globális méretűvé válik (pl. pénzügyi válságok, környezetszennyezés).

Civilizációnk gazdasági és kulturális kiterjedése hasonlít a birodalmak kiterjedéséhez, de van egy lényeges különbség: már az egész bolygóra kiterjed a rendszer. Emiatt kívülről nem jöhet már kritika, csak rendszeren belülről.

b) a növekedési kényszer erősödése

A neoliberális gazdaságpolitikán^[2] alapuló globális "piacgazdaság" - melynek a "szabad" verseny az egyik sarokköve, a gazdaság teljesítőképességének mérőszáma pedig a bruttó hazai termék (GDP) – önmagában hordozza az állandó növekedési kényszert. A jelenlegi közgazdasági paradigma szerint egy cég vagy egy ország gazdasága akkor működik megfelelően, ha folyamatosan növekszik (már a gazdasági stagnálást is hanyatlásként tekintik a közgazdászok).

A földi ökoszisztéma teherbíró képessége azonban véges, nem viseli el a végtelen növekedést, amely az erőforrások túlhasználatában, valamint az egyre növekvő környezeti terhelésben, szennyezésben ölt testet.

c) gazdasági, kulturális homogenizáció, a fogyasztói társadalom

A nemzetközi kereskedelem, a szerkezet-átalakítási politikák erőltetése, a televízió, az internet és egyéb médiumok hódítása következtében ma már az egész világon ugyanazok a gazdasági és kulturális minták terjednek el. Az eredmény egyfajta monokultúra: hasonló, fogyasztói társadalmat jellemző életstílus figyelhető meg az egész világban, a helyi hagyományok, termelési módok sorra tűnnek el. Lassan minden hely ugyanúgy néz majd ki, mint a világ másik részén. Ugyanazok az éttermek, szállodák, ugyanazok a ruhák, bevásárlóközpontok, egyformán autókkal zsúfolt utcák találhatók mindenütt.

d) gazdasági polarizáció, a jövedelmi különbségek növekedése

A jövedelmek országok között és országokon belüli átcsoportosulása során a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lesznek és a társadalom egészének létbiztonsága jelentősen csökken. A globalizáció során erősödik a jövedelmek szegény országoktól a gazdagok felé áramlása a kölcsönök és azok kamatainak visszafizetése, valamint az exportra termelő fejlődő országok világpiacnak való kiszolgáltatottsága miatt.

A gazdasági globalizáció a világon korábban is meglévő nagyfokú egyenlőtlenségeket tovább növelte. 1960-ban a világ népességének leggazdagabb egyötöde 30-szor volt gazdagabb, mint a legszegényebb ötödrész. 1998-ban az Egyesült Nemzetek adatai szerint ez az arány már 78-szoros volt. A Forbes magazin szerinti leggazdagabb 200 ember vagyona meghaladja a világ lakossága 41%-ának (2,4 milliárd ember) egyévi jövedelmét.

A globalizáció negatív hatásai azonban nemcsak a fejlődő országokat, hanem a fejlett országok széles társadalmi rétegeit is érintik. A 70-es évek közepe óta az Egyesült Államok lakossága 60%-ának nem nőtt a reáljövedelme, annak ellenére, hogy az évente ledolgozott munkaórák 160 órával (egy teljes hónappal) növekedtek. Nyolc amerikai közül egy - tehát mintegy 30-33 millió ember - a szegénységküszöb alatt él és 45 milliónak nincs egészségbiztosítása. A minimális bérek reálértéke 22%-kal alacsonyabb, mint 1968-ban.

e) a gazdasági, politikai hatalom koncentrációja

A gazdasági globalizáció következtében számottevően csökken a helyi társadalmak és kormányok szuverenitása, az állampolgárok életét érintő legfontosabb kérdések feletti döntés joga a multinacionális vállalatok, pénzügyi spekulánsok kezébe kerül, akik döntéseik érvényesülési helyétől fizikailag távol élnek, és a helyi közösségeket sem ismerik, azok érdekeivel nem azonosulhatnak.

Egyre több és ellenőrizhetetlenebb hatalom összpontosul a nemzetközi vállalatok, cégbirodalmak és pénzintézetek kezén, ezek működése pedig független mindennemű demokratikus ellenőrzéstől.

f) túlnépesedés

Sokan úgy gondolják, hogy a túlnépesedés a globalizáció egyik kiváltó oka, de számos demográfus szerint éppen ellenkező a helyzet. A túlnépesedés a globalizáció egyik legsúlyosabb következménye. Ezt több okkal is magyarázzák.

Az első: azoknak a civilizációknak, amelyeket az elmúlt száz évben - tehát a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodáshoz túlságosan rövid idő alatt - ért el a modern európai kulturális minta, megvolt a maguk kiváló, önszabályozó, a népességet a technológiához és a környezeti adottságokhoz megfelelően igazító rendszere. Ezeket a rendszereket az elmúlt évszázadok gyarmatosítása folyamatosan lerombolta. Ennek következtében a harmadik világban élők megismerkedtek a szélsőséges nyomornak, az ínségnek, szomjúságnak azokkal a nemeivel, amelyek korábban a hagyományos társadalmakban mindenütt ismeretlenek voltak.

A nyomor pedig tovább növeli a népességet, ebben rejlik a népességgrobbanás második oka. Azok a földrészek, ahol a modern civilizáció és technológia bevezetését nem követte a jólét növekedése, hanem csak a szélsőséges nyomor és egyenlőtlenségek, ott a születésszám növelése sok szempontból gazdasági kényszer is a családok számára[3], miközben a gyerekhalandóság egyelőre csökken.

A harmadik ok pedig, hogy ezek a szétvert kultúrák mégsem viselik el ellenállás nélkül a globális modernizációt. A kiváltott sajnálatos következmények egyike, a vallási fundamentalizmus a térhódítása világszerte, amely viszont a születésszám növelésével, az adott ország népességének növekedésével akarja helyreigazítani a mérleget.

i) az információs és kommunikációs technológiák fejlődése, gyorsulása

Az információs és kommunikációs technológiák fejlődése, bár sok lehetőséget nyújt, a legszegényebb országok népessége számára nem jelent megoldást, hiszen azoknak még a alapvető szükségleteik elő-teremtése is gondot okoz (mobiltelefonnal, számítógéppel nem laknak jól...). Ezek a technológiák elsősorban a fejlett országok tehetősebb polgárai számára aknázhatók ki. E technológiák használatának igazi nyertesei a nemzetek feletti vállalatok, akik ezáltal egyetlen vállalatközpontból hatékonyan tudják irányítani az egész világra kiterjedő cégbirodalmukat. Hasonlóan a pénzpiacok, a tőzsdék szereplői és a spekuláns tőke is hasznot húz e technológiákból, hiszen a gyors információáramlás következtében másodpercek alatt hatalmas pénzüsségeket tudnak áramoltatni a világ távoli pontjai között. Többek között ez volt az oka az 1997-es ázsiai gazdasági válság ilyen gyors szétterjedésének.

A globalizáció további lényeges jellemzői közé tartozik az életritmus rohamos felgyorsulása. Ennek következtében döntéseink is egyre rövidebb távra szólnak, a pillanat határoz meg mindent. A gazdasági gondolkodás eluralkodása következtében a jövő leértékelődik, s ez visszafogja a hosszú távra szóló kezdeményezéseket, innovációkat. Életünk felgyorsulásával párhuzamosan a globalizáció sebessége is folyamatosan nő. Egyesek szerint a globalizáció elemzése három lépéssel a folyamatok mögött jár.

2. A globalizáció kulcsszereplői

A gazdasági globalizáció fő haszonélvezője a nemzetek feletti vállalatok vezetői, tulajdonosai. Hogy a világgazdaság számukra megfelelő keretei kialakuljanak, a különféle nemzetközi intézményekre (Világbank, Nemzetközi Valutaalap, OECD, Kereskedelmi Világszervezet, Európai Unió), a médiára, véleményformáló agytrösztökre, reklám és marketingcégekre, lobbiszervezetekre, helyi és országos tisztségviselők megvesztegetésére támaszkodnak.

2.1 Nemzetközi pénzügyi intézmények

2.1.1 Világbank:

A II. világháború utáni új gazdasági rend felállítása két intézmény születésével vette kezdetét. E két ún. breton woods-i intézmény a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap (IMF).

A Világbank 1945-ben alakult meg (eredetileg Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank /IBRD/ néven, de gyorsan elterjedt a Világbank elnevezés). A Bank eredeti feladata az lett volna, hogy a világháború utáni újjáépítéshez hosszú lejáratú kölcsönöket nyújtson. Az Egyesült Államok által elindított Marshall-terv következtében viszont Európában nem volt jelentős igény e kölcsönökre, ezért a Világbank hamarosan új célpontot keresett: a fejlődő országok szükségleteinek kielégítését tűzte ki új célul.

A Világbank, vagyis helyesebben a Világbank Csoport négy intézményből áll:

Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (IBRD - International Bank for Reconstruction and Development), alapítási év: 1945. Az IBRD a fejlődő országok számára nyújt kölcsönöket piaci kamatra.

Nemzetközi Fejlesztési Társaság (IDA - International Development Association), alapítási év: 1960. Az IDA az iparilag elmaradott országok számára nyújt kedvező kamatozású hiteleket.

Nemzetközi Pénzügyi Társaság (IFC - International Finance Corporation), alapítási év: 1965. Az IFC feladata a fejlődő országokba irányuló külföldi magán tőkebefektetések és beruházások támogatása, illetve beruházások végrehajtása. Szerepe a térségünkben egyre nagyobb.

Multilaterális Beruházási Garancia Ügynökség (MIGA - Multilateral Investment Guarantee Association), alapítási év: 1985. A MIGA gyakorlatilag egy biztosítótársaság, amely a befektetések biztonságát garantálja a fejlődő országokban arra az esetre, ha politikai vagy más okokból a befektetés veszélybe kerül. A MIGA egy rendkívül nehezen megközelíthető, zárt intézmény, amely azonban igen agresszíven nő, ezért elképzelhető, hogy a társadalmi szervezeteknek a jövőben egyre nagyobb figyelmet kell fordítaniuk a MIGA tevékenységére.

Általában az IBRD és az IDA intézményét nevezik együtt Világbanknak.

A Világbanknak jelenleg 183 ország tagja. A tagországok befizetések alapján kapnak szavazati jogot, vagyis az egyes döntéseket anyagi erejüknek megfelelően befolyásolják. A Világbank legnagyobb tulajdonosa az Egyesült Államok 17% körüli tulajdoni aránnyal. A világ hét legnagyobb gazdasági hatalmát tömörítő ún. G7 országcsoport (Egyesült Államok, Németország, Japán, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország, Kanada) a szavazatok közel ötven százalékát mondhatja magáénak. A többi 176 országnak pedig együtt jut a szavazatok alig több mint 50%-a.

A Bank kölcsönfeltételei között az országok piacainak megnyitása, a gazdaság átalakítása, szerkezet-átalakítási programok, egy-egy szektor reformja szerepel. A Bank már ezzel is jelentős szerepet játszik a gazdasági globalizáció folyamatában.

A Bank különleges esetektől eltekintve csak óriási beruházások finanszírozására hajlandó pénzt adni, úgy mint erőművek, gátak, autópályák. A Bank állandó problémája a megfelelő számú és nagyságú tervezet hiánya, mivel ezek létezése a Bank fennmaradásának is előfeltétele. A Bank egy 1992-es belső vizsgálata szerint a kölcsönzésre ható belső nyomás jóval fontosabb a személyzet számára, mint bármilyen más megfontolás. A minél drágább és nagyobb méretű beruházások

tervei sokszor helyi szakértők bevonása nélkül készülnek, a helyi érdekképviselői csoportok szempontjai pedig fel sem merülnek.

Milyen eszközzel tudja ráerőltetni a fejlődő országokra az egyes programokat? A Világbank kezében ott van az adu: ha egy ország kap világbanki hitelt, akkor ez jelzés a külföldi befektetők számára, hogy az ország fizetőképes, így érdemes befektetni. Ha az ország esetleg megtagadja a világbanki hitel vissza-fizetését, a külföldi befektetők villámgyorsan kimenekülnek, más bankok befagyasztják a hiteleket, tehát a tőkebeáramlás leáll. Ez az oka annak, hogy a világbanki hitelek 97%-át visszafizetik még a legszegényebb országok is, akár az utolsó erőttartalékaik felszámolása árán.

A Bankba áramló tőke a gazdag országok kormányaitól jön. A kölcsönök folyósítása a szegényebb országokba történik. Mi történik a kölcsönökkel? A pénz igen nagy része, ahogy beáramlik a szegény országba, úgy vissza is áramlik a gazdag donor országokba. 1992-ben a folyósított kölcsönök 57%-át költötték el a befogadó országok külföldi szolgáltatásokra és árucikkekre. Ennek a pénzösszegnek kb. a 70%-a áramlott vissza a gazdag államokba. A gazdag még gazdagabb, a szegény még szegényebbé válik.

A beruházások jelentős része (pl. a nagy gátak építése) az ott élők kitelepítésével jár, nagyon sokszor az alapvető emberi jogokat sem veszik figyelembe. Környezeti szempontból is nagyon sok gond van ezekkel a beruházásokkal, a szennyezésektől az élőhelyek tönkretételéig. A támogatott kőolajipari beruházások révén pedig a Világbank közvetve hozzájárul az éghajlatváltozáshoz.

Az 1992-es riói ENSZ Környezet és Fejlődés Konferencia óta a Világbank 25-ször több fosszilis energia beruházást támogatott, mint amennyit megújuló energiaforrásokra adott.

A következő 20-50 évben a Világbank által támogatott beruházások 1,3-szor több szén-dioxidot bocsátanak ki, mint amennyi a világ összes szén-dioxid kibocsátása volt 1995-ben.

Bár az utóbbi években a Világbank legfontosabb célkitűzései között szerepel a szegénység csökkentése, úgy tűnik, tevékenysége inkább ezzel ellentétes hatást ér el. A Földön ma több a szegény, mint valaha: 1,3 milliárd ember él - a Világbank által megállapított napi 1 dolláros - szegénységi küszöb alatt.

IFC (Nemzetközi Pénzügyi Társaság)

Az IFC a Világbank Csoport magánszféra felé kinyújtott keze.

Az egyik legfőbb kritika az IFC-vel szemben, hogy magáncégeket támogatnak közpénzekből.

Az IFC támogatásainak legfőbb haszonélvezői a nemzetek feletti társaságok (Rio Tinto, Citibank, Marriott, ExxonMobil stb.). A helyi lakosok általában nem élvezhetik e támogatások előnyeit, mert a nemzetek feletti vállalatok a nyereségük nagy részét hazaviszik a részvényeseiknek.

Sokszor környezetileg problémás tevékenységeket (pl. Yanacoba aranybánya Latin-Amerikában, Sarshatali szénbánya Nyugat-Bengáliában) támogatott az IFC. Az elemzők szerint az IFC az éghajlatváltozás legnagyobb pénzelője az olajvezetékek és a szénérőművek támogatása révén. 1999-ben az IFC 533,4 millió dollárt adott fosszilis tüzelőanyagok kitermelésére, 205,7 millió dollárt járműipari, 574 millió dollárt vegyipari tevékenységekre. Emellett eltörpülnek az IFC lépései a megújuló energiaforrások piaci korlátainak lebontására.

A Csád-Kamerun Kőolajvezeték jelentős tiltakozást váltott ki a társadalmi szervezetek körében. Ehhez a beruházáshoz az IFC 250 millió dollárt adott egy, az ExxonMobil vezette konzorciumnak. A tervek szerint egy 650 km hosszú kőolajvezeték épül Csádból a Guineai-öböl felé, amely a kameruni parti esőerdőkön és fontos folyórendszereken vezetne keresztül. A környezetvédő szervezetek az erdőirtás, folyószennyezés miatt aggódnak. A Világbank is elismeri, hogy a beruházás a térségben az olajipari fejlesztések erősödéséhez, valamint az üvegház hatású gázok hosszú távú felhalmozódásához vezet, az egész bolygó környezeti állapotát veszélyeztetve. A Transparency International szerint az elmúlt 2 évben Kamerun volt a világ legkorruptabb országa. Szintén jelentős gondok vannak az emberi jogokkal is a térségben. Nagy a valószínűsége, hogy a

csádi polgárok semmit sem fognak élvezni a Világbank által pénzelt befektetés előnyeiből, viszont lehetséges, hogy a csádi kormány fegyverkezésre fogja költeni az olajbevételeket.

2.1.2. Nemzetközi Valutaalap (IMF):

1945-ben jött létre, azzal a szándékkal, hogy rövid lejáratú kölcsönök alkalmazásával biztosítsa a rászoruló országok import-export egyensúlyát, a valutaárfolyamok stabilizálását.

A Valutaalapnak, akárcsak a Világbanknak jelenleg 183 ország tagja. A tagországok itt is befizetések alapján kapnak szavazati jogot, vagyis az egyes döntéseket anyagi erejüknek megfelelően befolyásolják. A Valutaalap esetében is az Egyesült Államoknak van a legnagyobb befolyása 17% körüli tulajdoni arányának köszönhetően és az ún. G7 országcsoport itt is a szavazatok közel ötven százalékát mondhatja magáénak. Így hát nem csoda, hogy a két intézmény hasonló gazdaságpolitikát folytat.

A Valutaalap a Világbankkal közösen a fejlődő és a volt szocialista országok gazdasági problémáit, mindenek előtt a nagyfokú külső eladósodást kihasználva neoliberális szerkezet-átalakítási programok megvalósítására kényszeríti ezen országok kormányait. A szerkezet-átalakítási programok lényege, hogy ezen országoknak meg kell nyitniuk piacukat a fejlett országok sokkal erősebb cégei és a fejlett ipari országokból kiinduló spekulációs tőkemozgás előtt (importliberalizáció, a tőkemozgás liberalizációja, privatizáció) és belföldön olyan gazdaságpolitikát kell folytatniuk, amely biztonságot nyújt a befektetők számára (szigorú monetáris politika, a költségvetés jóléti kiadásainak lefaragása a külső adósságszolgálat teljesíthetősége érdekében).

A Valutaalap szerkezet-átalakítási programjai nem segítették elő a gazdasági növekedést, és nem voltak képesek megállítani a szegénység növekedését, ugyanakkor növekvő egyenlőtlenséget és környezetkárosítást idéztek elő. Ennek ellenére az országoknak a rájuk nehezedő nyomás miatt el kell fogadniuk a Valutaalap programjait, mert a Világbank és más intézmények nem hiteleznek vagy nyújtanak támogatást olyan országoknak, amelyek nem rendelkeznek az IMF "jóváhagyásával". Továbbá azáltal, hogy az IMF megtagadta a világ legszegényebb országai adósságának kedvezőtlen feltételekhez nem kötött eltörlését, hozzájárult a társadalmak és a természeti környezet IMF-programok okozta leromlásához.

Az IMF a közelmúltban változásra utaló intézkedéseket hozott, mint pl. a Szegénység-csökkentési Stratégiák (PRSP) Világbankkal közös kialakítása. Az első jelek azonban azt sugallják, hogy a PRSP inkább reklámfogás volt, kevés konkrét eredménnyel.

A szerkezetátalakítási programok jelentősen csökkentették az állami egészségügyi kiadásokat. Zimbabweben például az egy főre jutó egészségügyi kiadás az egyharmadára esett azóta, hogy 1990-ben az IMF által javasolt szerkezetátalakítási programokat vezettek be. Az egészségügyi kiadások csökkentése, a gyermekhalandóság növekedéséhez és az AIDS gyors terjedéséhez vezetett, különösen az afrikai országokban.

A szerkezetátalakítási programok elsődleges célja, hogy javítsa az adott ország képességét a hitelek visszafizetésére. A latin-amerikai országok a nyolcvanas években exportjövedelmeik egyharmadát költötték adósságszolgálatra. Ennek ellenére az évtized végén adósságállományuk (a magas kamatlábak miatt) nagyobb volt, mint az évtized kezdetén.

A nemzetközi pénzügyi szervek által kikövetelt fizetési és az ebből következő exportkényszer a természeti kincsekkel való rablógazdálkodáshoz, az erdők kivágásához, monokultúras mezőgazdasági termeléshez és ezen keresztül a környezet súlyos károsításához vezet a fejlődő országokban. Elefántcsontparton például az exportcélú kakaótermesztésre használt földterület aránya 1960 és 1996 között 7,2%-ról 13,5%-ra növekedett, ennek következtében az országot borító erdők területe 12 millió hektárról 3,9 millió hektárra csökkent.

Kamerunban a Valutaalap szerkezetátalakítási programjai 1988-ban kezdődtek. Az IMF rávette a kormányt, hogy az export elősegítése érdekében értékelje le az ország pénznemét, valamint

csökkentsék a faexportra kivetett adókat. E gazdaságpolitika következtében jelentősen megnőtt a faexport és az erdei termékek kivitele. A fakitermeléssel foglalkozó cégek száma az 1994-es valuta leértékelés után egy év alatt 194-ről 351-re nőtt. A faexport 49,6%-kal nőtt 1995/96 és 1996/97 között.

2.1.3. *Exporthitel intézetek (Export Credit Agencies):*

Míg a gazdasági globalizáció főbb intézményeinek (Világbank, Valutaalap) tevékenysége valamennyire ismertebb a közvélemény előtt, jóval kisebb figyelem irányul a rejtettebb, bár hasonló befolyással rendelkező exporthitel intézetekre (Export Credit Agencies).

A exporthitel intézetek közintézmények, melyek kormányzati háttérrel támogatott kölcsönöket, garanciát, biztosítást nyújtanak országaik üzleti szervezeteinek kockázatos, többnyire fejlődő országokba történő beruházásaihoz. A legismertebbek: amerikai Export-Import Bank, német Hermes, kanadai Export Development Corporation, a Japan Bank for International Cooperation. Legtöbbjüknek nincs környezetvédelmi, illetve emberi jogi politikája.

Mivel a fejlesztési bankok (pl. Világbank, EBRD) a társadalmi szervezetek kritikája következtében lassan megszelídülnek és bizonyos beruházásokat már nem vállalnak fel, a problémásabb beruházások finanszírozásának szerepét egyre inkább az exporthitel intézetek veszik át. Becslések szerint ma már az exporthitel intézetek együttesen több mint négyszer annyi támogatást nyújtanak olaj-, gázipari és bányászati tevékenységekre, mint az összes multilaterális fejlesztési bank. A harmadik világbéli, jelentős üvegházgáz-kibocsátással járó tevékenységek felét exporthitel intézetek támogatják. Az exporthitel intézetek gyakran biztosítanak háttérrel olyan beruházásokhoz is, amelyeket a fejlesztési bankok, mint például a Világbank túl kockázatosnak, veszélyesnek tart. Az elmúlt években az exporthitel intézetek évente 50-70 milliárd dollárnyi közép- és hosszútávú tranzakción keresztül támogattak hatalmas ipari és infrastrukturális beruházásokat.

Gyakori vád az exporthitel intézetekkel szemben, hogy tevékenységük hatásairól semmilyen információt nem bocsátanak közre. A legtöbb exporthitel intézet nem követeli meg beruházásaihoz a környezeti hatásvizsgálatot sem. Nem folytatnak párbeszédet az általuk támogatott tevékenységek által érintett közösségekkel, sem a civil társadalommal. Legtöbbjük még a folyamatban lévő vagy akár a befejezett beruházások nevét, természetét, helyszínét sem hozza nyilvánosságra.

Az exporthitel intézetek biztosítanak háttérrel háború sújtotta országokba irányuló fegyverkereskedelemhez, ill. katonai berendezések exportjához. A brit Export Credit Guarantee Department például a volt indonéziai diktátor, Suharto rezsimjének adott támogatást Hawk típusú vadászpilóták vásárlására, amelyeket többek között a megszállt Kelet-Timorban vetettek be.

Sok esetben az általuk támogatott tevékenységek emberi jogok megsértésével járnak (pl. a Törökországban tervezett Ilisu gát esetén több tízezer ember erőszakos kitelepítése), és gyakori a fejlődő országok hivatalnokainak megvesztegetése is olyan beruházások esetében, amelyekhez az exporthitel intézetek biztosítanak háttérrel.

Az egyik legjelentősebb példa a kínai Jangce-folyón tervezett, több mint 500 km hosszú, Három Szurdok Gát (Three Gorges Dam). Német, svájci és kanadai exporthitel intézetek versengtek, hogy támogathassák ezt az óriási beruházást, ami miatt 1,9 millió embert kell kitelepíteni. Nemcsak a gát által elárasztandó településeket fenyegeti ez a tervezet, hanem azokat a falvakat, városokat is, amelyek ezt a hatalmas embertömeget befogadni kényszerülnek. A gát építése jelentős természetpusztítással jár, számtalan halfaj vándorlási útvonalát érinti, többek között a már eddig is veszélyeztetett fajnak számító kínai folyami delfint (*Lipotes vexillifer*), amelyet a "folyó istennőjeként" is tisztelnek.

A vezető brit orvosi folyóirat, a Lancet szerint a gát megépítése komoly egészségügyi kockázatokat jelent. Megnövekedhet különféle járványos betegségek (malária, agyvelőgyulladás és

ami még rosszabb, egy élősködő laposférgek által terjesztett betegség, a bilharziázis) gyakorisága a területen. Az elárasztás a térség értékes kulturális kincseit, feltárt és még fel nem tárt régészeti lelőhelyeit is veszélyezteti.

2.1.4 EBRD (Európai Újjáépítési és Befektetési Bank):

1991-ben hozták létre azzal a céllal, hogy a közép-kelet-európai, illetve a szovjet utódállamok részére a szocialista gazdaságból a piacgazdaságba való átmenethez pénzügyi forrásokat biztosítson.

Az EBRD - a Világbank és az EIB gyakorlatától eltérően - a magánszektorban nyújt főként kölcsönöket. Részt vesz a magánszektor átalakításában, a privatizációban, kereskedelmi bankok tőkéjének biztosításában. A kis- és közepes méretű vállalkozások finanszírozása a bank egyik fő célkitűzése.

Az EBRD tagjainak sorában 58 ország foglal helyet, amelyek a bank tőkéjét biztosítják - többek között Ausztrália, az Egyesült Államok, Kanada, az Európai Unió -, valamint az Európai Beruházási Bank (EIB). Az EBRD-ben a döntési szabályok hasonlóak mint a Világbank esetében, vagyis a szavazati jog és ezzel a befolyás nagysága annak függvénye, hogy egy adott ország mekkora összeggel járul hozzá az EBRD működéséhez. A legnagyobb hozzájárulást az Egyesült Államok fizeti, ezért jelentős az ország befolyása az EBRD működésében. A bank 20 milliárd eurós tőkéjéből, összességében 51% az EU tagállamainak birtokában van, így a bank fő politikáját az Európai Unió határozza meg.

Az EBRD-nek jelentős szerepe volt a közép- és kelet-európai országok vállalatainak privatizációjában. A Magyar Külkereskedelmi Bank magánosítása során jelentős tulajdonrészhez jutott az EBRD. Az Egis gyógyszergyár magánosítása során (a NeastWest mellett) az egyik vevő az EBRD volt, majd később eladták a céget a francia Servier vállalatnak.

A környezetvédők ellenszenvét két ukrán atomerőmű blokk (Hmelnyickij 2, Rivnye 4 - K2R4) építésére adott hitel miatt váltotta ki a bank. Az 5 éven át tartó jelentős társadalmi tiltakozás ellenére a 2000. év végén az EBRD vezetősége úgy szavazott, hogy megadják a kölcsönt az atomerőmű blokkok építésére, bár ehhez komoly feltételeket szabtak. E feltételeket az ukrán kormány nem tudta elfogadni, és 2001 novemberében visszamondta az EBRD-kölcsönre vonatkozó igényt.

Az EBRD 40 millió dollár kölcsönt adott a kanadai Cameco cég tulajdonában levő kirgíziai Kumtor aranybánya beruházására. E bányában cianos technológiával vonták ki az aranyat az ércekből. 1998 májusában egy baleset során egy nátrium-cianidot szállító teherautóról 20 tonna cian ömlött a Barskoon folyóba. Ennek következtében a szomszédos falu lakói közül 2 ember meghalt, 93-at kórházba kellett szállítani. A környezeti károk is jelentősek. Két évvel később, 2000. január 20-án egy újabb baleset során másfél tonna ammónium-nitrát szabadult ki. A balesetekért, mint a beruházásokat támogató bankot, az EBRD-t is felelősség terheli.

Az EBRD egyéb kelet- és közép-európai, közép-ázsiai beruházásokban (pl. a Chirag Oil Project a Kaszpi-térségben) is jelentős szerepet játszott. Ezek legtöbbször a nyilvánossággal, a társadalmi szervezetek bevonásával és a környezetvédelmi hatásvizsgálatokkal is gondok voltak.

2.1.5. EIB (Európai Befektetési Bank)

Az Európai Befektetési Bank 1958-ban alakult meg az Európai Unió Római Szerződésében lefektetett alapelvei szerint. A Bank feladata, hogy előmozdítsa az Európai Unión belül a kevésbé fejlett régiók gazdaságának fejlődését, fejlessze az európai közlekedési és telekommunikációs rendszert, javítsa a környezet állapotát és az életminőséget, növelje az ipar versenyképességét, kis- és középvállalkozásokat támogasson, előremozdítsa az Unión kívüli országokban az uniós támogatásokat és együttműködést. Az EIB tőkéje az Európai Unió tagországaitól származik. A piaci kamatozású kölcsönöket állami- és magán-beruházóknak folyósítja.

Környezetvédő szervezetek sokat bírálták az EIB-t amiatt, hogy tevékenysége átláthatatlan, és a bank kizárja a nyilvánosságot a döntések előkészítéséből, illetve azok meghozatala után is. Ez azért is megengedhetetlen, mivel az EIB az Európai Unió hivatalos bankja, és közpénzekből gazdálkodik.

A bank hazai tevékenységével kapcsolatos legfőbb kritika az M0-ás autópálya északi (káposztásmegyeri) szakaszának építése kapcsán merült fel. Az építést ugyanis az EIB hitellel finanszírozta. Magyar környezetvédő szervezetek szerint nem történt megfelelő környezeti hatásvizsgálat, természetvédelmi területet veszélyeztet az építkezés. Emiatt az Európai Környezetvédő Iroda (EEB) az Európai Unió ombudsmanjához fordult. Indoklásuk szerint az M0-ás autópálya északi szakaszának építése során megsértették az EU jogszabályait. Az EIB vezetése viszont az EU ombudsman tájékoztatása szerint megtagadta a vele való együttműködést.

2.2 A WTO és regionális kereskedelmi szervezetek, egyezmények

A beruházások, a nemzetközi kereskedelem szabadságát biztosító szabályok kialakításában, valamint azok érvényesítésében több nemzetközi szervezetnek, intézménynek van szerepe (OECD, GATT, WTO, EU, NAFTA)

2.2.1 OECD - Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet: 1961-ben alakult. Európa, Észak-Amerika és a csendes-óceáni térség 29 gazdaságilag legfejlettebb országainak tömörülése.

A kereskedelem liberalizációjának egyik legjelentősebb élharcosa az OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development). A szervezet keretében több, beruházásokkal, nemzetek feletti vállalatokkal kapcsolatos egyezmény született:

- Beruházási kódex (1964) - Tőkemozgások és a Láthatatlan Folyó Műveletek Felszabadításának Kódexe
- Nemzetközi Befektetésekről Szóló Nyilatkozat (1976)
- Multinacionális Vállalatokról Szóló Nyilatkozat (1976)
 - Nemzeti Elbánási Okmány
 - Nemzetközi Befektetési Ösztönzők és Ellenőztönzők
 - Ellentmondó Eljárásokról Szóló Okmányok

Ezeknek az egyezményeknek a közép-európai országok teljes mértékben (korlátozás nélkül) alávetették magukat, miközben számos EU tagországban még a 90-es évek közepén is voltak kivételek (pl. kisvállalkozások támogatása).

Fontos megemlíteni, hogy a társadalmi szervezetek körében hatalmas tiltakozást kiváltó *Multilaterális Befektetési Egyezményt* (MAI) is az OECD keretében - ráadásul az érintett országok parlamentjeit és a nyilvánosságot mellőzve - készítették elő. A WTO seattle-i fordulójának előkészítésében is jelentős szerepet játszott az OECD.

A Multilaterális Befektetési egyezmény (MAI)

(...) Célja a külföldi befektetések még létező (környezetvédelmi, szociális, kulturális, munkajogi) korlátainak lebontása, a nemzetközi tőkepiac további liberalizálása. Az egyezmény súlyosan korlátozta volna a nemzetállami kormányok szuverenitását a transznacionális vállalatokkal szemben. Amikor nyilvánosságra került, hatalmas tiltakozáshullámot indítottak a környezetvédők, szakszervezetek és más civil szervezetek. Szerencsére az egyezmény megfeneklett, de kicsit megváltoztatva a WTO keretében megint megpróbálták visszacsempészni. A WTO seattle-i fordulójának bukása azt a kísérletet is megghiúsította. A legújabb hírek szerint

most megint az OECD egyik bizottsága kezd előkészíteni egy hasonló beruházás-védelmi egyezményt.

2.2.2 A Kereskedelmi Világszervezet (WTO):

A második világháborút és az ENSZ létrejöttét követően a nagyhatalmak úgy döntöttek, hogy megalapítják a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezetet (International Trade Organisation, ITO). A szándék az államok közötti kereskedelem előremozdítása volt, annak érdekében, hogy megakadályozzák a világméretű konfliktusok visszatérését, amelyek annyi szenvedést okoztak a XX. század első felében. Mivel az Egyesült Államok szenátusa nem egyezett bele, a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezetet nem jött létre.

1947-ben lépett életbe viszont a GATT (Általános Vámtarifa Egyezmény) azzal a céllal, hogy lebontsa az országok közötti árukereskedelem korlátait (kvótákat, vámokat és egyéb illetékeket). Az elmúlt évtizedekben a GATT a gazdasági globalizáció egyik alappillérévé vált. A GATT története során több kereskedelmi tárgyalássorozat volt, különféle egyezményekkel. Az utolsó, az Uruguayi forduló során, 1994-ben döntöttek a Kereskedelmi Világszervezet, a WTO létrehozásáról.

Rövid története alatt a WTO a világ egyik legerősebb nemzetközi intézményévé fejlődött. Még a GATT-nál is nagyobb hatalmú kulcsszereplője lett a gazdasági globalizációnak. Széleskörű döntési jogokkal rendelkezik az árucikkekkel, szolgáltatásokkal, szellemi tőkével kapcsolatban. Sokszor akadályozza a nemzeteket demokratikus jogaik érvényesítésében, ugyanakkor a nemzetek nem tudnak beleszólni törvénykezésébe.

A WTO alapító okirata szerint a WTO célja "a források leghatékonyabb kihasználása, összhangban a fenntartható fejlődés koncepciójával". A gyakorlatban azonban egészen más történik. Nézeteltérések esetén a szabadkereskedelem elvét helyezik előtérbe a szociális és környezeti szempontokhoz képest.

A WTO hatáskörbe tartozó kereskedelmi egyezmények:

- AOA - Mezőgazdasági Egyezmény (Agreement on Agriculture)
- ATC - a textilkereskedelemtől szóló egyezmény (Agreement on Textiles and Clothing)
- GATS - szolgáltatások (General Agreement on Trade and Services)
- GPA - a kormányzati közbeszerzésekről szóló egyezmény (Agreement on Government Procurements)
- SCM - kereskedelmi jellegű támogatásokról, ellentételezésekről szóló egyezmény (Agreement on Subsidies and Countervailing Measures)
- SPS - Állat- és Növény-egészségügyi Intézkedésekről szóló Megállapodás (Agreement on Sanitary and Phytosanitary Measures)
- TRIMS - kereskedelemhez kötődő befektetési intézkedések (Agreement on Trade-Related Investment Measures)
- TRIPs - egyezmény szellemi tulajdonjogokról (Agreement on Trade-Related Intellectual Property Rights)

Ezen egyezmények mellett a WTO legfontosabb intézménye a WTO Vitarendező Testület (Dispute Settlement Body). Többnyire a cégek javára, az államok ellen döntenek a szociális, illetve környezeti érdekek felett.

Néhány példa a WTO eddigi tevékenységéből:

Az Európai Unió megtiltotta országainak, hogy szarvasmarha növekedési hormonnal (rBGH) kezeljék a húsupert tenyésztett állatokat, valamint hogy hormonnal kezelt állatokat importáljanak, mivel ezek rákot okozhatnak és megzavarhatják az emberi szervezet hormonháztartását. Az Egyesült Államok és Kanada - ahol nagy mennyiségben használnak szarvasmarha növekedési hormonokat - a WTO-nál kifogásolta a tilalmat. A WTO vitarendező testületének döntése értelmében az Egyesült Államok kereskedelmi büntetőintézkedéseket vezethetett be az EU

tagországokkal szemben. Ezek a büntetővámok a világpiacon jól eladható EU-termékeket érintették (sajtok, borok, mustárok stb.). Egyes francia gazdálkodók emiatt dühükben traktorral törtek be a McDonald's-éttermekbe.

Az Egyesült Államokban a veszélyeztetett állatokra vonatkozó törvény megköveteli, hogy olyan garnélarák-hálókat használjanak, amelyekbe a tengeri teknősök nem akadnak bele. Az Egyesült Államok megtiltotta a garnélarák-importot azokból az országokból, ahol nincs hasonló törvény. Ezzel nyomást gyakorolt más országokra, hogy hozzanak ott is hasonló törvényeket, ugyanakkor megakadályozta az olcsóbb garnélarák behozatalát. India, Malajzia, Pakisztán és Thaiföld tiltakozott a WTO-nál, amely ezután elmarasztalta az Egyesült Államokat a szabadkereskedelem megsértése miatt.

Amikor az Egyesült Államok Környezetvédelmi Hivatala (EPA) elrendelte, hogy az ország területén csak a környezetet kevésbé szennyező benzint forgalmazhatnak, Venezuela és Brazília a WTO-hoz fordult, amely igazat adott nekik. Így az USA Környezetvédelmi Minisztériuma kénytelen volt enyhíteni az előírásain.

Japánnak a többi országénál szigorúbb határértékei voltak a peszticid maradványokkal kapcsolatban. Az Egyesült Államok panaszt tett Japán ellen és győzött, ezzel arra kényszerítve a japán fogyasztókat, hogy ételeiken keresztül több vegyszert fogyasszanak, mint amennyit a saját kormányuk biztonságosnak tart.

Guatemala az Egészségügyi Világszervezet (WHO) javaslatára törvényt hozott, megtiltva a csecsemőtápszer-kereskedőknek, hogy azt állítsák, a drága tápszer feltétlenül szükséges a gyermekek egészséges táplálásához (vagyis egészségesebb, mint az anyatej). A Gerber Products meggyőzte az Egyesült Államokat, hogy tiltakozzon a WTO-nál. A WTO nem hozott döntést ezzel kapcsolatban, de az esetleges kereskedelmi megtorlásoktól tartva Guatemala eltörölte a szóban forgó törvényt.

Massachusetts állam polgárai, felháborodva azon, hogy a burmai katonai vezetés durván megsértette az emberi jogokat, törvényt fogadtattak el, amely megtiltja az üzleti kapcsolatot burmai cégekkel. Az egyik érintett vállalat meggyőzte az EU-t és Japánt, hogy tegyenek panaszt emiatt a WTO-nál.

Seattle-ben, 1999 őszén újabb "Milleneumi Fordulót" terveztek, amelynek során újabb témákat (pl. befektetések, biotechnológia) akartak felvetni, de ez megghiúsult. A kudarc okai: tüntetések, a társadalmi szervezetek tiltakozása, fejlődő országok elégedetlensége, egyet-nem-értés a fejlett országok között, a tárgyalások levezetésének hibái. 2001 novemberében, Katarban, egy kis arab szigetországban, a világtól szinte teljesen elzárva megrendezett WTO Miniszteri Találkozón döntést hoztak egy új kereskedelmi tárgyalási forduló elindításáról.

Eddig 143 ország lépett be a WTO-ba. Magyarország - mivel már tagja volt a GATT-nak is - a WTO alapítói közé tartozik.

A WTO mellett számos egyéb szabadkereskedelmi szervezet létezik. Ezek közül a legismertebb az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA), amely még szélesebb körű, mint a WTO. Az Ethyl Corporation nevű nagyvállalat elérte, hogy a NAFTA révén Kanada visszavonja egy olyan üzemanyag-adalékra (az MMT-re) vonatkozó tilalmát, amely feltehetően károsítja az agyat.

Egy másik esetben pedig Mexikót kötelezték arra a NAFTA szerződés értelmében, hogy fizessen 16 millió dollár kártérítést az amerikai Metalcad cégnek, mert megtagadták egy szemétlerakó üzemeltetését.

A NAFTA életbelépése óta naponta 5000 veszélyes vegyi- és robbanóanyagokkal megrakott teherautó lépi át a Mexikó-Texas határt.

2.2.3. Európai Unió:

Az Európai Unió története 1951-ben kezdődött, amikor hat állam (Belgium, Franciaország, Németország, Olaszország, Luxemburg és Hollandia) létrehozta az Európai Szén- és Acélközösséget.

1958-ban a Római Szerződéssel ugyanez a hat állam felállított két újabb közösséget, ezek az Euratom és az Európai Gazdasági Közösség (EGK). 1967-ben a három közösséget Európai Közösségek (EK) néven részlegesen integrálták. A Római Szerződés teremtette meg a későbbi EU szervezetrendszer (Tanács, Bizottság, Parlament, Gazdasági- és Szociális Bizottság, Bíróság) alapjait.

1968-ban megszületik az Európai Közösségben a vámunió, 1970-től a tagállamok külkereskedelmi politikájukat az EK-ra bízzák, s ezzel létrejön a Közös Piac.

1973 és 1986 között hat további állam (Dánia, Görögország, Írország, Portugália, Spanyolország és az Egyesült Királyság) csatlakozott a Közösséghez.

1979 márciusában a tagállamok közötti pénzügyi együttműködés új szakasza kezdődik az Európai Monetáris Rendszer létrejöttével. Bevezetik a közös elszámolási egységet, az ECU-t.

1987-ben a Európai Egységokmányban az egységes belső piacon túl további célokat is megfogalmaztak (közös külpolitika és a környezetpolitikák integrációja).

1992 februárjában aláírják a Maastrichti Szerződést, amelynek célja a politikai és jogi egység megteremtése volt. Ezzel az EK 1993. november 1-jétől Európai Unióvá alakul.

1993 januárjában létrejön a tagállamok közötti egységes belső piac.

1995-ben Ausztria, Finnország és Svédország felvételével a tagállamok száma 15-re emelkedett.

1995 májusában érvénybe lép a Schengeni Egyezmény, amely az EU tagországok külső államhatárának közös, szigorú ellenőrzését, az egymás közötti határokon pedig a szabad határátlépést jelenti.

1998 tavaszán az EU keleti bővítésének érdekében megindultak a tárgyalások az új tagjelölt államokkal, köztük Magyarországgal.

1999. januárban az Európai Központi Bank - egyelőre csak bankszámlákon - kibocsátja az egységes európai valutát, az eurót. 2002 januárjától 12 EU tagállamban teljesen felváltja a helyi pénznemet az euró.

A globalizációt figyelemmel kísérő elemzők egyértelműen kijelentik, hogy az Európai Uniónak is jelentős szerepe van a gazdaság globalizációjában. Ez az EU történetének ismeretében nem meglepő, hiszen az európai integráció alapvetően gazdasági együttműködésként indult, és a politikai egyesülést is alapvetően a gazdasági érdekek vezérelték.

A gazdasági globalizáció kritikái szerint az EU alapvető feladata és küldetése szerint egy gazdasági szervezet, ahol az emberi egészség, az oktatás, a szociális biztonság és a környezet érdekei csak az üzlet versenyképességének növelése és a mindenható üzleti haszonszerzés után következhet.

Ezt támasztja alá az, hogy a kereskedelem szabadságát képviselve, a görög fuvarozók érdekében, az Európai Unió nagy nyomást gyakorolt a magyar kormányra néhány évvel ezelőtt, amikor környezetünk védelme érdekében Magyarország jelentős mértékben felemelte az áthaladó kamionok úthasználati díját. Ekkor a sztrájkoló görög kamionosok kérésére az EU beavatkozott, és rávette a magyar kormányt, hogy álljon el tervétől.

Az Európai Unióban - eredendő természetéből adódóan - a gazdasági és pénzügyi érdek sokszorta fontosabb, mint a társadalmi és környezeti érdekek. Utóbbiak csak módosíthatják, de alapvetően nem befolyásolhatják az Unió politikáját. Az Európai Unió leginkább a nemzetek feletti vállalatok érdekeit képviseli. A cégek érdekeinek érvényesítésére sok ezer lobbista dolgozik Brüsszelben, akik állandóan ott vannak az Európai Parlament folyosóin, és mindent megpróbálnak, hogy nyomást gyakoroljanak a döntéshozókra. Ezek közül környezeti ügyeket mindössze körülbelül ötven képviselnek. Az Európai Bizottságnak 1999-ben korrupció miatt kirobbant botrány következtében kellett lemondania.

Az Európai Monetáris Unió az euró bevezetésével tovább erősítheti a vállalatösszevonások hullámát, amely átsöpört Európán az egységes belső piac és a gazdasági globalizáció következtében. Elemzések szerint ez leginkább a banki és a biztosítási szektort érinti. Több tízezer munkahely megszűnése várható, és egyes szakértők szerint a 166 ezer európai bankfiók felét be fogják zárni. A cégek, amelyeknek eddig minden országban meg volt a szervezeti rendszere egyre inkább európai szinten fognak működni. Az euró bevezetése felgyorsítja ezt a folyamatot.

Jó példa erre a folyamatra az amerikai tulajdonú Reebok sportszergyártó cég esete. 1995-ben a Reebok-nak még 14 elosztó központja volt az európai piacon; 1998-ra már csak 10 maradt. 1999. január 1-re, mikor megszületett az euró, mindössze egy elosztó központot működtettek. Ma már az egész földrészt a hollandiai központ látja el Reebok termékekkel. Ez a folyamat nem csak munkahelyek megszűnésével jár, hanem a környezetileg problémás hosszútávú áruszállítás növekedését is maga után vonja.

Egy másik nagyszabású, EU-szintű tervezet a Transz-európai Hálózat (TEN) kiépítése, amelynek ötletét eredetileg az Európa 48 legnagyobb vállalatának vezetőit tömörítő Európai Kerekasztal[4] (ERT) vázolt fel 1984-ben, aztán lobbizásuk hatására később a Maastrichti Szerződés keretében hivatalos EU célkitűzéssé vált. A 400 milliárd eurós költségvetésű nagyszabású tervek során autópályák és gyorsvasutak kilométereinek ezreit kívánják felépíteni élőhelyek, még megmaradt természeti területek, lakónegyedek rovására. A már megvalósult beruházások között szerepel a Franciaországot és Angliát összekötő Csatorna Alagút és a Dánia és Svédország között megépült óriási híd is. A Transz-európai Hálózat megépítésével a nyugat-kelet irányú áruszállítás ötszörös növekedése várható. A Greenpeace becslése szerint e hatalmas közlekedési hálózat kiépítése az üvegház gázok kibocsátásának 15-18 százalékos növekedését vonja maga után.

Az Európai Közlekedési és Környezetvédelmi Szövetség (T&E) tanulmánya szerint a rendelkezésre álló kutatások és adatok alapján az a felvetés sem állja meg a helyét, hogy az úthálózatok építése hosszú távon a foglalkoztatás növekedését eredményezné. Az adatok inkább ennek az ellenkezőjét mutatják. 1991 és 1996 között például 30%-kal nőtt a teherautó forgalom, miközben a munkanélküliség ugyanennyivel emelkedett. A nagytávolságú közlekedési hálózatok építése a termelés további központosítását eredményezi. A Transz-Európai Hálózatra fordított pénzeket inkább a helyi tömegközlekedésre, házépítésekre, egészségügyre, oktatásra kellene költeni. Ezzel a környezet is jól járna, a gazdaság is erősödne.

A Közös Mezőgazdasági Politika támogatási rendszere az iparszerű mezőgazdaságot, a vegyszerezést, a monokultúrákat részesíti előnyben a sokféleségen alapuló, helyi viszonyokat kihasználó, elsősorban az adott térség ellátását szolgáló gazdálkodási formákkal szemben. A Közös Mezőgazdasági Politika reformjára irányuló törekvések eddig sorra meghíúsultak, és egyelőre úgy tűnik, hogy a közeljövőben sem várható reform.

Seattle-ben is jelentős szerepe volt az EU tárgyaló delegációjának a "Millenniumi Forduló" erőltetésében, újabb tárgyalási témák napirendre tűzésében. Az azóta eltelt időszakban is rendszeres tárgyalásokat folytattak az EU kereskedelmi ügyekért felelős tisztviselői, főleg az amerikai delegációkkal, s közösen mindent megtettek, hogy a katarai WTO Miniszteri Találkozón tető alá hozzanak egy újabb kereskedelmi tárgyalási fordulót.

Az Európai Unióhoz csatlakozni kívánó országok számára biztosított előcsatlakozási alapok, valamint a Phare támogatások vizsgálata során is felmerülhetnek környezetvédelmi kifogások. Nagyon sokszor útépítésre használták fel ezeket a kölcsönöket, támogatásokat, amelyek jelentős környezeti kihatásokkal járnak. Egyes elemzések szerint még a környezetvédelmi követelményként előírt csatornázások is komoly környezeti problémákat hozhatnak. Ha teljes életút-elemzést végzünk, akkor kiderül, hogy a jelenlegi módszerekkel egy-egy falu csatornázása sokszor jóval nagyobb környezeti terheléssel jár, mint amekkora eredménnyel. Szintén kifogásolható, hogy az EU Phare-támogatásokat nyújt géntechnológiai programokra.

2.3 Nemzetek feletti vállalatok

2.3.1 A nemzetek feletti vállalatok és a globalizáció:

A gazdasági globalizáció fő haszonélvezői, támogatói a nemzetek feletti vállalatok. Az ezredfordulóra jelentős hatalomra tettek szert. A külföldi működő tőke beruházások és vállalatösszevonások következtében a hatalom egyre kevesebb cég kezében összpontosul. Gazdasági hatalmuk mellett érdekvédelmi szervezeteiken, fizetett lobbistáikon keresztül képesek egy-egy ország (még az Egyesült Államok) kormányának, sőt nagy nemzetközi intézmények (Világbank, Valutaalap, WTO, EU) politikájának, valamint a nemzetközi egyezmények sorsának alakulását is befolyásolni (pl. a riói ENSZ Környezet és Fejlődés Konferencia, vagy kiotói és hágai éghajlatváltozási tárgyalások).

A világ 100 legnagyobb gazdaságából 51 nemzetek feletti vállalat.

A nemzetközi kereskedelem 70%-a 500 multinacionális vállalat kezében van

A 200 legnagyobb vállalat éves bevétele 18-szor nagyobb, mint a világ népességének 24%-át kitevő legszegényebb 1,2 milliárd ember összesített éves jövedelme.

1983 és 1999 között a 200 legnagyobb cég nyeresége 364,2%-kal nőtt, miközben az általuk foglalkoztatott emberek száma csupán 14,4%-kal.

A nemzetek feletti vállalatok hatalmával viszont korántsem párosul az ehhez szükséges felelősség felvállalása. Sőt, igyekeznek kibújni mindenféle jogi felelősség alól, tevékenységüket nagyon gyakran kíséri környezetszennyezés, emberi jogok megsértése. Némelyek esetében korrupció, szakszervezet-ellenesség vagy akár gyilkosság vádja is felmerül. Több multinacionális vállalat esetében bebizonyosodott, hogy gyermekeket, vagy nőket foglalkoztatnak napi 12-16 órában, hétfvégén, embertelen, rabszolgasorsot idéző körülmények között.

A nemzetek feletti vállalatok a globalizáció nyújtotta lehetőségeket kihasználva előszeretettel helyezik át termelésüket olyan országokba, ahol alacsonyabb szintű környezetvédelmi, munkajogi szabályozások vannak, sőt, ha egyes országok ilyen jellegű intézkedéseket kívánnak hozni, gyakran zsarolják a kormányokat, hogy amennyiben a termelési feltételek számukra kedvezőtlenül alakulni, kiviszik termelésüket az országból.

2001 februárjában a Nestlé büki állateledelt gyártó üzemének használatbavételi engedélyét a Vas Megyei Közigazgatási Hivatal visszavonta, mert az nem rendelkezett a megfelelő környezetvédelmi engedélyekkel. A Nestlé svájci központja azzal fenyegetőzött, hogy kivonulnak Magyarországról.

A gyengébb környezeti szabályozás kihasználásának szomorú következményeit tapasztalhattuk egy évvel ezelőtt, amikor a romániai Nagybánya mellett az ausztrál-román vegyes vállalat, az Aurul aranybányájának zagyatárolójából több mint 100 ezer köbméter ciántartalmú szennyvíz szabadult ki, elszennyezve a Szamost, a Tiszát, valamint a Dunát, hatalmas pusztítást, jelentős ökológiai, gazdasági és társadalmi károkat okozva.

A nemzetekfeletti cégek gyakran kiharcolják, hogy a kormányoktól adókedvezményeket kapjanak. Így a befektetések következtében hatalmas nyereségre tesznek szert, amelyet aztán az esetek többségében egy külföldi adóparadicsomba menekítenek ki. A világ 200 legnagyobb vállalata között szereplő 82 cég közül 44 az Egyesült Államokban általános 35%-nál kevesebb adót fizetett 1996 és 1998 között. Hét cég pedig negatív adót fizetett, vagyis több kedvezményt, támogatást kaptak, mint amennyi adót kellett fizetniük. Ezen cégek között szerepel a Texaco, Chevron, PepsiCo, Enron, Worldcom, McKesson és a világ legnagyobb vállalata, a General Motors.

2.3.2 A nemzetek feletti vállalatok érdekszövetségei, agytrösztök, a média

Egy gazdaságpolitika végrehajtása nem lehetséges pusztán az érdekek meztelen kimutatásával, valamilyen ideológia is kell, amely azt "eladja" a társadalomnak. Ezeknek az ideológiáknak a kidolgozására szolgálnak a különböző agytrösztök. A szélesebb közvéleményre a legnagyobb

hatást talán a chicagói egyetem professzorának, Milton Friedmannak A szabad választás című könyve gyakorolta, amely a szabad piacok és a szabad vállalkozás dicshimnusz.

A neoliberais ideológia 70-es évekbeli uralomra jutásában igen nagy szerepet játszottak az olyan egyetemek és intézmények, mint a Heritage Foundation, Cato Institute, Hoover Center, amelyeket az üzleti világ bő kézzel finanszírozott, és amelyeknek kutatói tele is írták a szak- és napilapokat a jóléti állam eszméjét és eredményeit támadó és a neoliberais eszmét dicsőítő cikkekkel és tanulmányokkal.

Az agytrösztök által előkészített talajra pedig benyomulnak a nemzetek feletti vállalatok érdekszervezetei, a különféle nyomásgyakorló csoportok. Ilyen nyomásgyakorló csoport például a European Round Table of Industrialists (Gyáripárosok Európai Kerekasztala), a Transatlantic Business Dialogue (Transzatlanti Üzleti Párbeszéd) vagy az International Chamber of Commerce (Nemzetközi Kereskedelmi Kamara). Ezek a testületek a transznacionális vállalatok vezetőit tömörítik, és gyakorlatilag ők azok, aki meghatározzák, hogy a WTO, a Világbank vagy a Valutaalap milyen kérdésekkel foglalkozzon, és milyen megegyezést igyekezzen elérni.

E testületek tagjait természetesen nem azok választják, akik életét döntéseikkel befolyásolják.

A Nemzetközi kereskedelmi Kamara (ICC)

A Nemzetközi Kereskedelmi Kamara (másik nevén Üzleti Világszervezet) a kereskedelem és a befektetések elősegítésére jött létre. 7000 tagja van, köztük a világ legnagyobb vállalatai.

A Nemzetközi Kereskedelmi Kamara a multinacionális vállalatok egyik leghatékonyabb szervezete, amely a gazdasági, pénzügyi és kereskedelmi globalizáció, az állampolgárok érdekeit védő törvényi szabályozások gyengítése érdekében dolgozik. Az ICC volt a MAI egyik legfőbb támogatója.

Európai Kerekasztalt (ERT):

1983-ban alakították, jelenleg Európa 48 vállalati vezetője tagja e szervezetnek (többek között az Aventis, Bayer, BPAmoco, DaimlerChrysler, Ericsson, FIAT, Nestlé, Renault, Siemens stb.). Az ERT az Európai Unióban működő legjelentősebb lobbiszervezet; különleges bejárásuk van az európai politikát meghatározó bizottságokhoz, vezetőkhöz - sőt sokszor a EU vezetők keresik meg az ERT tagjait. Az Európai Unió legjelentősebb politikai terveit eredetileg az ERT tagjai vetették fel. Az Európai Egységokmány alapjául szolgáló Fehér Könyvben szinte kivétel nélkül az ERT által 1995-ben javasolt az egységes európai piacot szorgalmazó tervek köszönnek vissza. A már korábban említett Transz-európai Hálózat is az ERT kezdeményezése volt. Az ERT emellett támogatta a GATT uruguayi fordulóját és a WTO seattle-i és katarai tárgyalásait.

A média

A globalizáció előretörésében jelentős szerepe van a média támogatásának. Az írott és elektronikus sajtóban a globalizáció olyan történelmi törvényszerűségként jelenik meg, amelyet nem lehet megkerülni, nincs is más alternatíva.

A média többsége egyöntetűen elítélően nyilatkozik a globalizáció ellenes mozgalmakról. A The Economist például a seattle-i tüntetőket, akiknek jó részét az amerikai szakszervezeti szövetség, az AFL-CIO tagjai adták, nemes egyszerűséggel csürhének nevezi, de ugyanilyen hangnemen írt a tüntetőkről a Time, a Newsweek, a Business Week és az International Herald Tribune is. A hasonlóságon persze nem csodálkozunk, ha tudjuk, hogy e lapok vezetői közül számosan a Council on Foreign Relations tagjai, továbbá hogy valamennyi lap egy stratégiai szövetség, a World Press Group tagja. A világmédia néhány nagy, a globalizációnak már a pusztas helyzete miatt is elkötelezett érdekcsoport kezében van.

3. Globalizáció és környezet

Az előzőekben már számos helyen szóba kerültek a globalizációhoz kötődő környezeti problémák. Itt most csak a leglényegesebbeket szeretnénk felsorolni.

A globalizációval kapcsolatos egyik legfontosabb probléma, hogy mindenütt a gazdaság dominál. A jelenlegi neoliberális gazdaságpolitikában szinte vallásos tételnek számító gazdasági növekedés követelménye viszont ellentétben áll az alapvető fizikai törvényszerűségekkel. Egy olyan, lényegében zárt rendszerben, mint amilyen bolygónk, nem lehetséges a végtelenségig tartó növekedés. Ez egyrészt az erőforrások szűkössége, másrészt a szennyezések befogadóképességének korlátos volta miatt is lehetetlen.

Egy másik fontos probléma, hogy az egész világon uralkodóvá vált életforma, életstílus kulcskérdése a fogyasztás. A reklámok, de szinte minden, ami körülvesz bennünket, arra sarkall, hogy fogyasszunk, minél többet fogyasszunk. Ugyanakkor azoknak a termékeknek a megtermelése, amit elfogyasztunk, az erőforrások túlhasználatához, újabb természetes és természetközeli élőhelyek elfoglalásához, tönkretételéhez vezet. Emellett a fogyasztás következtében hatalmas mennyiségű hulladékot termelünk. Tehát:

értékrend => => erőforrások túlhasználat, élőhelyek elfoglalása,
fogyasztás tönkretétele
 => hulladék
 => termelés => szennyezés

A globalizáció következtében felgyorsult élettempó miatt egyre kevesebb ideje jut az embereknek arra, hogy nyugodtan leüljenek főzni, otthon vacsorázni, az elhasznált holmikat megjavítani. Ennek az élettempónak a következménye a fogyasztás további felgyorsulása.

Egyszerű a képlet: **sebesség => felgyorsult élet => még több fogyasztás => szennyezés...**

A világkereskedelem, amelynek szabadsága manapság szintén alapvető tétel, az áruk több ezer, sokszor több tízezer kilométeres szállításával jár. A szállítás pedig levegőszennyezést von maga után, s a levegőbe kerülő szén-dioxid révén jelentős mértékben hozzájárul az éghajlatváltozáshoz is. A szállításhoz szükséges utak jelentős darabot harapnak ki a természetből, de a járművek működtetéséhez is nagy mennyiségű erőforrásra van szükség, és a nyersanyagok kitermelése ismételten komoly környezetszennyezést, élőhelyek tönkretételét vonja maga után:

közlekedés fejlődése => globális kereskedelem => szennyezés, erőforrások túlhasználat, élőhelyek elfoglalása, tönkretétele, hulladék

Ökológiai lábnyom

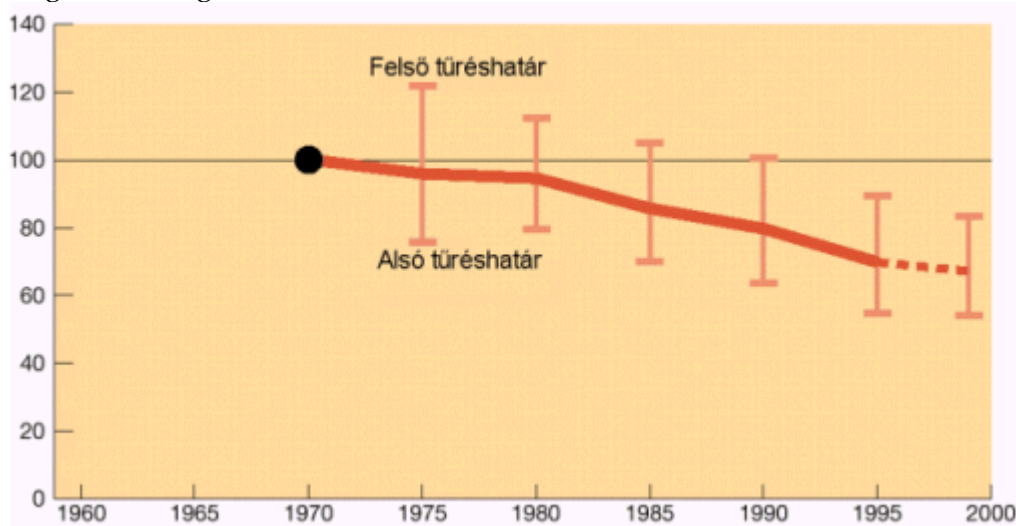
Minden egyes ember és társadalom elfoglal bizonyos teret bolygónk felszínéből azáltal, hogy szükségleteink kielégítéséhez felhasznált javaink megtermelése, valamint a kibocsátott hulladékok bizonyos teret igényelnek. Ennek a térnek a nagyságát méri az ökológiai lábnyomat (vagy ökológiai lábnyom).

Bolygónk felszínéből nem csak akkora teret foglalunk el, ahol életünket bonyolítjuk, hanem annál jóval nagyobb. Egy település lakossága igénybe veszi azt a teret, ahonnan erőforrásai származnak, s azt is, amely ahhoz szükséges, hogy hulladékait elhelyezze. Az ökológiai lábnyom a különböző erőforrásokhoz köthető területekből adódik össze. Ideszámítjuk a házak, utak, infrastruktúra formájában ténylegesen felhasznált területet; az élelmiszereink előállításához szükséges területnagyságot és azt a területet is, amely ahhoz szükséges, hogy fával lássuk el

magunkat. Az energia területe pedig az a földterület, amely ahhoz szükséges, hogy elnyelje azt a szén-dioxid mennyiséget, amelyet a fosszilis energiahordozók elégetésével juttatunk a légkörbe.

Az ökológiai lábnyom egy-egy ország vagy régió életmódjának a környezetre gyakorolt hatását számszerűsíti, megmutatva, hogy az ott lakókat mekkora terület képes eltartani.

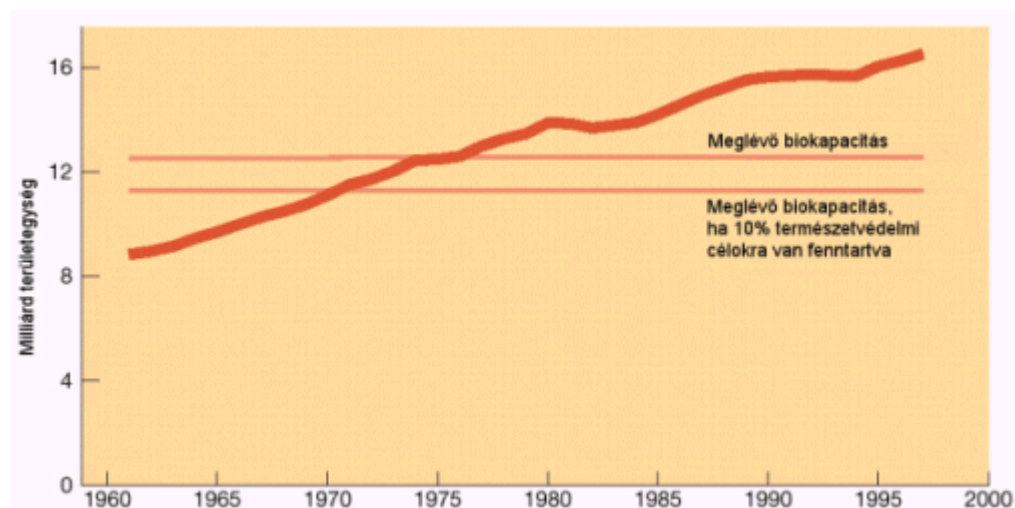
Az egyre fokozódó emberi tevékenység hatására a földi természetes ökoszisztémák állapotában 33%-os romlás állt be az elmúlt harminc év során (ld. 1. ábra). Ugyanebben az időszakban az emberi tevékenység Földünkre gyakorolt hatása (az ún. ökológiai lábnyomat - ld. 2. ábra) 50%-kal növekedett, és már túlléptük azt a határt, amelyet a bioszféra még el tud viselni olyan módon, hogy képes megfelelően regenerálódni.

1. ábra: Az élő bolygó index 1970-1999.

Az ábra világosan mutatja, hogy a földi természetes ökoszisztémák állapota több mint 33%-kal romlott az elmúlt harminc év során (forrás: WWF, 2000)

Talán ez a két adat is megfelelően mutatja, hogy nem terhelhetjük tovább büntetlenül környezetünket. Amennyiben figyelembe vesszük még azt is, hogy a fejlett országok ökológiai lábnyomata sokszorososan meghaladja a fejlődő országokét, még világosabbá válik, hogy jelen életmódunkat nem folytathatjuk tovább. Főleg, hogy ugyanezt az életmódot adjuk követendő példaként a Föld minden lakója számára. Az pedig könnyen belátható, hogy ha a jelenleg is folyamatosan növekvő népességű bolygónk minden lakója áttérne arra az életmódra, amely a fejlett országokra jellemző, abba a Föld kétségtelenül belerokkanna.

Éghajlatváltozás

Amikor a globalizációról beszélünk, nem kerülhetjük meg az éghajlatváltozás kérdését, hiszen ez minden kétséget kizáróan globális probléma. Az éghajlatváltozás elsősorban a légkörbe juttatott úgynevezett üvegházgázoknak (elsősorban a szén-dioxidnak). Újabb elemzések szerint az évszázad végére a földi átlaghőmérséklet akár 5-6 fokot is emelkedhet. Emellett a szélsőséges időjárási viszonyok gyakorisága is megnövekedhet (áradások, viharok). A felmelegedés következtében a világóceán szintje megemelkedik, és elborítja az alacsonyan fekvő partmenti területeket, több százmillió ember otthonát. Más sűrűn lakott területeken állandósulni fog az aszály, ami az édesvízbázisok túlhasználatával és elszennyeződésével együtt a világ egyes térségeiben már jelenleg is komoly problémákat okoz, nemcsak az ivóvíz, hanem az élelmiszer ellátásban is, amelynek 40%-a (világviszonylatban) öntözött földekről származik.

Az éghajlatváltozásért leginkább felelős cégek, a gazdasági globalizáció legfőbb haszonélvezői. A világ leggazdagabb cégei között a járműipar, az olajipar és a kereskedelem legnagyobb szereplői vannak az élen. És bár az éghajlatváltozás ténye egyre inkább nyilvánvaló, mégis mindent elkövetnek azért, hogy ne kelljen korlátozniuk szén-dioxid kibocsátásukat. A kiotói klímátárgyalásokon minden trükköt bevetettek, hogy különféle kiskapukon (pl. kibocsátás-kereskedelem) keresztül megmaradjon a lehetőségük arra, hogy tovább fűtsék a légkört. Ezeknek a cégeknek jelentős befolyásuk van az Egyesült Államok tárgyalódelegációjára, s ezek után nem csoda, hogy a 2000 novemberében lezajlott hágai klímátárgyalások kudarcba fulladtak.

Az éghajlatváltozás következményei közül néhány, amely kevésbé szerepel a köztudatban:

Környezeti menekültek

- elsősorban az éghajlatváltozás következtében 2050-re kb. 150 millió környezeti menekült várható
- jelenleg mintegy 25 millió környezeti menekült van árvizek, szárazságok, a tengerszint-emelkedés miatt. Számuk nagyjából ugyanannyi, mint a politikai menekülteké
- 10 év alatt számuk várhatóan megduplázódik
- várhatóan további környezeti nyomást fognak okozni maguk a menekültek is
- érintetlen, természeti értékekben (biodiverzitás) gazdag területek veszélyeztetése
- járványok (malária)
- etnikai konfliktusok stb.

4. Mit kellene tenni? - lokalizáció globálisan

Az alternatíva, amely a gazdasági globalizációval szemben ajánlható, a legrövidebben úgy fogalmazható meg, hogy "lokalizáció globálisan", vagyis a döntések visszahelyezése helyi szintekre.

A lokalizáció alapvetően a hatalomelosztás megváltoztatását, a döntési jogkörök áthelyezését jelenti a nem választott transznacionális vállalatoktól, nemzetközi szervezetektől a demokratikusan választott helyi közösségekhez. A "lokális" vagy "helyi" jelző konkrét kérdésektől függően jelentheti a nemzetállamot, a nemzetállam valamely részét, vagy földrajzilag összekapcsolódó nemzetállamok régióját. A lokalizáció kiindulópontja, hogy az emberi szükségletek túlnyomó része helyileg gazdaságosan kielégíthető. Vagyis minden árut a felhasználási helyhez minél közelebb kellene megtermelni (és hasonlóan, a hulladékok ártalmatlanításáról is helyben kellene gondoskodni). Így a rendkívül környezetszennyező, távolsági kereskedelem olyan árukra korlátozódna, amelyekre ugyan feltétlenül szükség van, de

helyben nem termelhetők meg, illetve előállításuk túl nagy környezeti vagy egyéb károkat okozna. A helyi közösségek rendszerint közvetlen tapasztalatokkal rendelkeznek a helyi forrásokról, és megőrzésükben is jobban érdekeltek, mint a távolabb élők, így minden bizonnyal jobban is sáfárkodnának velük.

A lokalizáció korántsem jelenti a globális szint teljes kiiktatását. Ehelyett az ún. szubszidiaritási elv megvalósulása volna kívánatos: a lehető legtöbb döntést helyi szinten kell meghozni, és csak azokat szabad magasabb szintekre vinni, amelyeket feltétlenül szükséges. Ily módon léteznének ugyan globális szervezetek, de - szöges ellentétben a mai helyzettel - hatalmuk roppant korlátozott volna, és működésüket az alacsonyabb szintekről folyamatosan ellenőrizni lehetne. Továbbá a lokalizáció feltételeinek biztosításához globális, de a maiaktól lényegesen eltérő gazdasági játékszabályok létrehozására van szükség. Mindemelllett elengedhetetlen a helyi közösségek globális szintű hálózatos együttműködése, valamint tudás- és információcseréje többek között a globális problémák (például az éghajlatváltozás) kivédése érdekében.

A lokalizáció tehát többet jelent a mai folyamatok apró kiigazításánál: jelentős irányváltást, egy olyan új gazdaságszerveződési módot takar, amelyben a társadalmi és ökológiai szempontok fontosabbak a piaci terjeszkedésnél és a profitnál.

Amíg ez meg nem valósul addig is sokféle teendő, cselekvési lehetőség van:

Nemzetközi szint, társadalmi szint - adósság-elengedés

A súlyosan eladósodott országok, szegény országok adósságainak feltétel nélküli és teljes elengedése. Jelenleg az IMF csak részleges és szerkezet-átalakításhoz (tehát a gazdaság liberalizálásához) kötött adósság-elengedésbe ment bele (mindössze az adósságok 8,3%-át, 17 milliárd dollárt), ami semmiféleképpen nem elegendő, a feltételek miatt pedig hátrányos ezekre az országokra nézve.

Világbank, Valutaalap, WTO szerepének jelentős csökkentése, az átláthatóság, nyilvánosság biztosítása, Tobin-féle adó

A Valutaalap tartózkodjon szerkezet-átalakítási hitelek és más hosszú távú kölcsönök nyújtásától. Az IMF ismét eredeti küldetésére összpontosítson: a gazdasági felügyeletre és az akut fizetésimérleg-problémákkal küszködő országoknak való rövid távú hitelezésre.

Szüntesse be a Valutaalap a Súlyosan Eladósodott Szegény Országok Kezdeményezést (HIPC), és törekedjen az adósságok elengedésére. Az adósság elengedését pozitív nettó tőkéjéből és vagyonából (így nagy aranykészleteiből) finanszírozza az IMF.

A spekulatív célú, rövidtávú nemzetközi pénzmozgások megfékezésére szükséges lenne bevezetni az úgynevezett Tobin-féle adót. A nemzetközi pénzügyi tranzakciók megadóztatására irányuló javaslatot James Tobin Nobel-díjas amerikai közgazdász dolgozta ki még 1972-ben. A Tobin-féle adó a pénzpiacot annak megbénítása nélkül korlátozná, és megelőző szerepet játszhatna annak révén, hogy bizonyos spekulációs műveletek profitját korlátozná, ezáltal destabilizáló hatásukat megakadályozná. A javaslatokban általában csekély mértékű (0,1% és 0,5% közötti) adó szerepel. Egyes tanulmányok szerint a Tobin-féle adó, még 0,1%-nál alacsonyabb szinten való megállapítása esetén is évente több mint 100 milliárd dollár hozadékkal járna, és ezt közhasznú célokra lehetne fordítani.

A Világbank és az IMF olaj, gáz és bányászati programjainak leállítása.

A nemzetközi környezetvédelmi egyezmények előnyben részesítése a kereskedelmi egyezmények helyett.

A WTO hatalmának jelentős csökkentése szükséges. Nem szabad újabb "Fordulót" tető alá hozni újabb egyezmények tárgyalása céljából. A korábbi egyezmények újratárgyalása szükséges.

- Nemzetközi, monopólium-ellenes szabályozás szükséges, a további vállalat-összevonások megakadályozására.

- Nemzetközi tröszt-ellenes szabályozás.
- Helyi kezdeményezések: hitelegyletek, kaláka körök (LETS), lakásszövetkezetek, közösség által támogatott mezőgazdaság bátorítása.
- Etikus vállalkozások népszerűsítése, elterjesztése.
- A politikai választásokat demokratikusakká kell tenni, véget vetni annak, hogy a politikai pártokat és a választási kampányokat az üzleti szféra finanszírozza.

Egyéni szint

Egyéni szinten sokat tehetünk, életmódunk megváltoztatásával.

Környezettudatos fogyasztói magatartásra, a fogyasztás visszafogására van szükség. Ne vásároljunk felesleges, egyszerhasználatos, agyoncsomagolt termékeket. Válasszunk tartós, hosszú élettartamú termékeket. Üdítőitalt visszaváltható üvegben vásároljunk. Részesítsük előnyben a helyi termékeket, a külföldön, több tízezer kilométernyi távolságban gyártott árucikkkel szemben. Vásároljunk hazai termékeket!

Érdemes figyelembe venni, hogy az adott termék rendelkezik-e valamilyen környezetbarát tanúsítvánnyal. Itt azonban vigyázni kell, mert sok vállalat használ "saját" öko jelzéseket a fogyasztók megtévesztésére. Hazánkban az egyetlen hivatalos ökobélyeg a Környezetbarát Termék Kht. által kibocsátott "Cédrus" jelzés. Élelmiszer esetén pedig a Biokontroll Kht. ad ki tanúsítványt az organikus (bio) termékekről.

Vásárlási szokásaink mellett egy kis odafigyeléssel csökkenthetjük energiafogyasztásunkat is szigetelők beépítésével, energiatakarékos berendezések használatával. Vízmelegítésre használhatunk napkollektort. Emellett más megújuló energiaforrás (nap, szél, geotermikus energia) használatával is megpróbálkozhatunk. Ha mindezek mellett az autó helyett a gyalogos, kerékpáros vagy a tömegközlekedést választjuk, máris sokat tettünk azért, hogy csökkentsük széndioxid-kibocsátásunkat, s hozzájárulásunkat az éghajlatváltozáshoz.

Vegyünk részt helyi, alternatív gazdasági kezdeményezésekben! Ma már egyre nagyobb számban működnek hazánkban kaláka körök (LETS, talentum kör, cserekör, K.Ö.R. néven is ismert ez a rendszer). A kezdeményezés lényege, hogy egy-egy helyi közösség tagjai felajánlják egymásnak szolgálataikat, felesleges tárgyaikat stb. és az igénybevett szolgáltatások után a közösség által elfogadott "pénzegységben" fizetnek egymásnak. A rendszer előnye, hogy a kaláka körökben sokszor olyan képesség is hasznosul, amelyet a hagyományos pénzen alapuló piac nem értékel, emellett a kaláka köröknek nagyon erős közösségteremtő erejük is van, lévén a rendszer alapelveiből és méretéből következően is sokkal személyesebb.

Egy másik figyelemreméltó helyi kezdeményezés a közösség által támogatott gazdálkodás (ittthon zöld láda rendszer néven is ismert). A kezdeményezés közvetlen kapcsolatot biztosít a termelő és a fogyasztó között. E rendszerben a vásárlók egy évre előre leszerződnek a termelővel, és egy közösségi elosztó központban minden héten hozzájutnak egy-egy láda zöldséghez. E megoldással a családok egészséges, a szezonnak megfelelő biozöldséggel való ellátása biztosított, és a termelő is biztos lehet benne, hogy el tudja adni a megtermelt zöldséget. Sok helyen a zöld láda rendszer tagjai időnként a mezei munkában is besegítenek, tovább mélyítve a közösségi kapcsolatokat. Hazánkban elsősorban a gödöllői Nyitott Kert Alapítvány próbálja terjeszteni a rendszert. Gödöllő mellett már Budapesten is van elosztó központ.

Az egyéni életmód alakítása mellett hasznos lehet a részvétel olyan társadalmi szervezetek munkájában, amelyek a globalizáció ellen lépnek fel. Közösen, helyi, országos és nemzeti összefogással olyan területeken is hatást érhetünk el, amelyre egyénileg nincs lehetőségünk.

Nemzetek feletti vállalatok a globalizáció korában Miért nem szeretik a "zöldek" a nemzetek feletti vállalatokat?

írta és szerkesztette: Fidrich Róbert

Kiadványunk az Ökotárs Alapítvány és a Környezetvédelmi Alap Célelőirányzat (KAC) támogatásával készült
Felelős kiadó: Magyar Természetvédők Szövetsége, 1450 Budapest, Pf. 123.
© MTVSZ, 2002

*"Ez volt a kor, amidőn a gyárakkal teletűzdelt, üzletektől
felpüffedt, gazdag országok új hitet fedeztek fel, az
emberiség tíz- és tízezer éves küzdelmeihez méltó terv
született: egyetlenegy irdatlan mamutvállalat legyen a világ!"
(René-Victor Pilhes: Rontás, Magvető, 1979.)*

Bevezetés

A harmadik évezred küszöbén az emberiség korábban nem várt folyamatokkal néz szembe. Összement a világ: meghódítottuk a világűr, az ipari civilizáció termékei ma már minden földrész legeldugottabb részébe eljutottak, a kommunikációs eszközök segítségével már bárhol utolérhetőek vagyunk, ugyanakkor jelenlétünk nyoma is mindenhol felfedezhető – elszennyezzük a bolygót, a légkört, talajt, a folyókat, tavakat, tengereket. Tevékenységünk hatása már a földi időjárási rendszereket is veszélyezteti: az ezredfordulóra nyilvánvalóvá vált az éghajlatváltozás ténye. E folyamat, a globalizáció következményei egyre nyilvánvalóbbá válnak.

Ebben a kiadványban, amely a *Globalizáció füzetek* második része, a gazdasági globalizáció fő motorjának, de még inkább haszonélvezőinek számító nemzetek feletti (transznacionális, multinacionális) vállalatok tevékenységeivel ismerkedünk meg. A vállalatokéval, akiknek jelentős szerepe van a fenti folyamatok előidézésében. A téma iránt érdeklődőknek ajánljuk, hogy e sorozat első kiadványát, a *Környezet és globalizáció* c. füzetet is olvassák el.

1. A nemzetek feletti vállalatok és a globalizáció

A gazdasági globalizáció fő haszonélvezői, támogatói a nemzetek feletti vállalatok. Az ezredfordulóra jelentős hatalomra tettek szert. A külföldi működőtőke beruházások, vállalat összevonások következtében a hatalom egyre jobban, egyre kevesebb cég kezében összpontosul. Gazdasági hatalmuk mellett érdekvédelmi szervezeteiken, fizetett lobbistáikon keresztül képesek egy-egy ország kormányának, sőt nagy nemzetközi intézmények (Világbank, Nemzetközi Valutaalap, Kereskedelmi Világszervezet, Európai Unió) politikájának alakulását, valamint a nemzetközi egyezmények sorsának alakulását is befolyásolni (*ld. kiotói, hágai klímátárgyalások*).

A nemzetek feletti vállalatok hatalmával viszont korántsem párosul az ehhez szükséges felelősség felvállalása. Sőt, igyekeznek kibújni mindenféle jogi felelősség alól, tevékenységüket nagyon gyakran kíséri környezetszennyezés, emberi jogok megsértése. Több multinacionális vállalat esetében felmerül, hogy gyáraikban gyermekeket, vagy nőket foglalkoztatnak napi 12-16

órában, hétvégén, embertelen, rabszolgasorsot idéző körülmények között. Némelyek esetében korrupció, szakszervezet-ellenesség vádját is felemlítik.

A nemzetek feletti vállalatok a globalizáció nyújtotta lehetőségeket kihasználva előszeretettel helyezik ki termelésüket olyan országokba, ahol alacsonyabb szintű környezetvédelmi, munkajogi szabályozások vannak, sőt, ha egyes országok ilyen jellegű intézkedéseket kívánnak hozni, gyakran zsarolják a kormányokat, hogy amennyiben a termelési feltételek számukra kedvezőtlenül alakulnak, kiviszik a gyáraikat az országból.

A nemzetek feletti cégek gyakran kiharcolják, hogy a kormányoktól adókedvezményeket kapjanak. Így a befektetések következtében hatalmas nyereségre tesznek szert, amelyet aztán az esetek többségében egy külföldi adóparadicsomba menekítenek ki. A világ 200 legnagyobb vállalata között szereplő 82 cég közül 44 az Egyesült Államokban általános 35%-nál kevesebb adót fizetett 1996 és 1998 között. Hét cég pedig negatív adót fizetett, vagyis több kedvezményt, támogatást kaptak mint amennyi adót kellett fizetniük. Ezen cégek között szerepel a Texaco, Chevron, PepsiCo, Enron, Worldcom, McKesson és a világ legnagyobb vállalata, a General Motors. Egyes források szerint Rupert Murdoch médiabirodalma Nagy Britanniában 1999-ig tizenkét éven keresztül nem fizetett társasági adót.

- A világ 100 legnagyobb gazdaságából 51 nemzetek feletti vállalat.
- A nemzetközi kereskedelem 70%-a 500 multinacionális vállalat kezében van
- A 200 legnagyobb vállalat éves bevétele 18-szor nagyobb mint a világ népességének 24%-át kitevő legszegényebb 1,2 milliárd ember összesített éves jövedelme.
- 1983 és 1999 között a 200 legnagyobb cég nyeresége 364,2%-kal nőtt, miközben az általuk foglalkoztatott emberek száma csupán 14,4%-kal.
- A 90-es évek elején 37 000 nemzetek feletti vállalat létezett, 170 000 tengerentúli leányvállalattal. A 200 legnagyobb cég közül 172-nek (86%) a központja összesen 5 országban (USA, Japán, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia) van.

A nemzetekfeletti vállalatok kialakulása

Az első gazdasági társaságok, az 1600-as években kaptak működési engedélyt a brit birodalomban. A társaságalapítás koncepciója eredetileg közhasznú szervezetek – egyházak, kórházak, iskolák, egyetemek, klubok stb. – létrehozására vonatkozott. Ezek non-profit társaságok voltak, céljuk a közjó szolgálata. A társaságok alapszabályát a brit Korona vagy a kormány fogalmazta meg, illetve fogadta el. A társaságok számára profit, haszon termelése törvénytelennek számított.

A XVII. század elején, amikor a gyarmati terjeszkedés pénzügyi igényei túl gyorsan nőttek, nonprofit társaságokat hoztak létre, hogy segítsék a gyarmatokkal való kereskedelmet. Mivel a gyarmatokkal való kereskedelem sok kockázattal járt, ezért az uralkodó – ösztönző célzattal – úgy határozott hogy a befektetők legfeljebb a saját befektetésük erejéig felelősek, azaz, a befektetésüket elveszíthetik, de az azon felüli veszteségeket már nem ők viselik (korlátolt felelősség).

Ezek a kereskedelmi társulások aztán – a szabályokat megszegve – elkezdtek a maguk hasznára kereskedni. Az ellenőrzés és a számonkérés hiánya miatt egyre több társaság követte a példájukat.

Egy 1720-as gazdasági válság (South Sea Bubble crisis) után a gazdasági társaságok száma jelentősen csökkent. A tőzsdeválság után a brit kormány államosított sok társaságot, valamint egy 1720-ban hozott törvényben betiltották a gazdasági társaságokat, és a spekulatív részvénykereskedelmet.

A második hullámban, az 1700-as évek végén a brit parlament törvénnyel hozott létre társaságokat csatornák, vízművek, majd később vasutak építésére. Ezeket az ún. "törvényes

társaságokat" (Statutory Corporations) szorosan ellenőrizte az állam, és az általános üzleti tevékenységek nem társasági keretek között zajlottak.

A társaságok fejlődésének harmadik hulláma a részvénytársaságokról szóló 1844-es törvénnyel indult Nagy Britanniában. A törvény lehetővé tette gazdasági társaságok egyszerű bejegyzéssel való alapítását. Azóta hívják angolul "bejegyzett társaságnak" (Registered Corporation) a gazdasági társaságokat. A bejegyzett társaságok aztán száz éven át folytatattak harcot, sokszor törvénytelen eszközök használatával, hogy megszabaduljanak a rájuk vonatkozó maradék állami és bírósági ellenőrzés alól.

Időközben a világ más részein is sorra alakultak gazdasági társaságok. Az Egyesült Államokban 1800-ban már 200 társaság működött. E cégek akkoriban még nem vehettek részt politikai döntésekben, nem vehették meg egy másik cég részvényeit.

A gazdasági társaságok befektetőit megillető korlátozott felelősség már eleve aláásta a magánjog egyik alapelvét, a személyes felelősséget. Tovább erősítette a cégek hatalmát, amikor újabb jogokat szereztek. 1886-ban egy vasúti nyomvonal miatt a Santa Clara község és a Southern Pacific Railroad vasúti társaság között kirobbant vitában a Legfelsőbb Bíróság először döntött úgy, hogy a magáncégek "természetes személyek", és az emberi lény összes joga és kiváltsága illeti őket. Ez a döntés indította el a cégek 100 éves menetelését a globális hatalom felé.

A XIX. század közepére a gazdasági társaságok az Egyesült Államok gazdaságának nélkülözhetetlen elemévé váltak. Ekkortól további jogokat és kiváltságokat követeltek, és kaptak. Új, "szabad társulási törvények" születtek, melyek megengedték a társaságoknak, hogy bármilyen üzlettel foglalkozzanak. A cégeknek már nem kellett a közjóért tevékenykedniük, viszont továbbra is élvezhették a korlátozott felelősség előnyeit, melyet a közösségi szolgálat nevében szereztek. Az amerikai polgárháború idején kihasználták a kaotikus állapotokat, bíróságot, törvényeket és elnököket is "megvásárolhattak". Kiegészítéseket kényszerített ki azokhoz a törvényekhez, melyek korlátozták a profitjukat. Nagyon erős politikai befolyásuk volt, a civil társadalom nem tudott lépést tartani velük.

A társaságok gyakorlatilag most már saját étellel és "öntudattal" rendelkeztek, s az emberekkel egyenlő bánásmódot követelhettek és kaptak a bíróságokon. Ezáltal viszont jóval nagyobb lett a hatalmuk, mint az embereknek, hiszen hatalmas pénzügyi forrásaik miatt sokkal erőteljesebben védhették meg a jogaikat és szabadságukat, mint bármely egyén. Gyakorlatilag a gazdasági társaság szabadabb lett bármely polgárnál.

Az 1930-as években az Egyesült Államok lakosságának már több mint 80%-át a gazdasági társaságok alkalmazták. A második világháború után egyre jellemzőbb lett a cégek megerősödése. Átalakulások, cégegyesülések során egyre nagyobb és nagyobb és komplexebb vállalati struktúrák alakultak ki az erőforrás-kitermelés, a termelés, az elosztás és a marketing területén. Egyre több cég terjesztette ki tevékenységét más országokra. A cégek növekedésével egyre több multinacionális vállalat jött létre, majd a hatalom és a tőke további koncentrációjával, a világkereskedelem erősödésével létrejöttek a globális, nemzetek feletti vállalatok is. Ez a folyamat különösen megerősödött az 1990-es években.

A következő tényezők tették lehetővé a nagyvállalatok ilyen mértékű kiterjeszkedését:

- az egész világpiachoz való hozzáférés a szocialista gazdaságok összeomlása révén,
- a harmadik világ és a volt szocialista országok piacainak megnyitása a Világbank és a Valutaalap által rájuk kényszerített szerkezetátalakítási programokon keresztül,
- a hatalmas adósságok visszafizetésének érdekében export orientált gazdaságra átállás, s ehhez külföldi működőtőke bevonásának igénye,
- a 70-es évektől uralkodóvá vált neoliberális gazdaságpolitika szellemében a szabadkereskedelm útjában álló korlátozó intézkedések (vámok, kereskedelmi kvóták stb.) eltörlése az OECD, GATT és WTO egyezményei keretében,

- a hagyományosan állami tulajdonban lévő területek (áramellátás, vasutak, posta, bank, biztosítás, távközlés) magánkézbe adása,
- a szakszervezetek és az általuk kivívott jóléti állam visszaszorítása a fejlett országokban,
- a hírközlés fejlődése, amely gombnyomásra lehetővé teszi dollármilliók mozgását. (1986-ban naponta 290 milliárd dollár mozgott a külföldi valuta-piacokon, 1990-ben már 700 milliárd.)

A világméretű versengés felerősödése erőteljes költségcsökkentési megoldásokra kényszeríti a vállalatokat, aminek legkézenfekvőbb módja a bérkiadások lefaragása, amit a kormányzatok adópolitikája idéz elő. A bérek esetében ugyanis magasabbak a vállalkozások terhei, mint a természeti erőforrások esetében.

A nagyvállalatok jelenlegi fő mozgásiránya: egyre többet és többet termelni egyre kevesebb munkaerővel. Az elmúlt évtizedben az 500 legnagyobb vállalatnál évente 400 ezer állás szűnt meg. A ma leggyorsabban fejlődő területek - a biotechnológia és az informatika - nagyon kevés munkaerőt igényelnek.

Szűkülő világunkban a vállalati növekedés leghatékonyabb eszköze nem az új beruházások létesítése, hanem a piaci részesedés bővítése a kisebb vetélytársak felvásárlása és a vállalatok összeolvadása révén.

A folyamat következtében a repülési, elektronikai és informatikai ipar gyakorlatilag 5, a gyorsítéktesztelés 2, az üdítőital- és dohányipar pedig lényegében véve 5 óriásvállalat ellenőrzése alatt áll. A vállalat-összeolvadások jellemző példája volt a Novartis keletkezése 1996-ban a Sandoz és a Ciba-Geigy összeolvadásával, a világ második legnagyobb gyógyszeripari cégét hozva így létre². A "házasságot" a hatékonyság és a költségcsökkentés jelszavával azonnal jelentős munkaerő-elbocsátások követték. Ez az összeolvadások jellemző kísérőjelensége, miközben a kormányok által adott támogatások és előnyök formájában a költségeket a globalizáció áldozatai fizetik meg.

Néhány jellemző az óriásvállalatok működésének kötelező szabályai közül:

A haszon kényszere: A haszon minden vállalati elhatározás mozgatórugója. Fontosabb, mint a közösség jóléte, a dolgozók egészsége, az emberek egészsége, a béke, a környezet megőrzése vagy a nemzet biztonsága. Egyes cégek még a szülőországukban "ellenségnek" számító országokkal – például Líbiával, Iránnal, Kubával – való kereskedésnek is megglelik a módját.

A növekedési kényszer: az óriásvállalatok élete a növekedésen múlik. Ez a beruházókkal való kapcsolatuktól, a tőzsdétől, a bankok és a közönség érzékenységtől függ. A növekedés érdekében a vállalatok a világ eldugott sarkaiban fölkeresik a ritka forrásokat és a föld néhány megmaradt ősi helyét föláldozzák a termelés érdekében. A forrásokban gazdag területek lakosainak föl kell adni hagyományos életmódjukat.

Vetélkedés és agresszió - A vállalatokon belül nagyon fontos szerepe van az alkalmazottak és vezetők közötti együttműködésnek. Ugyanakkor a vállalaton belül mindenki rákényszerül arra is, hogy a másik alkalmazottal versenyezzen. A vállalati karrier érdekében rákényszerülnek minden kínálkozó alkalom megragadására mind a vállalaton belül a munkatársakkal szembeni agresszív nyomulásra, mind a vetélytárs cégek kiszorítására.

Erkölcstelenkedés (amoralitás). A vállalatok döntéshozóinak személytelennek kell lenniük, nem lehetnek érzéseik, erkölcsük vagy önzetlen céljaik, ezért a közösségi célokkal vagy a környezeti egészséggel ellentétes elhatározásaik nem ébresztenek bennük lelkipurítást. A vállalati vezetők díjazták a "tárgyilagos" döntéshozatalhoz szükséges érzelmentességet.

² Azóta újabb vállalatösszevonás következtében a Novartis és Zeneca házasságából még nagyobb agrokémiai, gyógyszeripari vállalatóriás született, a Syngenta.

A vállalatok ugyanakkor igyekeznek leplezni erkölcs-nélküliségüket és önzetlennek mutatni magukat. Újabban az amerikai ipar arra irányuló erőfeszítéseket tesz, hogy saját magát jó színben tüntesse fel: látszólag aggódnak a környezet tisztaságáért, támogatják a művészetet és a kábítószer-ellenes programokat. Ezekkel a látszat jótékonyági tevékenységekkel azt próbálják kimutatni a társadalom iránt érzett felelősségtudatukat, miközben egyáltalán nem vállalják fel a tevékenységük szociális, környezeti és egyéb következményeit.

Mennyiségi szemlélet: A társaságok számára fontos, hogy a szubjektív információt objektív formába alakítsák, számokká változtassák. Ezért kizárnak a döntési folyamatból mindent, amit nem alakítható számokká. Például az erdők szubjektív vagy spirituális vonatkozásait nem lehet számokká alakítani, tehát nem lehet beilleszteni a vállalatok egyenleteibe. Az erdők szerintük csupán még "lábon álló deszkák".

Időn kívüliség: A gazdasági társaságok időn és téren kívüliek: csak papíron létező törvényes teremtmények. Nem pusztulnak el természetes halállal; túlélnek teremtetőiket. Nincs helyi kötődésük az alkalmazottak vagy a szomszédok felé. Egy gazdasági társaság nem rendelkezik erkölccsel, nincsenek kötelezettségei, nincs fizikai megtestesülése (a gyár az, ami fizikai egység, nem a vállalat). Egy vállalat minden tevékenységét egyetlen zavaró körülmény első jelére - pl. az alkalmazottak követeléseire, az adók fölemelésére, vagy megszorító környezeti szabályozásra - áthelyezi máshová.

Harcban a Természettel: A vállalati emberek személyükben szerethetik esetleg a természetet, de maguk a vállalatok belső működési törvénye, hogy beleavatkozzanak a természetbe, megváltoztassák és átalakítsák azt. Az árucikkeket előállító cégek haszna abból ered, hogy a nyersanyagokat átalakítják eladható dolgokká. A földben levő fémekből gépkocsit készítenek, a fákból deszkát, házat, bútort és papírárut. Az olajból energia lesz. Minden termékben benne van egy kis darab új alakra hozott természet. Minden gyártási eljárás a természet megváltoztatásával jár együtt. Ha a bolygó egyik részén fölhasználták a forrásokat, a vállalatok máshová költöznek.

Ez a természetátalakítás minden olyan társadalomra jellemző, ahol kialakult a termelés. Azonban ma a folyamat fölgyorsult, mivel a vállalatoknak növekedniük kell, egyre gyorsabb ütemben kimerítve a forrásokat és földolgozva azokat. Eközben azonban a fogyasztás is felgyorsult - a vállalatok alapvető érdeke meggyőzni az embereket, hogy az árucikkek az anyagi megelégedettség forrásai. Az önellátásból adódó elégedettség ugyanis - belső elégedettség, a természeti elkötelezettség vagy a meggazdagodási vágy hiánya - veszélyezteteti vállalatok céljait. Így hát végül a vállalatok pusztítják a természetet.

Mindent egyformává változtatás (homogenizáció): Az amerikai retorika szerint az árutermelő társadalom nagyobb választási lehetőségeket és sokféleséget ad, mint a többi társadalom. A "választék" azonban nem jelent többet, mint hogy különféle nevekkkel azonos termékeket kapunk. A vállalatok abban érdekeltek, hogy mindannyian azonos módon éljünk, ugyanabban a megvásárolt dologban leljük az örömünket, egy olyan világban, amelyben minden család elszigetelten él a családi otthonában és ugyanolyan eszközei vannak, mint a szomszéd családoknak.

2. A nemzetek feletti vállalatok és a környezet

A környezet károsításában fő szerepet játszanak a nemzetekfeletti vállalatok:

- ők bocsátják ki az ipari eredetű üvegházgázok több mint felét (BPAmoco, ExxonMobil, Shell)
- teljesen az ő kezükben van az ózonkárosító freonok előállítása és hasznosítása; (ICI, DuPont)
- a bányászatban is a nemzetekfeletti cégek a fő kulcsszereplők (6 vállalat ellenőrzi a világ alumínium-kitermelésének 63%-át). A bányászati tevékenységek rengeteg

problémával járnak: helyi lakosok kitelepítése, élőhelyek elpusztítása, folyószennyezés (Rio Tinto Zink, Newmont, Esmeralda)

- a mezőgazdaságban ők ellenőrzik a kivitelre szánt termények termőterületének 80%-át; 20 vállalat ellenőrzi a növényvédőszer-eladások 90%-át;
- ők felelősek elsősorban a környezetkárosító technológiák és termékek átadásáért: pl. az 1980-as évek végén az EÁ növényvédőszer-kivitelének 25%-át otthon már betiltott termékek alkották;
- reklámjaikkal pazarló és fenntarthatatlan életmódra serkentenek.

Néhány multinacionális cég, amely valamilyen szempontból kivívta a környezetvédő szervezetek figyelmét:

DuPont

A DuPont vezető szerepet játszott az ózonréteg pusztításában, az Egyesült Államok egyik legnagyobb veszélyeshulladék-termelője és az ólomtartalmú benzinadalékok egyik utolsó előállítója volt (egész 1991-ig). A DuPont találta ki a freonokat, és állította elő ezek világ-termelésének 25%-át. A cég növényvédő szereket is gyárt, és Floridában eddig már több, mint 500 millió dollár kártérítést kellett fizetnie a Benlate nevű szer által a talajban és a termésben okozott károk miatt.

A DuPont 1991-ben 120 ezer tonna veszélyes hulladékot termelt az EÁ-ban - az EPA szerint többet, mint bármely más vállalat. 1991 márciusában a DuPont Quimica Flour nevű mexikói gyára körül annyira elszennyeződött a környezet, hogy a kormány 30 ezer család kitelepítését rendelte el.

Union Carbide

A századvég egyik legnagyobb környezetvédelmi katasztrófája a Union Carbide bhopali vegyipari gyárában történt: 1984. decemberében amikor a gyárból kiszabadult a mérgező metilizocianát, az első héten hatezer ember halt meg. Azóta 16 ezerre emelkedett a halálos áldozatok száma, és több százezerre tehető azok száma, akik valamiféle egészségkárosodást szenvedtek. A mérgezettek között följegyeztek vese, lép és májkárosodást, a női szaporodási szervekét. Csökkent a mérgezettek immunválasza, könnyebben betegszenek meg például tbc-ben. Mutációk jelentkeztek a mérgezettek gyerekeinél. A biztonsági rendszer nem volt megfelelő, s ezt tudták a gyár vezetői is.

A vállalat elnöke, Warren M. Ander először annyira kiborult, hogy azt mondta, egész életét azzal fogja tölteni, hogy cég által okozott gondokat helyrehozza, hogy megjavuljon. Később a Business Week idézete szerint már azt mondta, hogy akkor túlreagálta a helyzetet, és azóta felkészült a vállalat vezetésére, és harcolni fog, hogy a vállalatnak ne kelljen az okozott károkat és a helyreállítási költségeket kifizetnie.

Mitsubishi:

A vállalatcsoportot komoly felelősség terheli a világ esőerdőinek eltűnése kapcsán. Mára a társaság a világ legnagyobb fakitermelőjévé nőtte ki magát.

Kivágják a fákat a Fülöp-szigeteken, Malaysiában, Indonéziában, Pápua Új Guineában és valószínű az érdekeltségük a burmai, thaiföldi, vietnami, kambodzsai, laoszi fakitermelésekben. Tevékenyek Dél-Amerikában: Brazíliában, Bolíviában és Chilében, valamint Szibériában. Kanadában mindenütt jelen vannak: ott a sarkvidéki őserdőket irtják. A Mitsubishi cég vádolható törvénytelen fakitermelés, a szennyezési határértékek megsértése, adócsalás, stb. miatt.

A társaság radioaktív anyagokkal szennyezte Malajziát (ritkaföldfémek termelése során keletkezett hulladék helytelen tárolása révén), 14 atomerőművet épített Japánban és továbbiakat Kínában és Indonéziában.

Ezek után egyre több helyen tiltakoznak a szervezetek a vállalat tevékenysége ellen, bojkottálják áruik megvásárlását (elsősorban a gépkocsikét).

ExxonMobil:

A vállalat a két olajipari óriás, az Exxon és a Mobil egyesülésével jött létre 1999-ben. Főleg az Exxonnak van rossz híre a zöld szervezetek között, de az is köztudomású, hogy a kiotói éghajlatváltozási keretegyezmény legfőbb ellenzője az Exxon és a Mobil volt.

1989. március 24-én Alaszka partjainál zátonyra futott az Exxon Valdez tankhajó, s a kiömlött 11 millió hordó nyersolaj ökológiai katasztrófát okozott. Az olajszennyezéstől tömegével elhullott állatok képe bejárta a világsajtót. Becslések szerint mintegy 100-300 ezer madár lehetett az áldozata a katasztrófának. Több mint ezer fokozottan védett rozmár is elpusztult a beleset következtében. A partvidék több mint 1400 km hosszan szennyeződött.

1998-ban az Egyesült Államok igazságügy-minisztériuma a Tiszta Levegő törvény 200 alkalommal történő megsértésével vádolta meg az Exxont. A Citizens for a Better Environment szervezet több tízezer ivóvízforrás elszennyezése miatt okolta az Exxont. 1998 januárjában több mint 40 ezer hordó olaj ömlött ki a Mobil olajvezetékéből Nigéria partjainál.

Az ExxonMobil vezette konzorcium kezdte el építeni a Csád-Kamerun Kőolajvezetékét. A beruházás jelentős tiltakozást váltott ki a társadalmi szervezetek körében. A tervek szerint egy 650 km hosszú kőolajvezeték épül Csádból a Guineai-öbölig. Kameruni parti esőerdőkön, fontos folyórendszereken vezetne keresztül. A környezetvédő szervezetek az erdőirtás, folyószennyezés miatt aggódnak. A Világbank is elismeri, hogy a beruházás a térségben az olajipari fejlesztések erősödéséhez valamint az üvegház gázok hosszú távú felhalmozódásához vezet, az egész bolygó környezeti állapotát veszélyeztetve. Nagy a valószínűsége, hogy a csádi polgárok semmit sem fognak élvezni a Világbank által pénzelt befektetés előnyeiből, viszont lehetséges, hogy a csádi kormány fegyverkezésre fogja költeni az olajbevételeket.

Shell:

A cég elsősorban a Nigériában elkövetett bűnei miatt vívta ki a civil szervezetek ellenszenvét. A 90-es évek közepén az ogoni törzs tagjai tiltakoztak a földjükön keresztül vezetett olajvezetékek miatt, amely elfoglalta földjeiket, a szivárgó olaj pedig tönkretette a termőtalajt, a mangrove mocsarakat. A tiltakozó tömeg ellen a nigériai kormány a Shell támogatásával erőszakot vetett be, több embert meggyilkoltak, s tiltakozók szellemi vezérét, Ken-saro-Wiva költőt - a nemzetközi tiltakozás ellenére - több társával együtt kivégezték. A Shell egyik vezetője a nemrégiben ismerte be, hogy pár évvel ezelőtt kézfegyvereket vásároltak a nigériai rendőrség számára.

Éghajlatváltozás:

Az éghajlatváltozás előidézésében elsősorban a legnagyobb olajipari cégeknek, valamint a szénerőműveket üzemeltető vállalatoknak van jelentős szerepe. De emellett a közlekedés is jelentősen hozzájárul az éghajlatváltozáshoz, ezért az összes szállítással, kereskedelemmel foglalkozó cégnek komoly felelőssége van. A nemzetek feletti vállalatok az éghajlatváltozással kapcsolatban éveken keresztül tudósok sorait fizették meg, hogy olyan tanulmányokat közöljenek velünk, amely kétségbe vonja az éghajlatváltozást.

És bár az éghajlatváltozás ténye ma már egyre inkább nyilvánvaló, a legújabb ENSZ jelentések is igazolják, hogy jelentős részben az emberi tevékenységnek köszönhető az klímaváltozás, mégis mindent elkövetnek ezek a cégek azért, hogy ne kelljen korlátozniuk széndioxid kibocsátásukat. A kiotói klímátárgyalásokon minden trükköt bevetettek, hogy különféle kiskapukon (például

kibocsátás-kereskedelem) keresztül megmaradjon a lehetőségük arra, hogy tovább fűtsék az éghajlatot. Ezeknek a cégeknek jelentős befolyásuk van az Egyesült Államok tárgyaló delegációjára, s ezek után nem csoda, hogy a 2000 novemberében lezajlott hágai klímátárgyalások kudarcba fulladtak.

A 2000. évi amerikai elnökválasztási kampány során George W. Bush legfőbb támogatói között voltak a legnagyobb olajvállalatok, az Exxon Mobil, a Chevron Texaco és a BP Amoco. Mivel e cégeknek nem érdeke a fosszilis energiahordozók felhasználásának csökkentése, ezért röviddel hivatalba lépése után az új elnök bejelentette, hogy az Egyesült Államok nem ratifikálja az éghajlatváltozásról szóló Kiotói Egyezményt. (Az egyezményben ugyanis az Egyesült Államok azt vállalta, hogy 2012-ig 7%-kal csökkenti széndioxid kibocsátását - ehhez képest az EÁ kibocsátása 1990 és 2000 között 10%-kal nőtt.

Néhány földrész, ország ill. nagyvállalat éves széndioxid kibocsátása

	millió tonna CO ₂ / év
Dél-Amerika	747,3
Afrika	745,6
BP Amoco	622,6
ExxonMobil	601,4
Nagy-Britannia	543,3
Shell	493,7
Közép-Amerika	477,0
Kanada	470,8
Olaszország	410,0
Franciaország	362,0
Mexikó	327,6
Brazília	287,5
Ausztrália	286,0
Szaúd-Arábia	227,1
Chevron	187,6
Hollandia	178,8
Törökország	160,5
Thaiföld	155,5
Texaco	145,7

Forrás: Corporatewatch US

Génmanipuláció: korábban szennyezésekről elhíresült vegyipari cégek újabban a biotechnológia felé fordultak.

Aventis: E német-francia cég amerikai leányvállalata körül 2000 őszén robbant ki a botrány. A mintegy tucat környezetvédő szervezetet tömörítő GE Alert hálózat nyilvánosságra hozta, hogy a Kraft Foods által forgalmazott csipszekben olyan, az Aventis által kifejlesztett génmódosított kukoricafélét (Starlink) találtak, amely - feltételezett allergiakeltő hatása miatt - emberi fogyasztásra nem engedélyezett. Később más cégek termékeiben is találtak ebből a génmanipulált kukoricafajtából. Emiatt vállalatok sora kényszerült a boltok polcáról visszavonni ezeket az élelmiszereket. Az ügy hátterében az áll, hogy amikor az Aventis eladta az amerikai gazdáknak a Starlink vetőmagot, nem tájékoztatta őket, hogy az csak állati fogyasztásra engedélyezett. Az eset kapcsán 2000. november végéig 44-en jelentették be, hogy Starlink tartalmú termék elfogyasztása után allergiás panaszokkal betegedtek meg. Ezek közül az EPA (az amerikai környezetvédelmi

hivatal) által felkért szakértő bizottság megállapította, hogy 14 esetben nagyon valószínű, hogy a Starlink okozta a megbetegedéseket.

Az amerikai cég most tengerentúli országokban próbál megszabadulni az amerikai piacon eladhatatlan génmanipulált kukoricától. Japánban már többször beszámoltak arról, hogy Starlinket találtak a kukorica szállítmányokban.

Monsanto: a cég elsősorban Amerikában híresült el vegyipari tevékenysége és az ahhoz kötődő szennyezések miatt. Napjainkban a génmanipuláció területén való agresszív terjeszkedése miatt vált a zöld szervezetek fő célpontjává. Egyik fő terméke a glüfozát tartalmú Roundup gyomirtó szer, amely minden növényt elpusztít. Ehhez fejlesztettek ki olyan génmanipulált szója fajtát, amely ellenáll a gyomirtónak. Így a vegyszert és a vetőmagot együtt tudják forgalmazni. E vetőmag elterjedése tovább fokozza majd a gyomirtó szerek használatát. Ráadásul a cég a gazdákkal olyan szerződést kötött, hogy a vetőmagokat a cég engedélye nélkül a következő évben nem ültethetik el.

A vállalatok zöldülése vagy zöldrefestés?

Az elmúlt évtizedekben ahogy erősödtek a természetvédő szervezetek, és a figyelem is a környezetvédelem felé fordult, erősödött a lakosság környezeti tudatossága, egyre több vállalat volt kénytelen változtatni gyakorlatán. De általában nem a tisztább eljárások megvalósítására törekedtek és törekszenek, hanem a mérgező hulladékok "kezelésére". Egész iparág összpontosít erre a feladatra: a "környezeti ipar". Ennek termelési értéke évi 200 milliárd dollár volt már 1990-ben. Csak összehasonlításképpen: a repülőgépipar éves forgalma 180 milliárd, a vegyipar esetében az 500 milliárd. A megelőzés helyett többnyire "csővégi" megoldásokra összpontosítanak, hulladéklerakók és égetők építését erőltetik. A kevesebb termelés, a kevesebb hulladék termelése helyett inkább azok utólagos kezelésére összpontosítanak, hiszen abból lehet bevétel.

A DuPont még 1974-ben kimondta: "a hulladékok lerakását kell szabályozni és nem azt, hogy milyen gyártási eljárásokat használunk és mit termelünk."

Néhány helyen azért hosszú évtizedes vonakodás után, de elkezdtek bevezetni a tisztább termelési technológiákat. De ennél még jellemzőbb folyamat, hogy a szennyező iparágakat kitelepítették olyan fejlődő országokba, ahol alacsonyabb környezeti normák, illetve alacsonyabb környezeti kultúra jellemző. Így aztán otthon könnyen tetszeleghetnek "környezetbarát" cég színében.

A Sandoz pl. az 1986-os rajnai baleset után Brazíliába költöztette teljes szulfoton-termelését. A Dow Chemical, az ICI, a Solvay - Mexikóba, Brazíliába, Arábiába, Egyiptomba, Thaiföldre, Indiába, Taiwanra és Kínába helyezte ki a termelést. A Mitsubishi Malaysiában olyan üzemet épített, amit Japánban nem engedélyeztek.

A szennyező üzemek kitelepítése mellett a "zöld" arculat megteremtésének elterjedt módszere az úgynevezett "zöldrefestés". A valódi környezetbarát megoldások bevezetése helyett egy-egy cégnek sokkal jobban megéri, ha olyan marketing kampányra költenek, amelynek során azt a benyomást keltik a fogyasztóban, hogy a cég milyen felelősen viselkedik, milyen sokat tesz a környezet védelméért. A "zöldrefestés" egy finom PR stratégiát takar, amelyet azok a természetromboló óriáscégek használnak fel, amelyek megpróbálnak környezetbarátnak tűnni, a környezetvédelmi aktivisták nyelvezetét használva. Reklámcégeket, közönségkapcsolat (PR) cégeket bíznak meg, hogy kialakítsák a cég "zöld" arculatát, termékeiken "környezetbarát", "ózonbarát" feliratokat, "újrahasznosítható", "der Grüne Punkt" jelzéseket helyeznek el anélkül, hogy azoknak közük lenne a környezet védelméhez.

Szintén a "zöldrefestés" eszköztárába tartozik, hogy úgynevezett "civil szervezeteket" támogatnak, amelyek a környezetvédők ellen kampányolnak (pl. Wise Use) a multik érdekeit képviselve, valamint tudósokat fizetnek le, hogy cáfolják az éghajlatváltozás tényét vagy a

génmanipulált termékek kockázatait. Hatalmas pénzeket adnak PR cégeknek (mint például a Burson-Marsteller, Edelman, Hill & Knowlton), akik óriási reklámhadjáratot végeznek a multik érdekében (például a kiotói klímátárgyalások idején a vállalatok szén-dioxid kibocsátását korlátozó javaslatok ellen). Környezetvédelmi konferenciákat szerveznek, nagy hűhót csapnak az önkéntes vállalások folyamatos bővítéseiről, környezetvédelmi díjat adnak egy-egy cégnek. Mindezek az erőfeszítések azt célozzák, hogy ezáltal elkerülhessék e cégek környezetpusztító tevékenységeinek korlátozására irányuló kötelező érvényű szabályok bevezetését.

1999 májusában, a Connecticut Főiskola az "Inherit the Earth" díjat a Monsanto cégnek ítélte oda, környezettudatos üzleti tevékenységéért.

A zöldrefestés (angolul: "greenwash") már annyira elterjedt, hogy ma már a Concise Oxford English helyesírási szótárban is szerepel: *"egy szervezet hamis információt terjeszt annak érdekében, hogy a környezettudatos arculatot alkítson ki magáról."*

Az amerikai Corporate Watch szervezet meghatározása szerint a zöldrefestés:

"1) Környezetpusztító vagy társadalmilag ártalmas cégek kísérlete megőrizni vagy kiterjeszteni piacaikat környezetbarátnak tettetve magukat és úgy tenni, mintha ők lennének a szegénység elleni küzdelem vezetői.

2) Bármilyen, a fogyasztók vagy a döntéshozók agymosására irányuló kísérlet, amely azt célozza, hogy azt higgyék, hogy a szennyező óriásvállalatok a környezetileg fenntartható fejlődés kulcsa."

A zöldrefestésben leggyakrabban közreműködő PR cégek egyike a Burson Marstellers, amelynek 28 országban 56 irodája van. Ők voltak azok, akik segítettek tisztára mosni a Union Carbide cég arculatát a bhopali katasztrófa után, ők igyekeztek kisebbiteni a harrisburgi nukleáris baleset jelentőségét, zöldre festeni az Exxon arculatát az 1989-es Exxon Valdez tankhajó balesete után. A Monsanto-t az Egyesült Államokban segítették abban a kampányban, hogy ne kelljen címkézniük a szarvasmarha növekedési hormont tartalmazó tejet. Az európai géntechnológia cégeket tömörítő Europabio lobbiszervezettel is együttműködnek annak érdekében, hogy a géntechnológiát elfogadottá tegyék a földrészén. A Burson Marsteller emellett gyakran működik együtt diktátorokkal is és emberi jogsértésekért felelős kormányokkal, hogy a nemzetközi közvélemény számára szebb képet fessenek (pl. a Kelet-Timorban több százezer ember meggyilkolásáért felelős indonéz diktátor Suharto vagy az 1988-as szöuli olimpia előtt a dél-koreai kormány is az ügyfelük volt).

3. Nemzetek feletti vállalatok Magyarországon

Az elmúlt évtizedben különféle kedvezményekkel (adómentesség, munkahelyi létesítési támogatások, ipari parkok, infrastruktúra biztosítása) zöldmezős és néha barnamezős beruházásokkal csábították be hazánkba a külföldi vállalatokat. Ennek eredményeképpen ma már a hazánkban működő vállalatok 80%-a külföldi cégek kezén van. Egyes közgazdászok szerint ez az arány már visszafordíthatatlan változásokat okoz egy ország gazdaságában.

A privatizáció során egész iparágak, szektorok kerültek külföldi kézbe (energiaszektor, növényolaj-ipar, cementipar, építőipar, tejipar). Sok esetben a cégek elsősorban piacvásárlás, vagy a hazai márkák megszerzése céljából vették meg a hazai vállalatokat. Volt olyan eset, amikor a privatizáció után a külföldi cég leállította a Magyarországról történő exportot az anyaország felé. Több esetben leállították a termelést, bezárták a gyárakat, elbocsátották a munkásokat.

Miközben a külföldi cégek jelentős adókedvezményeket kapnak, az állam nem sok bevételhez jut e vállalatok tevékenysége következtében, mert a nyereség kijuttatására az országból különféle tőkekimenekítési módszereket alkalmaznak: know-how, licencjogok, rendkívül magas menedzsmentszolgáltatási és tanácsadói megbízási díjak, stb.

A **Suzuki** esztergomi gépkocsi-összeszerelő üzeme 1991-ben kezdett termelni, évi 50.000 db gépkocsit. 1000 embert alkalmaznak, a gyár alaptőkéje induláskor 5 milliárd jen, a magyar részesedés 60% felett volt. 10.494 milliárd jen kölcsönt adtak a japánok, amiért a magyar állam

biztosítékot nyújt. A Suzuki 10 évre adómentességet kapott, s 22%-os vámcsökkentést a behozott alkatrészekre. További kedvezményeket is kaptak, hogy munkahelyteremtésre és beruházásra.

A **Ford** székesfehérvári autóalkatrész-gyárának létesítésére szintén megkapta a 10 éves adómentességet, és egyéb kedvezményeket. Az új üzemben 670 embert alkalmaznak.

A cégeknek Magyarországi letelepedésekor azzal érveltek, hogy munkahelyeket teremtenek. De ha a Suzuki, a Ford és a GM új munkahelyeit számoljuk, akkor ez munkahelyenként 11.9 millió Ft-ot jelent. Abban az időszakban Magyarországon egy munkahely teremtésének a költsége csak félmillió Ft volt!

A **General Motors** gépkocsi összeszerelő üzemét nyitott 1992-ben Szentgotthárdon. 1990-ben, amikor a gyár még épült, egy szentgotthárdi lap GM vezetőket idézett, akik elismerték, hogy nem tudnak mit csinálni a gyár mérgező hulladékaival, s hogy ők nem tudnak megbirkózni minden környezeti gonddal. Nem volt kötelező környezeti hatásvizsgálat az üzem megnyitása előtt.

A **Danone** alig fél évvel azután, hogy 2000 végén megvásárolta a Győri Keksz és Ostyagyárat, ezzel 60%-os részesedést szerezve a hazai keksz és ostyapiacra, bejelentette, hogy bezárja a győri gyárat. A 101 éves múltra visszatekintő gyár bezárásának terve, mintegy 700 munkahely megszűnését jelentené. Felmerült az is, hogy ezáltal a közkedvelt, hagyományos győri termékek (Pilóta keksz, Balaton szelet, Vaniliás karika) eltűnnének a piacról. Mindezt tetézte még, hogy a Danone igazgatója a győri polgármester előtt kijelentette, hogy ők nem gyárat vettek, csak piacot. Az eset hatalmas felháborodást keltett a hazai közvéleményben: az interneten keresztül szinte egy nap alatt országos bojkott szerveződött, több tüntetés is volt a győri kekszgyár előtt, s a győri polgármester, valamint a gazdasági miniszter is tárgyalást kezdett a francia tulajdonú cég vezetőivel. A cég vezetői tettek egy homályos szóbeli ígéretet, hogy mindent megtesznek a győri munkahelyek megmentése érdekében, de erre nem adtak írásos garanciát. A fogyasztók bojkottjának hatására, amelynek következtében a Danone termékeinek fogsalma 10%-kal csökkent, végül a cég meghátrált, és úgy döntöttek, hogy nem zárják be a gyárat. A győri kekszüzemben mintegy 300 munkahely szűnik meg, az átszervezés minden második dolgozót érint. Mintegy 200-at küldenek el az üzemből, mert megszűnik a munkahelyük. A jövőben a cégcsoport székesfehérvári gyárat fejlesztik, ezért 120 győri munkást oda terveznek áthelyezni. A kényszerű költözködésnek a győriek nem örülnek, hiszen érzelmileg jobban kötődnek lakóhelyükhöz, mint azt a francia tulajdonosok gondolják. Sokak szerint az, hogy most nem zárják be a győri kekszgyárat, csak félsiker – szakértők kevés esélyt látnak arra, hogy a gyár öt évnél tovább kihúzza bezárás nélkül. A kedvező fekvésű terület ugyanis az ingatlanüzletben állandó kísértést jelent. Ezért a bizalmatlan fogyasztók tovább folytatják a Danone elleni bojkottot.

Környezet és a multik Magyarországon

Bár a hazai környezetvédő mozgalom még nem túl sokat foglalkozott a nemzetekfeletti cégek tevékenységeivel, kedvezőtlen tapasztalatok már így is vannak - elsősorban a hulladék, csomagolás és a zöldfelületek csökkenése kapcsán, valamint egy két évvel ezelőtti ipari baleset kapcsán folyószenyezés miatt.

Magyarországon az elmúlt évtizedben a következő nemzetekfeletti cégekkel volt gondja a zöld szervezeteknek (nem teljes lista):

Coca Cola és Pepsi Cola: a két cég tíz év alatt szintet teljesen tönkretette az üdítőitalok hazánkban évtizedeken át tökéletesen működő visszaváltó rendszerét. Először bevezették az egyszer használatos, eldobó műanyag PET palackokat és a fémdobozos üdítőitalokat, majd 1993-ban a többször használható műanyagpalackokat (PRB). A PRB palackok bevezetésével nem az eldobó műanyagpalackok helyettesítése volt a cél, hanem a vásárlók által akkor még mindig jelentős mértékben választott betétes üvegeket kívánták kiszorítani a piacról. A kereskedők hathatós támogatásával sikerült elérniük, hogy a fogyasztók a visszaváltható üveggel szinte azonos értékűnek fogadják el a visszaváltható műanyagpalackot. Ehhez jelentősen hozzájárult,

hogy a reklámok és plakátok által azt sugallták, hogy a PRB palack is üveg (pl. "+üveg" feliratok az üdítő polcokon). Emellett környezetvédelmi kormányzat gyengesége is segítette a műanyagpalackok terjedését, amikor bevezették csomagolóanyagok termékdíját, a szabályok elsősorban a csomagolóiparnak – s így az itt említett két cégnek is – kedveztek.

Az évtized második felére sikerült kiszorítaniuk a visszaváltható üveget a magyar piacról. A műanyagpalackok bevezetése a csomagolóanyag hulladék jelentős megnövekedését eredményezi. Még a visszaváltható PRB palackok is jóval több hulladékot jelentenek, hiszen míg az üveget akár 40-50 alkalommal is újra lehetett tölteni, a műanyagpalackok a legjobb esetben is csak 6-8 újratöltést érnek meg, s ezután a hulladéklerakókra kerülnek. Ezzel szemben az üveget újra lehetett olvasztani. Emellett az a tény, hogy mind a Pepsi mind a Coca Cola egyetlen töltőüzemet működtet az országban, a szállítási távolságok és a közúti szállításból fakadó környezeti károk növekedését eredményezi. Ráadásul a Pepsi a visszaváltható PRB-palackokat Hollandiából üres állapotban szállítja kamionokon Magyarországra.

2001 októberében a Pepsi félrevezető reklámkampányt indított a visszaváltható műanyagpalackok ellen, az eldobó palackokat népszerűsítve. A kampányt a környezetvédő szervezetek hatalmas felháborodása követte. Ennek következtében a cég egy hónap után kénytelen volt leállítani az akciót, amelyről azóta a

Reklámetikai Bizottság is kijelentette, hogy mind a gazdasági reklámtevékenységről szóló törvényt, mind pedig a Magyar Reklámetikai Kódex előírásait sérti. A reklámtörvény ugyanis kimondja: *"Tilos közzé tenni olyan reklámot, amely... környezet-, illetve természetkárosító magatartásra ösztönöz."*

Tetra Pack: a betétes, visszaváltható üveges rostos üdítőitalok eltüntetése a piacról, helyettük az eldobó, egyutas kombinált dobozos csomagolás elterjesztése. Hasonlóan az üdítőkhöz, a tejtermékeknél is elterjesztették a kombinált dobozos csomagolást. Ráadásul a fogyasztókkal nagyrészt sikerült elhitetniük, hogy ez papírcsomagolás, sőt a fogyasztók megtévesztésére még olyan hirdetések is készített, amely azt sugallta, hogy ez környezetbarát csomagolás ("tökéletesíjtük a természetet").

(Egy másik, kombinált dobozokat gyártó céget, a Combiblockot a versenyhivatal meg is büntette azért, mert környezetbarát csomagolásként reklámozta termékeit.)

McDonald's: Ezt a céget elsősorban a fogyasztói kultúra szimbólumának tekintik a hazai zöld szervezetek, az eldobó, rohanó fogyasztói életmód elterjesztésének mintaképeként. A céggel szemben nagyon sok kritika merült fel az évek során. Az eldobó csomagolások használata, ebből adódóan rengeteg hulladékot termelnek. Emellett egy másik gyakran hangoztatott vád, hogy a hamburgereikhez szükséges marhahús előállításához szükséges takarmányok és legelők igénye miatt, valamint a csomagoláshoz szükséges papír előállításához Dél-Amerikában esőerdőket irtanak ki. További vád a cég ellen, hogy rendkívül alacsony munkabérért, nem megfelelő körülmények között foglalkoztatja alkalmazottait. A McDonald'snál nem engedélyezik a szakszervezetek működését sem. A cég néhány évvel ezelőtt beperelt Angliában két környezetvédő aktivistát, akik szórólapon kritizálták a McDonald's tevékenységét. A két évig tartó perről hazai környezetvédelmi folyóiratok is beszámoltak (pl. Kukabúvár). A vállalat ellen nemzetközi környezetvédő hálózatok egész sora küzd már évek óta (pl. McLibel Campaign).

TESCO: ez a cég a hozzá hasonló áruházláncok és bevásárlóközpontok terjedésével kiszorítja a helyi kiskereskedőket a piacról. Polcaikon elsősorban külföldön megtermelt, nagy szállítási igényű termékek találhatók meg. Ezek pedig többnyire jelentős környezeti terheléssel kerülnek előállításra (nagyüzemi termelés, vegyszerek, tartósítószer, stb.), a hatalmas szállítási távolságok miatt pedig még a légszennyezést is növelik.

Dunaújvárosban a Tesco a várost övező 9 hektáros véderdő helyén akarja felépíteni legújabb bevásárlóközpontját, veszélyeztetve ezzel a város lakóinak egészségét.

Budapesten és környékén hatalmas bevásárlóközpontok (TESCO, Auchan, Mammut, Campona, stb.) épültek korábbi zöldterületek beépítésével, sok fa esett áldozatul e beruházásoknak.

*

A romániai Nagybányán tevékenykedő **Aurul** bányavállalat ügye valószínűleg mindenki előtt ismert. 2000. január 30-án több mint 100 ezer köbméter cianid-tartalmú szennyvíz ömlött a Zazar folyón keresztül a Szamosba, majd a Tiszába és végül elszennyezte a Dunát is.

A szennyezés következtében óriási mértékben károsodott a Szamos és a Tisza élővilága, több mint ezer tonna hal pusztul el, köztük védett fajok is. A meddőből ciános technológiával aranyat kitermelő ausztrál-román Aurul vegyesvállalat olyan körülmények között végezte a tevékenységét, amelynek szinte törvényszerű következménye volt a baleset. Az ausztrál tulajdonos **Esmeralda Ltd.** valószínűleg a gyenge környezetvédelmi szabályozások miatt építette fel a vállalatát Nagybányán (ökögyarmatosítás). A minél nagyobb mértékű haszonszerzést előtérbe helyezték a környezetvédelmi érdekekhez képest. A magyar állam 29,3 milliárd Ft-os kárigényt nyújtott be a céggel szemben. Valószínűleg évekig fog tartani, mire a Tisza magához tér az ökológiai katasztrófa után. Az ügyben az Aurul SA ill. az ausztrál tulajdonos Esmeralda Ltd. mellett a **Dresdner Bank** is érintett, ugyanis 8,5 millió dollár kölcsönrel támogatták a beruházást. A magyar állam 29,3 milliárd Ft-os kárigényt nyújtott be a szennyező céggel szemben. A per során a cég megpróbálja húzni az időt: az első tárgyaláson az Aurul helyett a korábban ismeretlen, Transgold nevű cég jogi képviselője jelent meg, arra kényszerítve a bíróságot, hogy a jogállás tisztázásáig elnapolja az ügyet.

4. Mit tehetünk a nemzetekfeletti vállalatok uralta globális világban?

Elsősorban alaposan tájékozódunk a vállalatok tevékenységéről, termékeiről, és ismerőseinket is tájékoztatjuk.

Kritikus, etikus fogyasztóként döntünk a vásárlások során. Ne vásároljunk olyan cégek termékeit, akikről köztudott, hogy környezetszennyező módon állítják elő termékeiket, ilyen tevékenységeket támogatnak, túl sok reklámot alkalmaznak vagy a minél több fogyasztásra sarkallják a fogyasztókat. (A tájékozódáshoz hasznos lehet a *The Ethical Consumer* által összeállított szempontrendszer). Szintén érdemes figyelembe venni, hogy az adott termék rendelkezik-e valamilyen környezetbarát tanúsítvánnyal. Itt azonban vigyázni kell, mert sok vállalat használ "saját" öko jelzéseket a fogyasztók megtévesztésére. Hazánkban az egyetlen hivatalos ökobélyeg a "Cédrus". Élelmiszer esetén pedig a Biokontroll Kht. ad ki tanúsítványt az organikus (bio) termékekről.

Italok esetén figyeljünk oda a csomagolásra is: olyan termékeket vásároljunk, amely visszaváltható üvegben kapható. Hosszú idő után ismét lehet kapni rostos üdítő italt is visszaváltható üvegben - egy hazai cég termeli.

Kerüljük a génmódosított termékeket (sajnos idehaza elég nehéz arról meggyőződni, hogy egy termék génmanipulált-e mert nincsenek bevizsgálva, így csak a forgalmazó önbevallására hagyatkozhatunk).

Részesítsük előnyben a helyben termelt termékeket, a helyi termelőket illetve az etikus befektetéseket végző vállalatokat (BodyShop, Ben & Jerry's, stb.). Sajnos jelenleg hazánkban még nem nagyon van mód etikus befektetésekre, reméljük lassan itthon is működni fog az etikus befektetéseket zászlajukra tűző bankot és vállalatok.

Levelet írhatunk a vállalatok vezetőinek, tájékoztatást kérhetünk a cég tevékenységéről, javasolhatjuk, hogy termelésük, termékeik legyenek környezetet kímélőbbek, vegyék figyelembe az emberi jogokat, stb.

Szervezetten, egyesületek és más társadalmi szervezetek keretében hatékonyabban lehet fellépni a nemzetekfeletti vállalatok tevékenységeinek káros hatásai ellen. A Danone elleni bojkott sikere is mutatja, hogy hatékonyan fel lehet lépni még hazánkban is a nemzetek feletti vállalatok ellen.

Ma már több szervezet küzd azért, hogy nemzetközi egyezmények szabályozzák az óriásvállalatok tevékenységét, felelősségre vonhatóságát.

Egyes zöld szervezetek a kampányuk célpontjában szereplő cégek részvényeiből vásárolnak egyet-egyét, így bejuthatnak a cég közgyűlésére, és ott felszólalhatnak, elmondhatják a cég tevékenységével kapcsolatos kritikájukat, pozitív változásokat szorgalmazhatnak.

Cégminősítés

A "The Ethical Consumer" kéthavonta megjelenő angol magazin, amely elsősorban fogyasztóvédelemmel foglalkozik. A környezettudatos fogyasztóhoz szól, akinek elsődleges szempontja, hogy olyan termékeket vásároljon, amelyek a lehető legkevesbé okoznak környezeti és/vagy társadalmi konfliktusokat. Röviden felsoroljuk az általuk alkalmazott minősítési szempontokat. Reméljük, rövidesen itthon is elérhetőek lesznek az ilyen kérdésekre vonatkozó információk.

I. Érdekeltségek diktatúrákban

Fekete pontot kap az a cég, amelynek min. 6 pontja gyűlik össze, kék pontot kap akinek 1-5 jön össze, üresen marad a hely a táblázatban, ha nem merült fel kritika.

2 pontot jelent, ha a cégnek érdekeltsége van a felsorolt országokban (ezek az országok nem felelnek meg az Amnesty International elvárásainak): *Afganisztán, Burma, Kolumbia, India, Indonézia, Irán, Irak, Libanon, Libéria, Mauritánia, Marokkó, Peru, Fülöp-szigetek, Szomália, Szíria, Törökország.*

1 pontot kap a cég, ha az alábbi országokban van üzleti tevékenysége (állítólag ezek egy fokkal jobb államok): *Algéria, Angola, Bahrain, Brazília, Kína, Egyiptom, Szalvador, Guatemala, Haiti, Honduras, Izrael, Jordánia, Kenya, Kuvait, Mali, Mexikó, Nepál, Nigéria, Pápua-Új-Guinea, Szenegál, Srí Lanka, Szudán, Uganda*

II. Szakszervezeti kapcsolatok

Fekete pont vagy kék pont, aszerint, hogy van-e az adott cégnél szakszervezeti probléma, ill. előfordul-e goromba válasz a munkások akcióira.

III. Bérek és munkakörülmények

Fekete pont vagy kék pont azon cégeknek, amelyeknél alacsonyabbak a bérek a létminimumnál vagy a dolgozók egészségét veszélyeztetik.

IV. Birtokháborítás

Vannak-e birtokviták? Rossz pont azoknak, akik bennszülöttek földjén építettek üzemet és kitelepítették az őslakosokat.

V. Környezet

Akik szennyeznek valamilyen formában a környezetet, azoknak rossz pont.

VI. Felelőtlen piaci magatartás

Fekete pont komoly egészségi károsításokkal járó szennyezések, kék pont egészségre káros termékek előállítása.

VII. Atomenergia

Fekete pont, ha a cég részt vesz uránbányászatban, atomerőművek építésében, eszközök előállításában és forgalmazásában, nukleáris kutatásban.

VIII. Fegyvergyártás

Fekete pont fegyverek gyártása, forgalmazása vagy bármilyen harci eszköz előállítása.

IX. Állatkísérletek

Fekete pont saját állatkísérletek, élveboncolás kísérletek alkalmazása.ű

X. Nagyüzemi állattartás

Fekete pont intenzív állattartás, állategészségügyi problémák, nem humánus állattartás, kék pont ahol nincs bizonyíték arra, hogy az állatokat humánusan tartják.

XI. Más állati jogsértések

Hús-, bőr- szőrmeüzletben résztvevő vállalatok vagy ezek gépeit előállítók.

XII. Politikai adományok

Bizonyított, hogy a pártokban mossák a pénzüket tisztára.

XIII. Bojkott felhívások

Rossz pont, ha bárhol a Földön valakik bojkottra szólítanak fel a cég ellen

Kiss F. József

Globalizáció

(kézirat, 2004)

Bevezetés

A harmadik évezredben az emberiségnek korábban nem ismert és nem várt folyamatokkal kell szembenéznie. A 20. században szinte hihetetlen mértékben felgyorsult az idő, s ezzel párhuzamosan összement a tér. Az ember meghódította a világűrt. A civilizáció termékei a Föld eldugottabb részeibe is eljutottak. A kommunikáció eszközeivel bárhol elérhetők vagyunk. Ugyanakkor a változások oda vezettek, hogy az ember civilizáció nyoma mindenhol felfedezhető a Földön. Elszennyezzük bolygónkat; a légkört, a talajt, a folyókat, a tavakat, a tengereket. Az emberi tevékenység ma már a földi időjárás-rendszert veszélyezteti: az ezredfordulóra nyilvánvalóvá vált az éghajlatváltozás. A globális felmelegedés időszakát éljük. Ezek a változások, ezek a folyamatok a globalizáció egyre nyilvánvalóbb következményei.

A globalizáció az elmúlt évtizedek meghatározó, de ellentmondásos folyamata. Elsősorban a gazdaság, a pénzügyek, valamint az információ-kommunikáció szférájában terjed el. Úgy is meghatározhatjuk a folyamatot, hogy a globalizáció a világ különböző részeit drámai gyorsasággal egymás közelébe hozó pénzügyi és informatikai hálózatok kiépülésének a következménye. A pénz és az információ mellett megmozdulnak a helyüket kereső emberek. A szegény „Dél” a gazdag „Észak” felé tart.

A tér-idő – a tér és az idő – napjainkban hihetetlenül összezsugorodott, ezért *globális faluban* élünk. Ellentmondásban van a sebesen előrehaladó piaci integráció és a kölcsönös függés és ez a globalizációs folyamatot sérülékennyé teszi. A globalizációt – ellentétben a letűnt korokkal, nem a nemzetek (államok) irányítják, hanem az országhatárokon túlnyúló ún. *transznacionális* – nemzetek feletti, multinacionális - *vállalatok*. Így a piacgazdaság a meghatározó elemét képező vállalati szintről kiindulva mozog – felfelé és lefelé egyaránt. A folyamat a gazdaság mellett a társadalomra is igaz, amit a gomba módra szaporodó civil (társadalmi) szervezetek is jeleznek.

A globalizáció hálózatot alkot. A kapitalizmus korábbi fejlődése a hálózatok kiépülésével volt összefüggésben (elektromosság, telefon, vasút, közút, stb.). Vonatkozik ez a technikai elemekre - digitális rendszerek. Vonatkozik a társadalmi és kulturális közegre - kommunikációs tér. A mai hálózat más minőséget képvisel, mint a korábbiak – a rendszer magas beruházási költségeket igényel, de rendkívül olcsón működtethető. A gyors bekapcsolódás versenyelőnyökkel jár.

A globalizáció nem kizárólag a gazdaság szférájában ható folyamat, hanem totális jelenség. Jelen van a gazdaságban, a társadalmi, politikai, kulturális jelenségekben és folyamatokban, a tudományban, sőt még a fogyasztási szokásokban is. A világ egyik részén hozott döntések kikerülhetetlenül és egyre nagyobb mértékben érintik a világ más részein élő embereket (környezeti változások, emberi jogok, dollár kamatlábának változásai, stb.). A globalizáció olyan területeket fog át, amelyek korábban a nemzetállami szuverenitás körébe tartoztak (tájékoztatás, közvélemény-formálás, oktatás, kultúra, stb.).

A globalizáció lopakodva terjed. Szinte észre sem vesszük és gyakorlatilag független az egyéni döntésünktől. Nem intézményesített formában, hanem spontán folyamat keretei között valósul meg. Gyorsan minősít: beszűkíti a politikai cselekvési tartományt. A helytelen nemzetgazdasági döntések a tőke menekülését eredményezik, a szakképzett munkaerő elvándorlásához vezetnek, A tőke a kedvező adózási feltételeket kínáló övezeteket, államokat keresi. A globalizáció nyomást gyakorol a korábban nemzetállami keretek kötött kiépült társadalombiztosítási és jóléti rendszerekre.

A globalizációnak az egykori hódító világhatalmak nem cselekvő alanyai, hanem egyre inkább tárgyai, célpontjai. Ezeket az országokat ugyanúgy érik külső befolyások, mint ahogyan ők is bocsátanak ki különböző hatásokat. A hatásmechanizmus Évszázadokig egyirányú volt. A világhatalmak határozták meg más országok, sőt egész kontinensek mozgásterét. A mai minőségi változás miatt egyre erőteljesebb a kölcsönhatás, ami a fejlett országokat is átalakulásra kényszeríti.

A kanadai *Marshall Luman* jövőkutató víziója szerint globális faluban élünk, ahol egyszerre zajlik az aktív és a passzív globalizáció. A kifejezés arra utal, hogy a globalizáció korlátai egyre erőteljesebbek, azaz az ingyenesnek hitt javak korlátozottak, ami nemcsak a gazdasági fejlődésére, de az emberiség, mint faj továbbélésére is hatással van. A passzív globalizáció részei: a kimerülő természeti erőforrások, az éghajlati változások, az ivóvíz lehetőségek, a világnépesség összlétszámának alakulása és életkor szerinti megoszlása, a társadalmi és egyéni biztonságát fenyegető tényezők (bűnözés, népiirtás, drog, tömeges népességvándorlás, embercsempészás, stb.). Ezek között a jelenségek között szoros kölcsönhatás áll fenn.

A folyamatok hátterében a nyugati civilizáció atlanti/észak-amerikai alcivilizációjának filozófiája áll. A modernitás az elmúlt évszázadok folyamán, az egész világon elterjedt, s ez bizonyos szempontból a nyugati civilizáció globalizálódását jelentette, eleinte a gyarmatosítás erőszakos módszerei által. A gyarmatbirodalmak, tehát nem a nyugati, de a Nyugattól függő régiókban kialakultak azok a helyi, elnyugatosodott társadalmi rétegek, amelyek egyfajta nyugatosító típusú modernizáció bázisát képezték.

A 20. század közepétől a világ helyzete drámai módon megváltozott. Néhány évtized alatt a hatalmas gyarmatbirodalmak széthullottak. A függetlenné vált korábbi gyarmati, illetve félgymati térségekben megindultak egyfajta önállósodási, identitás-kereső, őshonosodási folyamatok, amit az addig követett modernizációs, nyugatosító ideológiák és modellek kudarcáig még csak tovább erősített. A helyi elit új generációja szembefordult a Nyugattal, s helyette a saját civilizációs gyökereiben kereste azokat az alapokat, amelyekre a saját modernizációs modelljét építhette.

A globalizáció viszonylagos, mert csak technikai – intézményi – gazdasági oldala fejlődött ki, de a társadalmi, kulturális és politikai oldala - globális civilizáció - nem. Napjainkra nem jött létre egy globális civilizáció. Ami kialakult az egyfajta gazdasági – technikai – intézményi globalitás, egy világméretű technostruktúra. Napjainkban kifejezett formában csak a globális gazdaság működik, nem létezik viszont a globális társadalom és a globális civilizáció (világcivilizáció) sem. A mai globalitást a haszonelvűség, a piaci racionalitás, mozgatja, tehát világnézet nélküli. Így nem véletlenül emelik fel a szavukat egyre többen a piaci fundamentalizmus ellen, keresvén a közös értékeket, a globális etikát.

A globalizáció egyik legnegatívabb következménye a differentiálódás és a polarizálódás, mind a társadalmakon belül, mind világviszonylatban. A globalizáció előnyeiből ki- és lemaradó térségek és emberek növelik a marginalizált, a perifériára szorult, a leszakadó tábor, ők adják a kulturális fragmentációs törekvések egyik fő bázisát és a szélsőséges, radikális megnyilvánulások háttérét.

A globalizáció technicizál és elszemélytelenít, folyamatai elsősorban technikai terminusokkal írhatók le. A globalizációs folyamatok következtében felbomlottak a hagyományos közösségek, széttöredezték a hagyományos értékek, felerősödött a bizonytalanság.

Az a tény, hogy jelenleg nem létezik globális civilizáció, fokozottan veti fel egy globális etika, a különböző civilizációk és vallások közötti érintkezési pontok keresésének szükségességét. A civilizációk közös értékei elsősorban erkölcsi értékek. Ilyen alapvető értéknek tekinthető például az élet méltósága és tisztelete és az ebből levezethető alapvető norma, az élet védelme, valamint ebből következik a fellépés az élet ellen irányuló megnyilvánulásokkal – a genocídiummal, az etnikai tisztogatással, a terrorizmussal, az erőszakkal – szemben.

I. A globalizáció fogalma

I.1. Globalizáció fogalma; egy szeretem, nem szeretem fogalom

A Globus Kör a kifejezés kapcsán így a következőket fogalmazta meg: *„Ami pedig a globalizációt illeti, egymásra bíztuk, ki hogyan határozza meg és mennyire hisz benne. Állapítja meg a Glóbus Kör, majd így folytatja - Nevezhetjük hagyományosan nemzetköziesedésnek, tekinthetjük feltartóztathatatlan, netán ciklikusan megtörő folyamatnak, inkább gazdasági, mint politikai és kulturális jelenségnek, gondolhatjuk az áru, a pénz, az ember és/vagy az információ gyorsuló áramlását a lényegének, miközben lenyűgöz bennünket a határok átjárhatósága. Vagy pont fordítva, tarthatjuk az egészet minőségileg elhanyagolható újdonságnak a kapitalizmus világtörténelmében, vélhetjük az intellektuális kordivat szülte silány bűvöszónak, mindezek keverékének – szívünk joga...”*

A fenti okfejtés jelzi, a globalizáció a modern tudományos gondolkodás egyik legvitatottabb kérdése. A globalizáció nem tekinthető kizárólag ideológiai fogalomnak, s ebből következően nem fogadható el, illetve nem vethető el annak megfelelően, hogy jó-e vagy rossz.

A megítélésében két szélsőséges vélemény alakult ki:

(1.) A globalizáció elkerülhetetlen, jó, szükséges, minden gazdagság forrása, ha különböző méretekben is, de mindenki haszonélvezője. A globalizáció folytán a nemzetállamok nyitottá váltak a világ gazdaság kihívásaira, s így lehetővé vált, hogy felzárkózzanak a világ élvonalához. Közép-Európa, ahol mi is élünk, mint régió társadalmi-gazdasági változása a legutóbbi évtizedekben globalizációs keretekbe ágyazódott, de a felzárkózás megvalósulása a távoli jövőben remélhető.

(2.) A globalizáció a transznacionális tőke világméretű összeesküvése; végletesen kielezi a jövedelem-különbségeket, több milliárd embert kilátástalan, munkanélküliségre, vagy marginalizált sorsra kárhoztat, megfosztja a nemzeteket saját kultúrájuktól, a saját értékrendjüktől és elpusztítja a természeti környezetet (fenntartható fejlődés problémája!).

A fogalom világméretekben elterjedt, igen szerencsétlen a használata, mert pontatlan, kevésbé meghatározott, elcsépett és politikai üzenetet hordoz. Mégis, eddig jobb szót nem találtak a világméretű folyamatok összefoglaló leírására.

Van olyan vélemény, miszerint a globalizáció nem új jelenség. Az emberiség legkorábbi történetétől jelen van a világban. A globalizáció különösen Amerika felfedezése óta a különböző gazdasági formációk, társadalmak, kultúrák összenövésének a folyamatát jelöli. Az egységes világ gazdaság kifejlődése a 16. században kezdődött. Van olyan vélemény, hogy a globalizáció

nem más, mint az európai gazdaság, az európai kultúra és értékrend világméretű kiterjesztése, elsősorban a kereskedelmi csatornákon keresztül.

Még mások szerint a globalizáció a világ különböző részeit drámai gyorsasággal egymás közelébe hozó pénzügyi és informatikai hálózatok kiépülésének a következménye. A pénz és az információ mellett megmozdulnak a helyüket kereső emberek is - a szegény „Dél” a gazdag „Észak” felé tart.

A globalizáció fogalmát – a viták ellenére - kettős értelemben használják. (1.) Társadalmi értelemben azt fejezi ki, hogy az emberiség időben egyre egységesedő fejlődésen megy át. (2.) Manapság a gazdasági tartalmú fogalomhasználat az általános. A fogalom tehát egyrészt a korábbi globalizációs tendencia térbeli betetőzésére, másrészt a globalizáció elmélyülésére utal. Ebben az új történelmi szakaszban a gazdasági viszonyok (tulajdon, kereskedelmi szabályok, pénzügyi rendszer) korábban nem tapasztalt módon, minőségileg új színvonalon és világméreteken egységesednek. A változás lényegéből fakadóan a korunkat a **transznacionális monopolkapitalizmus** korának nevezik.

I.2. A globalizáció kulcselemei

1. A világméreteken megvalósuló liberalizáció – a neoliberálisizmus.
2. Az információs technológiák soha nem látott ütemű/méretű terjedése. Jacques Attali szerint az Internet „a hatodik kontinens felfedezése”.

Az 1980-as években a világon mindössze néhány ezer számítógép működött, a PC-k száma a kilencvenes évek végére meghaladta az 50 milliót. A változás lényege azonban nem a mennyiségi növekedésből adódik. Sokkal jelentősebb, hogy az új technológia – a számítógép, az Internet, a modern telekommunikáció – egybeépültek, a hálózatosodás valóságos forradalmat idézett elő a munkahelyeken éppúgy, mint a tömegtájékoztatásban és a háztartásokban.

1987-1997 között a hardvertermelés évi 8.6 %-kal, a szoftvergyártás 14 %-kal nőtt, a számítógépes szolgáltatások növekedése pedig meghaladta az évi 20 %-ot.

Természetesen az informatikai fejlődés jelentősen befolyásolta a globalizációt, a globalizációs folyamat felgyorsulásának más összetevői is vannak. Ilyen többek között a közlekedés, amely az embereket elválasztó teret és az időt hallatlanul lerövidítette. Hasonló jelentőségű a média befolyása, amely behozza a munkahelyre és a lakóhelyre a világot, és nemcsak az időt és teret rövidíti le, hanem gyakorlatilag meg is szünteti azt – virtuális világ (!) Ugyanilyen jelentősége van a társadalmi és tudati hatásainak, amit a szemléletmódra és a fogyasztói szokásokra gyakorol. Nem a termelés, a tőke, a technológia hozza létre az ízlés-, szokás- és divátáramlatokat, hanem éppen azok befolyásolják ezek mozgását. (T-shirt, McDonalds', Coca-Cola, stb. – a globalizáció bizonyítékai).

A globalizáció az élet minden területén jelen van – de a hatása, befolyása nem univerzális és nem homogén. Pl. a nemzetközi biztonság elsőrendűen oszthatatlan – globális, de a biztonság egyes területei rendkívül kiemelkedők (nukleáris kérdések, Közel-Kelet), más területek periférikus helyet foglalnak el (Fekete-Afrika).

A gazdaságban és a politikában egymás mellett léteznek a globális, a szupranacionális, a nemzeti és a szubnacionális (regionális) rétegek. A legjelentősebb termelési tényezőket illetően a nemzetköziesedésük eltérő mértékű. Más-más globalizációs szintet ért el a technológia, a tőke, a szolgáltatások, az áruforgalom, illetve a munkaerőmozgás.

A globalizáció eltérő módon érinti a társadalom egyes rétegeit. A globalizációs hatások nagymértékben függnak az iskolázottságtól, az életkortól, a munkakörtől, a jövedelemszinttől, stb. Ezen túlmenően egyes intézmények (állam, civil szervezetek, stb.) különböző érzékenységet mutatnak a globalizáció iránt, ugyanígy a globális sebezhetőségük is – különböző mértékű.

II. A globalizáció, mint gazdasági jelenség

II.1. A világgazdaság fejlődéstörténete; a világgazdasági fejlődés korszakai

Az egységes világgazdaság megszületése egyfelől követte a nemzetgazdaságok létrejöttének a rendszerét, másfelől azzal párhuzamosan kezdődött el a fejlődése. Tehát a világgazdaság, mint szerves rendszer mozgástörvényei nem vezethetők le a nemzetgazdasági fejlődés törvényszerűségeiből, sőt azt tapasztaljuk, hogy a világban zajló gazdasági folyamatok - transznacionalizálódás, interdependencia - mélyreható befolyással vannak a nemzetgazdaságok fejlődésére.

A világgazdaság kifejlődéséhez vezető történelmi folyamat egyidős a nemzetgazdaságok kialakulásának és a nemzetgazdaságok közötti kapcsolatok létrejöttének folyamatával. A világgazdaság kifejlődéséhez vezető történelmi folyamat még nem fejeződött be. A világgazdaság fejlődése magában foglalja a gazdasági kapcsolatok fokozatos bővülését, vagyis elterjedését, illetve ezen kapcsolatok elmélyülését.

Már a nemzetgazdaság keretei között létrejött a tőkés piaci kapcsolatok és viszonyok rendszere. Ezzel párhuzamosan világgazdasági méretekben is megkezdődött a tőkés piaci kapcsolatok és viszonyok rendszerének a kibontakozása, amely hol serkentette, hol pedig hátráltatta a nemzetgazdasági fejlődés folyamatát. A világgazdasági folyamatokkal szembeni védekezésnek éppúgy, mint a világgazdasági pozíciószerezésnek és életörzésnek hathatós eszköze volt és maradt a mai napig is az állami gazdaságpolitika. Az állam, az állami gazdaságpolitika ugyanakkor a legfőbb akadálya a piacok világméretű integrálódásának.

A világgazdaság fejlődése hosszabb-rövidebb szakaszokra bontható.

II.1.1. A világgazdaság kialakulásának történelmi előzményei

Az emberiség története - a sokszínűség, a sokféleség mellett - az őskortól kezdődően az egységesedés tendenciáját is magában hordozza. Az egyes népcsoportok nemcsak gazdasági és kulturális kapcsolatokra léptek, hanem küzdelmet folytattak a létfenntartást biztosító területekért. Korszakonként más és más népek emelkedtek fel és alkottak birodalmat. Olykor kontinensi méretű területeken leigázták a szomszéd népeket. A folyamatot a technikai haladás és azon alapuló társadalmi formák vezényelték. A fejlett formációk felülkerekedtek, hogy azután még fejlettebb kerekedjenek felbük. Így követték egymást a különböző ősközösségi, törzsi, törzsszövetségi állattartó-vándorló, a rabszolgatartást meghonosító öntözéses-földművelő civilizációk, a feudális földbirtokviszonyokon alapuló, majd kapitalista termelési folyamatok (társadalmi-gazdasági formációk).

A társadalmak, kultúrák érintkezése évezredekken keresztül erősödött. Már a kapitalizmus előtt is erősödőben voltak az országok és térségek közötti gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok, de ezek a folyamatok nem érték el egy olyan szintet, ami alapján egységes rendszerről beszélhetnénk. Kezdetben a külkereskedelmet a presztízsfogyasztás. Az országok történetét elsősorban a belső fejlődés határozta meg. Az emberiség története a kapitalizmusig lokális, esetenként egy-egy birodalom keretei között, regionális maradt. Az emberiség gazdasági folyamatokkal alátámasztott, visszafordíthatatlan egységesedése a kapitalizmus korszakával kezdődött.

II.1.2. Az eredeti tőkefelhalmozás korszaka - merkantilizmus és korai gyarmatosítás

Ez a korszak a 15. század végén lezajlott eseményektől, a középkori technikai haladástól, Afrika körülhajózásától, Amerika felfedezésétől, valamint Európa és Ázsia között egy új tengeri kereskedelmi útvonal megnyitásától számítható és a 18. század közepéig tartott.

A korszak mélyreható változásokat hozott a hagyományos távolsági kereskedelem útvonalában és központjai tekintetében. A kereskedelem a korábbi mediterrán térségből - levantei kereskedelem - áttevődött a Balti-tenger, majd az Atlanti óceán térségébe. Az áruszerkezetben is nagy változás következett be, mert a korábbi egyoldalú luxuscikk és fűszerkereskedelem rovására, illetve helyébe a tömegáruk és tömegfogyasztási cikkek és nyersanyagok léptek. Fellendült Nyugat-Európa árutermelése. Megindult az atlanti térségben a piaci viszonyainak kibontakozása.

Ez a korszak a tőkés piacgazdaság megszületésének előkészítő időszaka, az ún. eredeti tőkefelhalmozás kora volt. A folyamat szerves részét képezte gyarmatosítás, amely a leigázott területeken található arany- és ezüst kincs kifosztására irányult. Ebben a korszakban a kereskedelmi tőke, a nagy kereskedelmi társaságok (merchant capital) voltak az kontinensek közötti kereskedelem fő mozgatói és haszonélvezői.

A gyarmatosítással a tőkefelhalmozás nemzeti és nemzetközi forrásai egyesültek, s így létrejött a manufaktúrák továbbfejlesztésének, a nagyipar létrehozásának anyagi bázisa. A lokális és világméretű folyamatok a történelemben először szorosan összefonódtak. Létrejött a világgazdaság, a nemzetgazdaságok és a világgazdaság szervesülő egysége.

A folyamatban már a politikai határoknak nem volt döntő szerepe. Így a korszak végére – elsősorban Európában - kialakult a nemzetközi munkamegosztás, s kiépültek az ennek megfelelő termelési struktúrák. A Nyugat-Európában a tengerentúlról beáramló nemesfém-tömeg árrobbanást idézett elő. A nyugat-európai manufaktúrák (textilipar) fellendülése megnövelte a keresletet az élelmiszcikkek és az ipari nyersanyagok iránt. Ezen termékek fő szállítója Közép- és Kelet-Európa lett, ami átmenetileg lendületet adott az Európán belüli munkamegosztás fejlődésnek. Ezt a fejlődési irányt a 17. században az zavarta meg, hogy Nyugat-Európa mindinkább a tengerentúli gyarmatok irányában fejlesztette a kereskedelmi kapcsolatait. A gyarmatokra iparcikket szállított, s onnan ipari nyersanyagot, élelmiszert hozott be. A kereskedelem áthelyeződése a tengerentúlra, a közép- és kelet-európai gazdasági fejlődés megtorpanásával és „visszamaradásával” járt együtt.

II.1.3. A szabadversenyek kapitalizmus korszaka - gyarmati típusú munkamegosztás

A 19. század a szabadversenyek kapitalizmus, a gazdasági liberalizmus korszaka volt. A világgazdaság fejlődésének második nagy korszaka egyben az ipari forradalom és a szabadversenyek nemzeti piacgazdaság virágkora is volt. A mechanika eredményeit hasznosítva, megszületett a tőkés nagyipar. A fejlődés elsősorban a textilipar, a gőzvasút, a gőzhajózás területén indult meg, majd hamarosan a vas- és acélipar vált az ipari és gazdasági fejlődés legdinamikusabb ágazatává a fejlett országokban.

A világméretű munkamegosztás, mint a fejlett ipari és az elmaradott nyersanyag-termelő országok közötti munkamegosztás jelentkezett. A gyarmatbirodalmakon belül fejlődött ki, s működtetésében nagy szerepet játszott a gyarmatosítók oldaláról jelentkező erőszak. A történelem folyamán ekkor fordult először elő, hogy a külföldi gazdasági verseny egész térségek elszegényedését és elnéptelenedését okozta (pl. az angol ipar olcsó textilipari termékkel árasztotta el Indiát és milliókat fosztott meg a jövedelmétől).

A gyarmati típusú munkamegosztás korában az árutermelés mindinkább a külső piacokat célozta meg, s így a nemzetközi kereskedelem szerepe egyre jelentősebbé vált.

A gyarmati típusú munkamegosztás a 20. század első felében is fennmaradt, miközben a világgazdaság fejlődésében már egy újabb korszak bontakozott ki.

II.1.4. Az imperializmus korszaka - monopóliumok és a gyarmati tőke kivitel

A 19. század hetvenes éveiben keletkeztek az iparban az első nagy monopóliumok. A monopolszervezetek közötti verseny a 19. század utolsó harmadától kezdődően vált a világgazdasági fejlődés meghatározójává. A korszak a második világháborúval, illetve a háborút közvetlenül követő változásokkal zárult le.

Ebben a korszakban Nagy-Britannia és Franciaország mellett új nagyhatalmak jelentek meg. Az Egyesült Államok és Németország és ezt követően Japán, részben az acélipar fejlesztése, részben a második ipari forradalomban keletkezett újabb technikai, technológiai forradalom (elektromos gépek, robbanómotorok) következtében törtek az élre. Őket az Osztrák-Magyar Monarchia és Olaszország követte.

A 19. század folyamán jelentősen előrehaladt a világgazdasági tér egységesülése - mind politikailag, mind gazdaságilag megszilárdultak a gyarmatbirodalmak. A Föld térbeli felosztása a gazdasági és földrajzi (vám) határok megerősödésével járt együtt.

A Föld területi felosztása jelentős feszültségek forrása lett: - a piacokért és a területekért, a befolyási övezetekért folytatott konkurenciaharc egyre jobban kiéleződött. E küzdelem életre hívta a neoprotekcionizmust, az autark (önellátó) állami gazdaságpolitikát. A belső piacokat vámokkal védelmező, kevésbé iparosodott országok okkal hivatkoztak arra, hogy a szabadkereskedelem az erősebb piaci szereplők érdeke.

A neoprotekcionizmus tette lehetővé az Amerikai Egyesült Államok és Németország felzárkózását, ami a világ területi újrafelosztásáért folyó küzdelem kiéleződéséhez, és az első világháborúhoz vezetett. Ezért a korszak történetében az első világháború világpolitikai és világgazdasági „szakaszhatárt” jelentett. Az első világháború következtében összeomlott az 1880-tól érvényes nemzetközi pénzügyi szabályozó rendszer. Az ún. aranystandard-rendszer (gold standard system) jelentősen hozzájárult a világgazdasági folyamatok felgyorsulásához, a nemzetközi kereskedelem és a működőtőke-export fellendüléséhez. Az aranystandard-rendszer visszaállítására tett kísérletek eredménytelenek voltak, s a nagy világgazdasági válság végleg kudarcra ítélte ezt a pénzügyi szabályozó rendszert.

Az első világháborútól a nagy gazdasági válságig tartó időszak ismét a liberális gazdasági elképzeléseket helyezte előtérbe. Az első világháború utáni évtizedben fokozódott a gyarmatokon az ipari nyersanyagok kitermelése. Ez annyiban jelentett újat a világgazdaság megerősödésében, hogy amíg korábban a munkamegosztást a fejlett és az elmaradott térségek között az erőszak biztosította, mostantól egyre nagyobb szerepet játszott a működőtőke-befektetés által gerjesztett gazdasági érdek. A fejlett centrumok és a függő perifériák egyre erőteljesebben egyetlen termelőrendszer elválaszthatatlan és nélkülözhetlen pólusaivá lettek.

Ebben a korszakban a monopóliumok méreteinek megnövekedése oda vezetett, hogy létrejöttek a különböző érdek-összefonódások a nagyhatalmak vezető pénzügyi-vállalati érdekcsoportjai között.

Az 1920-as években a gazdasági viszonyok liberalizálása lassan haladt előre, s a gazdasági világválság miatt a gazdasági viszonyok nemzetköziesedési folyamata el is akadt.

Az 1929-1933-as gazdasági válság szintén szakaszhatár a világgazdaság fejlődésének harmadik nagy korszakán belül. A válság egyfelől alapjaiban rázta meg a nemzetközi pénzügyi mechanizmusokat, a nemzetközi kapcsolatok és viszonyok rendjét. Másfelől messze ható társadalmi-politikai következményekkel párosult, a fasiszmus térnyerésével, valamint a keynesi modell alapján az állami (kormányzati) beavatkozás rendszerét – az ún. állammonopol kapitalizmust - készítette elő.

II.1.5. Az állami monopolkapitalizmus korszaka - a Bretton Woods-i rendszer és a gyarmati típusú munkamegosztás hanyatlása

A gazdasági világválság és második világháború után újabb nagy korszak kezdődött a világgazdaság fejlődésében. A válság következtében, elsősorban *John Maynard Keynes* elméleti

munkásságára támaszkodva, megerősödött az a meggyőződés, hogy az állami tulajdon bővítésére, a piaci viszonyok állami szabályozására, a kereslet állami ösztönzésére és az állami szociális rendszer megerősítésére van szükség. Az állam növekvő szerepe folytán állami monopolkapitalizmus az Egyesült Államokban (New Deal), valamint a fasiszta Németország fegyverkezésre alapozott kormányzati gazdaságpolitikájában mutatta ezt a tendenciát. Az állami monopolkapitalizmus a második világháború után bontakozott ki és vált általánossá. A második világháború után az állami beavatkozás térhódítása mellett szintén tendenciaként jelentkezett a nemzeti monopoltársaságok méreteinek növekedése, ami miatt egyre inkább rá voltak utalva a nemzetközi piacokra. A monopoltársaságok igényeivel volt összhangban a Marshall segély, mely a korábbiakhoz képest egy új típusú nemzetközi tőketámogatás volt. A Marshall segély révén az Egyesült Államok a tőkés nagyhatalmak között egyedülálló gazdasági, politikai és katonai pozícióra tett szert; szuperhatalommá vált. A segélyprogram lehetőséget biztosított a tőkés világgazdaság megszilárdulására és erősen hierarchizált világpolitikai rendszert teremtett.

A győztes hatalmak már második világháború befejezését megelőzően, 1944-ben, konferenciát rendeztek az Egyesült Államok Bretton Woods nevű kisvárosában, ahol a nemzetközi gazdaság rendjének megteremtéséről hoztak határozatokat. Megállapodtak az új nemzetközi pénzügyi (monetáris) rendszer kialakításában, amit néhány év múlva a nemzetközi kereskedelem szabályozására vonatkozó egyezményrel egészítettek ki. Ezzel a világméretű tőkeáramlás és munkamegosztás révén kibontakozó nemzetközi tulajdonviszonyok rendszerét a nemzetközi gazdasági rend intézményesülése egészítette ki.

A Bretton Woods-i egyezményvel létrehozták az ún. aranydeviza rendszert (gold exchange-system). A második világháború után két új nemzetközi pénzügyi és hitelpolitikai intézmény keletkezett, a Nemzetközi Valuta Alap (IMF) és a Világbank. 1948-ban életbe lépett az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (GATT). S ezzel gyakorlatilag kialakultak a nemzetközi gazdasági rend új intézményi keretei és általános „játékszabályai”.

A korszakváltás kezdetén alakult meg az Egyesült Nemzetek Szervezete. Az ENSZ égisze alatt létrejöttek azok az intézmények, amelyek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztését, a nemzetközi kereskedelem és tőkeáramlás szabaddá tételét – liberalizálását – tűzték ki célul. A gazdasági és politikai viszonyok világméretű liberalizálását erősítették regionális szinten a gazdasági integrációk, melyek közül az Európai Gazdasági Közösség volt a legerősebb.

A második világháború után más jelentős változásokra is került:

1. Tudományos és *technológiai* forradalom bontakozott, új típusú tőkés szerveződések – transznacionális társaságok – jelentek meg.
2. Az 1960-as évekre lezajlott a gyarmati rendszer szétesése, s ezzel párhuzamosan megkezdődött gyarmati típusú nemzetközi munkamegosztás átalakulása.
3. Különváltak és elszigetelődtek a szovjet blokkhoz tartozó szocialista országok.
4. Kelet-nyugat viszonyára a hidegháború nyomta rá a bélyegét.
5. Megindult a nyugat-európai integráció (Európai Unió).

A világgazdasági fejlődés negyedik nagy korszakának végét az amerikai gazdasági hegemonia meggyengülése, a nemzetközi munkamegosztás átalakulásából adódó strukturális problémák kiéleződése, valamint az 1973-as olajárrobbanás (oil price exposition) idézték elő. A hatvanas évekre tehát az állami beavatkozással gazdaságpolitika kimerítette lehetőségeit. A vállalati nyereségek jelentősen csökkentek. A nagy monopoltársaságokon és a bankokon csak egy új helyzet segíthetett.

II.1.6. Növekvő világgazdasági egyensúlytalanságok - a szocializmus elmélyülő válságának korszaka

Az új világgazdasági folyamatok formálásában a neoliberalis gazdasági ideológia és ezen belül is *Mylton Friedmann* monetarizmusa adott keretet. A tőkeáramlás mind teljesebb szabadsága oda

vezetett, hogy a transznacionális társaságok feldolgozóipari befektetései elkerülték a vámokat, kikerülték az adózást. Fellépésük világméretűvé vált. A transznacionális vállalatok a világ gazdaság szuverén szereplőivé váltak, miközben a nemzetgazdaságok cselekvőképessége egyre csökkent.

Az 1970-es évek második felére, az 1980-1990-es évekre eső korszakban úgy tűnt, lehetőség van a nemzetközi gazdasági rend közös elhatározással és kompromisszumos úton megvalósuló reformjára. A fejlett országban kibontakozó stagfláció – a gazdaság infláció melletti stagnálása – azonban az infláció csökkentésére irányuló és protekcionista nemzeti gazdaságpolitikának kedvezett, a kevésbé fejlett országok a strukturális igazodásra (strukturális adjusztment) kényszerültek. Ugyanakkor a romló pénzügyi és monetáris körülmények között is folytatódott a transznacionalizálódás. Tovább folytatódott a fejlődő világ csoportján belüli differenciálódás.

Felgyorsult és kiszélesedett az eladósodás folyamata, ami azután a nyolcvanas évek elején nemzetközi adósságválságot (international debt crisis) okozott, s új finanszírozási és adósságkezelési technika bevezetésére került sor. Az aranydeviza-rendszer összeomlásából adódó monetáris bizonytalanság áthidalására a kulcsvaluták árfolyamának viszonylagos stabilizálására az ún. irányított lebegtetés (managed floating) gyakorlata alakult ki.

Az olajárrobbanás tükrözte, hogy a meg nem újuló energiaforrások végesek. A környezetszennyezési és ökológiai probléma egyre nagyobb teret kapott. Az energiaválság, a környezetszennyezés és ökológiai veszély újabb lökést adott a tudományos és technológiai forradalom új hullámának, ami egyfelől tovább növelte a fejlett országok egyébként is tetemes előnyét a fejlődő világgal szemben, másrészt új lehetőségeket és követelményeket állított a világ gazdasági alkalmazkodásban (pl. rugalmas profitváltásból adódó előnyök).

A korszak sajátosságai közé tartozik, hogy újjonnan iparosodó országoknak, elsősorban a délkelet-ázsiai „kis tigriseknek” a recesszió éveiben is sikerült javítani a pozícióikat, így mindjobban kiemelkedhettek a fejlődő országok csoportjából. A fejlődő világ differenciálódása ugyanakkor oda vezetett, hogy a legkevésbé fejlett országok lemaradása fokozódott és számuk megduplázódott.

További sajátossága a világ gazdasági fejlődés újabb nagy korszakának, hogy a szocialista országok gazdasága a fokozódó egyensúlytalanság, a visszaesés és válság állapotába került. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján a szocialista blokk szétesett.

A kilencvenes években a közép-és kelet-európai rendszerváltozás, a kelet-nyugat konfliktus és hidegháborús veszély megszűnése, mind a nemzetközi politikában, mind a nemzetközi gazdasági folyamatokban fordulópontot, új korszakot jelentett.

Ma a transznacionális monopolkapitalizmus korszakában élünk, amit a hétköznapi szóhasználat a globalizáció korszakaként emleget. Az új világ gazdasági folyamat jellemzőit és várható fejleményeit részleteiben felvázolni nem lehet.

II.1.7. A lényegesebb globális világgazdasági tendenciák

a./ A globalizáció a kapitalista gazdaság tőke által vezérelt világméretű kiterjedését, illetve a világgazdasági tér egységbe szerveződését jelenti. A folyamatnak egyik jellemző tendenciája, hogy nem egyszerűen a termelési tényezők (árú, tőke, munkaerő) országok és térségek közötti mozgása zajlik, hanem gazdasági viszonyok (tulajdon, termelés, pénzügyi folyamatok) nemzetköziesedése, egyesülése megy végbe. Ma már a transznacionális vállalatok adják a világ ipari termelésének több mint felét, és a világ GDP-jének közel egynegyedét. Az értékpapírok és a pénz (tőkespekuláció) ma már az áruforgalom méreteinek sokszorosát teszi ki, szemben, pl. az 1960-as évekkel, amikor csak az áruforgalmat követte.

b./ A globalizáció nem jelent teljes (totális) homogenizációt. A transznacionális társaságok éppen az egyes országok és térségek közötti különbségeket használják ki és a megelőlegezett tőke hozadékrátájának, a nyereségnek a maximálására törekednek. Az országok és térségek közötti

különbségek napjainkban nem természetföldrajzi eltéréseket jelentenek, hanem a versenyképesség (komplementaritás) különbségeit jelzik.

c./ A Föld országainak közel fele a világ gazdaság perifériájához tartozik. Az elmaradott és hagyományos munkamegosztásra kényszerült országok a világpiac nyersanyag és mezőgazdasági „beszállítói”. Ezekben az országokban hihetetlenül olcsó a munkaerő. Ezek az országok nem egy gyarmattartó fennhatósága alatt állnak, ezért a külföldi tőkebefektetések megszerzéséért egyre több kedvezményt kénytelenek tenni. Így többek között adózási kedvezményt nyújtanak a külföldi tőkének, infrastruktúrát fejlesztenek, beruházási támogatást adnak, kiképezik a szükséges munkaerőt, sőt olykor a bérek leszorítására kényszerülve, korlátozzák az érdekvédelmi szervezetek, vagy a szakszervezetek szervezkedési szabadságát. A nemzetközi tőke leggyakrabban az újonnan iparosodó ázsiai országokban fekteti be a tőkéit.

Manapság pedig Kínában és a nagy piacokkal rendelkező országokba – Brazília, Mexikó, India, stb. – és a volt közép-európai szocialista országokba történik tőkekihelyezés. Ezek az országok alkotják a világ gazdaság félperifériáját, ahol fejlettebb az ipar, az infrastruktúra, az oktatási rendszer. Kedvezőbb a nemzetközi piacképességük, illetve a gazdasági szabályozásuk is előnyös a nemzetközi tőke számára.

d./ A tőkemozgások számára a lényeges a világméretekben tevékenykedő cégek és bankok nyereségének növelése, a megelőlegezett tőke hozadékrátájának maximálása.

e./ A globalizáció a világkereskedelmi forgalom látványos növekedését eredményezte. Fejlődése sokkal gyorsabb, mint a Föld GDP-jének növekedése. Az 1970-es évek óta több mint 23 %-kal emelkedett.

f./ A nemzetközi áruforgalom fejlődése nem egyszerűen a forgalmazott áruféleségek mennyiségi növekedését eredményezte, hanem minőségi változást eredményezett, megváltozott a nemzetközi kereskedelem tartalma és a nemzetközi munkamegosztás jellege.

- A tulajdon koncentrációja és nemzetköziesedése következtében egyre nagyobb a világkereskedelemben a transznacionális társaságok súlya. A kereskedelmi forgalom kétharmadát a kezükben tartják.
- A feltörekvő országok esetében a „késztermékért készterméket” formula lépett elő. A korábbi természeti és fejlettségbeli különbségen alapuló munkamegosztást az ipari munkamegosztás váltotta fel.
- A globalizáció elsősorban az ipari termelést érinti. 2000-ben a Föld ipari termelésének egynegyedét a transznacionális társaságok leányvállalatai állították elő.
- A globalizáció előrehaladottságára utal, hogy a működőtőke-beruházások az 1990-es évek közepe óta évi 27 %-kal növekedtek. A ki- és beáramló működőtőke-állomány 1980-ban a világ GDP-jének 10 %-át tette ki, 1990-ben a 15 %-át, 2000-ben pedig már meghaladta a 30 %-át.
- Az 1970-es évektől nem a munkaerő áramlott a tőkéhez, hanem éppen fordítva a tőke vándorolt az olcsóbb munkaerőhöz, a kedvezőbb feltételekhez. Cél volt továbbá a vám és egyéb akadályok megkerülése is.
- A működőtőke-befektetésnek két formája terjedt el: az ún. kivásárlások, valamint a zöldmezős beruházások, vagyis új üzemek létesítése. A kilencvenes évek óta a nemzetközi felvásárlások és összeolvadások kerültek előtérbe.
- A legdinamikusabban a nemzetközi pénzáramlás üteme és volumene növekedett. A nemzetközi valuta- és értékpapír-forgalom az 1970-es évek óta évi 25 %-kal emelkedett. A nemzetközi kötvény- és részvényforgalom 1970-ben a fejlett országok GDP-jének 3-4 %-át tette ki. A kilencvenes évek végére viszont elérte a kétszeresét! A világ tőzsdén nyilvántartott érték 1990-ben a GDP 51 %-a, 1999-ben már 97 %-a volt. Jelenleg a nemzetközi valutapiacok 10-15 napi forgalma a világ éves GDP-jének felel meg. Ezek mellett a tőkemozgások mellett a spekuláció olyan egyéb formái is jelen vannak a

nemzetközi pénzügyi áramlásban, amelyek néhány évtizede még ismeretlenek voltak: ilyen pl. a tőzsdei határidős spekulatív-derogatív kamat, vagy az europapirok forgalma.

II.1.8. A globális világgazdaság térbeli szerveződése

A globális világgazdasági korszak jelensége a „tér újrafelfedezése”. Ahhoz, hogy egy adott vállalat tevékenységét az egész világot átfogva – globális térségi szinten szervezze meg – ismernie kell a földrajzi helyek adottságait. Ezt a folyamatot a lokalizáció fogalmával írják le. A lokalizációt általában szembeállítják a globalizációval. A valóságban lokalizáció és a globalizáció egy időben, egymással párhuzamosan zajló, szorosan összekapcsolódó folyamatot jelölnek. A globális világgazdaság paradoxona szerint addig globális a világ, amíg léteznek lokális különbségek. A lokális kifejezés alatt az országokat (nemzetgazdaság), vagy a nagytérségi régiókat (pl. Európa, Egyenlítői-Afrika, Kelet-Ázsai) értik.

A világgazdaság szerkezeti átalakulása az 1980-as évek közepétől új irányt vett. Intenzív tőke- és technológia-növekedés indult meg. Így a világgazdasági folyamatok nem kizárólag az egyes nemzetállamok szintjén valósulnak meg. Sőt ellenkezőleg: egyre inkább háttérbe szorulnak az egyes államok közötti tranzakciók. Korunk egy olyan átmeneti korszak, amelyben az egyes államok közötti politikai-gazdasági kapcsolatok összességén alapuló világgazdasági rendszer egy világméretű, a transznacionális társaságok által uralt piacgazdaság felé halad. A világ fokozódó globalitása azt jelenti, hogy az önálló nemzetgazdaságok felől a hangsúly a globális világ meghatározó szerepe felé tolódik el.

II.1.9. Gyors technológiai fejlődés, mint a világgazdasági globalizáció alapja

A második világháborút követően tudományos és technológiai forradalom bontakozott ki, amely változást hozott a gazdasági fejlődés feltételrendszerében, a vállalati struktúrákban. Módosította a „húzóágazatok” és tevékenységek szerepét és jellegét, a termelés és a fogyasztás szerkezetét, valamint a külföldi beruházások irányát. A technológiai forradalom első hulláma közvetlenül a második világháború után bontakozott ki. Legfőbb vívmánya a szintetikus alapanyagok termelése és felhasználása volt.

Ekkor kezdődött a nukleáris energia felhasználása, az automatizálás fejlődés, a félvezetők és integrált áramkörök, mikroprocesszorok, majd az elektronika és a számítógépek alkalmazása. Húzóágazatai a vegyipari ágazatok, a számítógépgyártás és az elektronikai ipar, az automatikus gépsorokat gyártó gépipari ágazat, a nukleáris erőműveket berendező és felszerelő ipar.

A tudományos és technológiai forradalom következő hulláma a hetvenes éveket követően bontakozott ki. Ekkor került sor az energia- és nyersanyag megtakarító, környezetkímélő technológiák kifejlesztésére, a biotechnológia és a bioenergia megjelenésére. A számítógépek újabb generációjának előállítására is ekkortól került sor.

A legújabb hullám, az anyagtudomány és a genetika mellett, az informatika, valamint a kommunikáció területén bontakozik ki.

A második világháborút követő évtizedek folyamán létrejött a nemzetközi kereskedelmet és monetáris viszonyokat szabályozó „nemzetközi gazdasági rend”. Egy ideig stabil valutaviszonyok uralkodtak a világban, ami enyhítette a kereskedelmi konfliktusokat. A kelet-nyugat szembenállás és a kibontakozó hidegháború, szocialista országok tömbjének elkülönülése, gazdasági elszigetelődése azonban leszűkítette a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődését és a nemzetközi gazdasági rend hatókörét is.

A világháború után végbement a gyarmati rendszer felbomlása. Ezáltal megnyíltak a korábban a kívülállók számára zárt, védett piacok, a kétoldalú kapcsolatokat a multilaterális viszonyok váltották fel. Az újonnan függetlenné vált országok csoportja (harmadik világ, fejlődő országok, Dél elnevezéssel illetik őket), a maga egyre súlyosbodó problémáival elmélyítette a nemzetközi

fejlődési szakadékok. Fejlődési gondjait a nemzetközi fórumok elé vitte és a problémáit a világgazdasági vélemény számára is tudatosította.

A 20. század második felében lendületet vett a regionális blokkok, a gazdasági integrációk kialakulása. Elsőként Nyugat-Európában indult meg és bontakozott ki a folyamat, emellett azonban a világ más térségeiben bekövetkeztek hasonló változások (1967 – Ázsiai Szabadkereskedelmi Megállapodás, 1969 – Andesi Közös Piac, 1973 – Karib-térségi Közösség, 1991 MERCOSUR, 1994- Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Szerződés, Közép-európai Szabadkereskedelmi Társulás).

A háború utáni újjáépítés a fejlett országokban a jóléti kiadásokat növelő keynesiánus gazdaságpolitika alkalmazásával jelentős mértékű gazdasági fellendülést – „arany korszakot” – eredményezett a következő két évtizedben (1950-es 1960-as évek), s ez a világgazdaság gyors növekedésével járt együtt. Megkezdődött a nemzetközi munkamegosztás korábbi „gyarmati” szerkezetének átalakulása, ami által módosult a nemzetközi kereskedelem iránya, összetétele, földrajzi és áruszerkezete. A tőke transznacionalizálódása megkönnyítette a szerkezetváltozást. Ipar-kitelepítésekre került sor (menekülő iparágak, run-away industries). Korábban csak a nyerstermékek termelése és exportja jellemezte a fejlődő országokat, most a szerkezetváltozás következtében szinte mindenütt megindult az iparosítás. A feldolgozóipar fejlődésével megnövekedett a fejlődő országok részesedése a világ ipari termelésében és exportjában. Ezzel párhuzamosan a nemzetközi munkamegosztás mellett megjelent az iparágak közötti, s főként az azonos iparágakon belüli munkamegosztás és kereskedelem. Ez a tendencia főként a fejlett országok csoportján belül és különösen az integrálódó fejlett régiókban bontakozott ki. Új jelenség, hogy rohamos növekedésnek indult a szolgáltatások szerepe és forgalma.

Eltolódás következett be a gazdasági erőviszonyokban. Közvetlenül a világháború befejezése után az USA abszolút vezető szerepe érvényesült, később a vetélytársak, s elsősorban Japán megerősödésével a világgazdaság gravitációs centruma az atlanti térség felől mindinkább a csendes-óceáni térség felé tolódott el. A 20. század utolsó évtizedeiben mind a világtermelés és a nemzetközi kereskedelem, mind a nemzetközi tőkeáramlás nagymértékben koncentrált a globális hármashoz (global triad, USA, Japán, Európai Unió) régióin belül.

Új típusú vállalat-szerveződések jelentek meg transznacionális korporációk formájában. Ezek a technológiai forgalom keltette ágazatokban megerősödve, hozzájárultak a gazdasági erőforrások és tevékenységek világméretű átrendezéséhez. Módosították a nemzetközi tőkeáramlás irányát és szerkezetét és „internalizálták” a nemzetközi kereskedelem nagyobb részét. A transznacionális társaságok a külföldi közvetlen beruházásokon, a termelés mindinkább nemzetköziesedő vertikális láncolatának ellenőrzését szolgáló módszereken keresztül – a világgazdasági szerkezet, valamint a nemzetközi árú- és szolgáltatásforgalom legfőbb alakítóivá váltak.

Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan felszínre kerültek a világgazdaság alapvető strukturális egyensúlytalanságai és a világgazdasági folyamatok szabályozásának intézményi problémája. A Bretton Woods-i rendszer összeomlása, az olajembargó és olajárrobbanás globális gazdasági visszaesést okozott. S ez egyfelől véget vetett az „arany Kornak” és nyilvánvalóvá tette a világháború utáni világgazdasági rend fogyatékosait, valamint a világgazdaságban kialakult interdependenciák tényét. A világgazdaság egyensúlytalansága, és a fejlődő országok követelésére intézményesült a nemzetközi pénzügyi segélyezés gyakorlata. A hatvanas-hetvenes években éppen ezért napirendre került a nemzetközi gazdasági rend átalakítása, a reform kérdése is. A reformok azonban kudarcba fulladtak. A reformtörekvések kudarca után – a hetvenes évek második felétől – a legfejlettebb országokban bekövetkezett fordulat nyomán a világgazdaságban is felerősödött a liberalizáció, ami a kevésbé fejlett országokat ún. strukturális igazodásra kényszeríti.

A kilencvenes években, a szocialista rendszerek összeomlása nyomán megindult a világgazdaság reintegrálódása. A volt szocialista országokban a rendszerváltozás súlyos gazdasági

visszaesést eredményezett, felgyorsult az eladósodásuk. A reintegrálódás, a transznacionális társaságok fokozódó tevékenysége és a gazdasági liberalizmus folytán a kilencvenes években felgyorsult a globalizációs folyamat.

A technológia változása a globális gazdasági rendszer kialakulásának alapvető tényezője. A technológia fejlődése azonban szoros összefüggésben áll a társadalmi és a gazdasági fejlődéssel. A technológia fejlődése maga is társadalmi folyamat, „az egyes emberek, társadalmi szervezetek kreativitásának, illetve adaptáló képességének eredménye”.

A legfontosabb technológiák a közlekedési és a kommunikációs eszközök, amelyek mintegy „leszűkítik” a teret. Ezek nélkül a transznacionális társaságok által szervezett nemzetközi méretű termelés nem valósulhatna meg.

A második világháború után a közlekedési technológia terén a gazdasági szempontból a legjelentősebb változások az utas- teherszállító sugárhajtású repülőgépek, az óceánjáró szupertankerek és a konténerek megjelenése volt. A transznacionális vállalatokra a legnagyobb hatással a sugárhajtású repülőgépek megjelenése volt, mert a légi közlekedés a legalkalmasabb a távolsági személyforgalom lebonyolítására, valamint a gyorsan romló árú (pl. virág, friss gyümölcs) szállítására. A tengeri fuvarozásban az egyes árucikkek igényeinek megfelelő hajótípusok jelentek meg.

A globalizáció alapját napjainkban a kommunikációs, s kiemelten az információs technológia robbanásszerű fejlődése jellemzi. A kommunikáció átalakította a világ minden része között a tér-idő kapcsolatot. Egyre inkább megszűnnek azok a tér- és az időhatárok, amelyek valaha elválasztották egymástól a nemzetgazdaságokat. A kommunikációs és információs technológia fejlődéséhez földrajzi egyenlőtlenség párosul. Ezek a technológiák maguk is piacorientáltak, így azokra földrajzi helyekre irányulnak, ahol a legnagyobb haszon várható.

A technológiákhoz kapcsolódó kutató- és fejlesztő tevékenység néhány körzetre koncentrálódik. Európában a kutató- és fejlesztő tevékenység a gazdasági szereplők közötti bizalmi kapcsolatokon, valamint a történelmileg kialakult helyi intézményi rendszerek közötti együttműködésen alapul. Ezzel szemben Észak-Amerikában a partnerség a piaci elvekre épül.

A kutató- és fejlesztő tevékenység területén magasan kiemelkedik a San Franciscótól délre San Joséig húzódó körzet, a Szilícium-völgy. Itt a vezető iparágak. A mikroelektronika, a félvezetők termelése, a számítógép- és a komputerhálózatok gyártása, valamint a biotechnológia, az orvosi műszerek gyártása és a gyógyszerkutatás. A Szilícium-völgy két legjelentősebb vállalata Hewlett-Packard és az Intel.

A Szilícium-völgyben közel három millió ember él. Az itt koncentrálódó GDP nagyságát 65 milliárd dollárra becsülik. /Összehasonlításként: Magyarországon 10 millió ember él, s az előállított GDP értéke 48 milliárd dollár. /

Japánban kutató- és fejlesztő tevékenység ún. technopoliszokban zajlik. A japán technológiai központok létrehozása egy tudatos kormányprogram részét alkotja, amelynek elsődleges célja a gazdasági élet térbeli koncentráltságának csökkentése.

A globális világgazdaságban egyre nagyobb jelentőséget kap az elektronikus üzlet, az e-business, vagyis a vásárlók, a beszállítók és az üzleti partnerek internetes technológiákkal történő összekapcsolása. Az e-business egyik előfeltétele a megfelelően kiépült bankrendszer.

II.2. A nemzetközi pénzügyi világ

Az 1990-es évek globális világgazdaságát monetáris -pénzközpontú - világnak is nevezik. A pénzügyi áramlás sebessége hihetetlen mértékben felgyorsult és „pénzügyi tér” pedig radikális mértékben „összezsugorodott”.

II.2.1. A nemzetközi tőke mozgások napjainkban

A második világháború után létrejött Bretton Woods-i pénzügyi rendszer szétesésével, az 1970-es évektől új korszak kezdődött a nemzetközi pénzügyi rendszer fejlődésében. Az új pénzügyi rendszert

- az árfolyamok szabad alakulása,
- a nemzetközi pénzügyi mozgások liberalizálása,
- a tőkeáramlások új formáinak megjelenése és gyors gyarapodása,
- a nemzetközi pénzforgalom technikáinak a tökéletesedése és olcsóbbodása,
- új pénzügyi központok megjelenése,
- a nemzetközi tőkeáramlás térszerkezetének módosulása jellemzi.

A nyolcvanas években megjelentek a származékos pénzügyi eszközök, valamint a pénzforgalom „komputerizálása”. Mindet oda vezettek, hogy a határokon túllépő pénzügyi eszközök, tőke volumene korábban elképzelhetetlen méreteket öltött.

A külföldi működőtőke-beruházások (közvetlen beruházások) a hetvenes években bekövetkezett átmeneti csökkenés után folyamatosan növekedtek. 1980-ban 55 milliárd dollárt tettek ki. 1990-ben az értéke elérte a 240 milliárd dollárt. 1994-1999 között több mint megháromszorozódott, és elérte a 865 milliárd dollárt.

Ebben az időszakban felgyorsult a tőkekoncentráció, dinamikus ütemben növekedett a nemzetek feletti vállalatok összeolvadása, más cégek kivásárlása.

A hagyományosnak tekinthető banki hitelezés – államközi hitelek, nemzetközi intézmények által nyújtott kölcsönök - a 20. század utolsó harmadában drámai mértékben megnövekedett. Míg a hitelek és kölcsönök összege 1970-ben 200 milliárd dollár tett ki, addig 1999-ben 10 billió – 10 ezer milliárd – dollárra növekedett. A nemzetközi részvénykibocsátás az század végére elérte 1776 milliárd dollárt.

Ezek az önmagukban is hatalmas összegek. A növekedési ütemük sokszorosan meghaladta a világ gazdaság GDP-jének (1990-es évek: 2.2 %) és a nemzetközi áruforgalom évi 6-7 %-os átlagos növekedési ütemét. Ezzel párhuzamosan megjelentek a tőkeáramlás új csatornái is. Ilyen az ún. europiac, amely a nemzeti szabályozástól mentes pénzeszközök nemzetközi forgalmazásában úttörő szerepet játszik. Az europiac megjelenése után megjelent a származékos pénzügyi piac, ahol a befektetők a nemzetközi kamat-, árfolyam- és adózási különbségeket és mozgásokat kihasználva rövid távú befektetések formájában jutnak olykor igen jelentős nyereséghez. Becslések szerint a származékos értékpapírok napi forgalma 1998-ban 1500 milliárd dollár volt. 2001-ben 1.8-1.9. billió dollárra tették e piacoknak a napi forgalmát.

A világméretű pénzügyi liberalizáció következtében a különböző típusú pénzek, befektetések minden nehézségek nélkül átmehetnek egymásba. Térben szabadon mozoghatnak a pénzügyi központok, országok, kontinensek között.

Közgazdasági értelemben egy határtalan túlfejlődés ment végbe a nemzetközi pénzügyi rendszerben, amely az eredeti céljától, a nemzetközi reálfolyamatok szükségleteitől elszakadt. Így a szükségleteket sokszorosan meghaladó méretűvé nőtt, azaz a reáltevékenység nélküli nemzetközi jövedelemszerzés terepévé vált.

A legfejlettebb ipari országokban a reáltőke profitrátája csökkent az elmúlt két évtizedben. A termelőtőke után várható nyereség a világ gazdaságban 3-15 % körül alakult, szemben a pénzügyi befektetésekkel, ahol a profit 10-20 % körül mozog.

Ezt a jelenséget a közgazdaságtanban pénzügyi luftballonnak – monetary overhang – nevezik. A legnagyobb tőketulajdonosok érdekeit fejezi ki, jelentős nettó jövedelemtranszfereket eredményez.

II.2.2. A nemzetközi tőke térbeli áramlása

A globális pénzügyi rendszer térben rendkívüli mértékben koncentrált. A világ pénzügyi forgalmának legnagyobb részét 25 pénzügyi központ bonyolítja le. A nemzetközi valutaforgalmának 60 %-át a világ vezető 20 legnagyobb bankja tartja a kezében

A globális pénzügyi rendszer alapja a New York – London – Tokió hárompólusú tengely. A globális világ gazdaság e három irányító központjához további 20 világ gazdasági jelentőségű város társul. Ezek a városok nemcsak pénzügyi központok, hanem a transznacionális társaságok központjai is, s szoros kapcsolatban állnak az adott nemzet gazdasággal.

A nemzetközi tőke térbeli mozgásait vizsgálva azt láthatjuk, hogy a különböző pénzügyi áramlások 70-80 %-a a fejlett világba, közel 10 %-a az adóparadicsom-országokba, míg 10-20 %-a a fejlődő világ közel másfélszáz országába áramlik.

II.3.3. A nemzetközi pénzügyi rendszer mérlege

A nemzetközi és pénzügyi intézmények is elismerik, hogy az utóbbi évtizedben a globális pénzügyi rendszer bizonytalanabbá és áttekinthetlenebbé vált. A rendszer működését veszélyeztető problémává vált az ún. adósságválság. Még a legfejlettebb országok többsége is jelentős fizetési hiányokkal, állami adósságokkal küzd.

A termeléstől elszakadt és óriásra felfúvódott nemzetközi pénzügyi rendszer labilis helyzetben van. 1197 októberében a világ tőzsdéin olyan árfolyamzuhanás következett be, amilyenre az 1929-1933-as válság óta nem volt példa.

A nemzetközi pénzügyi rendszer a gazdaságilag elmaradott és a közepesen fejlett országok helyzetére súlyos hatással van. Ezek az országok a pénzügyi globalizáció vesztesei az eladósodás és az adósságtörlesztés révén

II.2.4. Az adósságválság

Az elmaradott országok már az 1950-1960-as években hiteket vettek fel gazdaságfejlesztési, iparosítási terveik megvalósítására. Ekkoriban csak kevesen küzdöttek fizetési nehézségekkel. Az eladósodás az 1970-es évektől gyorsult fel. A kőolajár-robbanás megnégyszerezte a kőolajtermelő országok bevételeit, azonban az elmaradottság miatt nem tudták azt gazdasági fejlesztésekre felhasználni. Így ez a hatalmas pénz mennyiség a bankok közvetítésével a nemzetközi hitelpiacokra áramlott. Ezekben az években az állami költségvetésekre a túlköltekezés volt jellemző, ami társulva a nyersanyagár-robbanáshoz, inflációt gerjesztett a világ gazdaságban.

A hitel túlkínálat alacsonyan tartotta a kamatlábakat. Az infláció, az általános áremelkedés növekedési üteme viszont meghaladta a nemzetközi piaci kamatok szintjét. A bankok a felhalmozott pénzeszközök kihelyezése révén igyekeztek eleget tenni a betéteseik felé a kamatfizetési kötelezettségeiknek. A hitelek felvevői a fejlődő országok és a tőkehiánytól, a nyugati import-lehetőségektől elzárt szocialista országok voltak. A világban és a Nemzetközi Valutaalap is aktívan bekapcsolódott a szabad pénzeszközök kihelyezésébe, sőt a Világbank a „hitelek vezérelte növekedési pálya” szükségességéről beszélt.

A második olajár-robbanás ismét hitelbőséget teremtett, de ekkor a pénz már nem a fejlődő és a szocialista országok felé áramlott, hanem az Amerikai Egyesült Államok növekvő költségvetési és nemzetközi fizetési hiányának finanszírozására fordították. A hitelek szűkössége sok ország számára megnehezítette a nemzetközi fizetési pozíciójának a javítását. Ezzel azonban a világ gazdasági fejlemények megingatták az eladósodott fejlődő országok és a szocialista országok nemzetközi fizetési pozícióit. Ami azzal a következménnyel járt, hogy megemelkedett a kamatszint, az 1980-as évek közepéig folyamatosan emelkedett a dollár árfolyama, ami az adósságállomány reálértékének növekedését vonta maga után.

A hitelpiac változásával egyidejűleg romlottak a nemzetközi cserearányok. A külkereskedelmi cserearányok romlása miatt a legtöbb ország 30-40 %-kal nagyobb volumenű exportot volt kénytelen teljesíteni, hogy a korábbi importmennyiséget finanszírozni tudja. Tovább nehezítette a helyzetet hogy a nyolcvanas elején a világkereskedelem csökkent. A fejlett tőkésállamok számos protekcionista intézkedéssel korlátozták a piacukra történő beszállítást.

Az eladósodás mértékét súlyosbította, hogy az adósságválság és a kedvezőtlen gazdasági kilátások miatt tőkemenekülésre került sor. A hitelezők jelentős tőkét vontak ki a fejlődő országokból.

Ezek a tendenciák együttesen az adósságválság elmélyüléséhez vezettek. Ebben elsősorban a világgazdasági hatások játszottak meghatározó szerepet. Az ilyen mérvű eladósodás miatt felelősség terheli a hitelfelvevő országok gazdaságpolitikáját.

A megoldás keresésében, a tárgyaló felek pozícióinak alakításában közömbös volt az a tény, hogy a kölcsönadók is felelősek voltak azért, hogy milyen feltételekkel és következményekkel helyezték ki pénzüket. Az adósságválság megoldásában is az erőviszonyok, és a rövid távú gazdasági érdekek érvényesültek. Így az eladósodás a nemzetközi pénzügyi rendszer egészének az egyensúlyát veszélyeztető, globális problémává vált.

A megoldásában a fejlett országok elképzelése az, hogy az adósságokat az országoknak a belső fogyasztás visszafogásával, az export fokozásával és a növekedés fékezése árán is tovább kell törleszteni. És itt kapnak szerepet a nemzetközi pénzügyi intézmények, a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap, amelyek az adósságrendezés fő menedzsereivé léptek elő. Ők kérik számon az eladódott országtól a törlesztések folytonosságát biztosító gazdaságpolitikát.

Az új adósság stratégia lényege abban áll, hogy a kereskedelmi bankok és a hitelező kormányok csak akkor adnak hitelt a fizetési nehézségekkel küzdő országoknak, ha azok előtte megállapodnak a Nemzetközi Valutaalappal a „stabilizációs”, a világbankkal a „szerkezet kiigazítási” programban.

Összegzés

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a legkézzelfoghatóbb, statisztikailag is legmérhetőbb módon a gazdasági élet globalizálódása vizsgálható. A legegyszerűbb mutatók (GDP-hez viszonyított export-import aránya, külföldi tőke részesedése a beruházásokban vagy a foglalkoztatásban, stb.) egykor a nemzetgazdaság nyitottságának a mérésére szolgáltak. Ma ezek és más bonyolult mutatók a nemzetközi gazdasági élet minden területén nyomon követhető globalizációs folyamatok bemutatására szolgálnak.

- A világtermelés 1972-1997 között megnyolcsorozódott.
- A világexport 13-szorosára nőtt.
- A nemzetközi működő-tőke áramlás 18-szorosára növekedett.
- A globális pénzügyi tranzakcióké pedig 42-szeresére nőtt.

A globális termelés összefonódását leginkább az alapján vizsgálhatjuk, hogy az adott ország külföldi pénzbefektetéseinek összessége mekkora arányt képvisel az ország exportján belül. Pl. az amerikai tőke-export a nyolcvanas évek végén már 1.300 trillió dollár volt, miközben az ország áruexportja ennek a negyedét sem érte el.

A tőke-export átgyűrűző hatásai lépten-nyomon érzékelhetők. A tőke munkahelyet teremt, technológiát szállít, piacot biztosít, modern üzleti és vállaltszervezési (menedzser) ismereteket, pénzügyi és jogi normákat is meghonosít. Ezzel pedig komplex tudástranszfert jön létre.

A globalizáció ugyan valamennyi termelési tényezőre hat, de a hatása a fogadó közeg jogi – intézményi – társadalmi feltételrendszere, az egyes termelési tényezők eltérő tulajdonságai miatt nem homogén. Áramlásának egyre kisebb akadályát jelentik viszont a vámok és egyéb nem vámjellegű előírások – műszaki, környezetvédelmi, egészségügyi és egyéb szabványok, stb. – amelyek egyre inkább egységesednek

A globalizáció nemcsak a világkereskedelem volumenét emeli meg jelentős mértékben, hanem a szerkezetét is átalakítja. A legjelentősebb változás a liberalizáció. A liberalizáció az elmúlt évtizedekben újjarendezte a tőke, a technológia, kereskedelmi áramlások viszonyát. A legtöbb kereskedelmi elmélet mára érvényét veszítette. A tőke világméreteken a legnagyobb hasznot hozó piacok felé orientálódik, s ezzel megkérdőjelezi az olyan, a korábban a gyakorlatban igazolt elméleteket, mint pl. a legkevésbé fejlett országok csak a nyersanyag- és élők munkája igényes javakra tudnak specializálódni („ázsiai kistigrisek”), a kereskedelmi kapcsolatokban a földrajzi közelség játssza a főszerepet, fejletlenségük miatt ez a regionális piac könnyebben meghódítható. Még az a tétel is fellazult, miszerint a külpiacoktól függő kis országok, mint pl. Magyarország gazdasági növekedése szoros kapcsolatban van a külpiaci konjunkturális helyzettel.

A termelési tényezők esetében a tőke területén történt forradalmi változás. A tőke profitált legtovább a globalizációs folyamatokból. A tőke egyidejűleg nyertese és ösztönzője a globalizációnak.

1. A tőke az információs technológiák tulajdonosa, terjesztője és működtetője. Az amerikai gazdasági növekedés a kilencvenes években, legalább 50 %-ban az információs technológiák által generált termelési növekedéssel magyarázható. Ezzel együtt járt a számítógépes hardver-beruházás, amely az 1990-s években kezdetben évi 20. majd 50 %-os mutatót, de magával vonta a hálózatok kiépülését is. Ettől a fejlődési modelltől Európa lemaradt, kivéve a skandinávokat.
2. Alapvető átrendeződés történt a transznacionális vállalatok K+F stratégiájában. A K+F tevékenységet is kitelepitik a világ különböző részeibe, mert nem engedhetik maguknak, hogy a világméretű versenyben nem szerezzék meg a legjobb „agyakat”, a leginnovatívabb közegét. A szemléletváltás az USA mellett az EU-ra is jellemző. Pl. a Siemens 1998-ban a szakembereinek 35 %-át külföldön foglalkoztatta, a külföldi egyeteme és kutatóintézetek is hasonló módon részesedtek a projektjeiből (lásd. Schmidt, H.: Globalizáció).
3. a globalizáció egyik leglátványosabb területét a transznacionális vállalatok közötti gomba módra szaporodó fúziók jelentik. Oka: gyors költségnövekedés (K+F), verseny éleződése. A fúziók felvetik a piac szabadságának a kérdését, mert egy-egy vállalat-csoport domináns piaci szerepe monopolhelyzetet teremthet. A világméretű liberalizáció egyszerre nyithat piacot és szűkítheti a versenyt, azzal, hogy a piaci szereplők egy része eltűnik. Új jelenség, hogy a fúzió elérte a világ tőzsdéit is. Várhatóan a világ még ma is 100-nál több tőzsdéjéből viszonylag rövid időn belül csak néhány fog maradni. Az euro megjelenése javítja a fúzió technikai feltételeit.
4. alapvető változásokon megy át a vállalatfejlődési pálya. Azok a nemzetgazdaságok, amelyek nem rendelkeznek komoly multinacionális cégekkel, és kevésbé kapcsolódtak be a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe, azok rendkívül nehéz helyzetbe kerülnek. A nyugat-európai fejlődési minta, amely a közép- és kisvállalatok tömeges jelenlétére épül, s a demokrácia egyik alapvető pillérét jelenti. Ez a modell a közép-európai államok, s köztük Magyarország számára nem, vagy csak hatalmas veszteségek árán követhető. Egyrészt a globális és a liberalizált környezetben egy országának sincs 100 éve arra, hogy kifejllessze saját nemzeti kis- és középvállalkozói szektorát, ahogy ezt Nyugat-Európa megtehetette. Másrészt Nyugat-Európa ehhez gyakran vette igénybe a protekcionista gazdaságpolitikai eszközöket, vagyis a saját piacait fenntartotta nemzeti kis- és középvállalatai számára. Ezt ma már megvalósítani nem lehet. Magyarországon ezért nemzetközileg versenyképes kis- és középvállalatok nem alulról, szerves fejlődés eredményeképpen jöhetnek létre, hanem a betelepülő transznacionális vállalatok hálózatában. Ebből a szempontból mellékes, hogy a bedolgozó kis- és középvállalat magyar vagy külföldi tulajdonú, a lényeg, hogy Magyarországon jöjjenek létre ilyen cégek, itt termeljenek profitot, itt teremtsenek munkahelyet, és itt adózzanak. (Vajon, hogyan érvel az antiglobalista?)

5. A globalizáció kiteljesíti és felértékeli a versenyképességet. A versenyképesség korábban szigorú gazdasági kategória volt, amely a termelési költségek szintjéből, az árfolyamból, a szállítási feltételekből, és a piaci kapcsolatteremtés minőségéből tevődött össze. A 21. században a versenyképesség néhány további feltétel meglétét követeli. A kedvező alaphelyzet fenntarthatóságának nemcsak gazdasági, de politikai, jogi és intézményi összetevői is vannak. Felértékelődik a közigazgatás minősége, mert az adminisztratív költségek befolyásolják a versenyképességet. A társadalmi kohézió is hatással van a versenyképességre társadalmi béke, sztrájk, munkabeszüntetések, rendszeres párbeszéd munkaadó és munkavállaló, a kormányzati és a magánszektor, a belföld és a külföld között.
6. A globalizáció következtében csökken, eltűnik a vállalatok nemzeti jellege. A korábban nemzetinek tartott feladatok kitelepülnek más térségekbe (pl. K+F). Döntő, hogy a vállalatok tőkéjében általánossá vált a nemzetközi tulajdonlás. A kölcsönös tőkebefektetések jórészt fúzió útján valósulnak meg. A részvények a világ valamennyi tőzsdéjén megvásárolhatók, nemzeti hovatarozástól, állampolgárságtól függetlenül. Ez azt jelenti, amilyen mértékben nemzetköziesedik a vállalati szektor, olyan mértékben veszíti el befolyásolási lehetőségét a nemzeti gazdaságpolitikai eszköztár, vagyis új és döntően közvetett eszközökkel tud segíteni a kormányzat a vállalatoknak, elsősorban a nemzetközi versenyképességük, külpiaci jelenlétük erősítésében.
7. Globalizálódnak az állami, vállalati és egyéni jövedelmek. Részben azért, mert külföldön kerülnek befektetésére, részben rejtett, bújtatott formában jelenik meg a nemzetköziesedés, amikor az amerikai és nyugat-európai nyugdíjalapok külföldön ruháznak be, és az ott elért magasabb profitból teremtik elő a jövőben fizetendő nyugdíjösszeget vagy annak egy részét.

III. A globalizáció, mint társadalmi jelenség

A globalizáció igen komoly hatást gyakorol a társadalomra. Gyors ütemben növekszik a világ népessége.

III.1. A Föld népessége

A Földre vonatkozó adatok nagyon beszédesek. Amennyiben a Föld egy 1000 lelket számláló falu lenne, akkor a lakosok közül 584 ázsiai, 124 afrikai, 95 európai (kelet- és nyugat-európai), 55 volt Szovjetunióbeli, 52 észak-amerikai, 6 ausztrál és új-zélandi illetőségű lenne. Érdekesen alakulna a falu kor szerinti összetétele. A népesség egyharmada – 330 fő – lenne gyermek, és mindössze 60-an lennének 65 év felettiek. A gyerekek csak fele lenne védett az olyan megelőzhető fertőző betegségekkel szemben, mint a kanyaró vagy a gyermekbénulás. Az asszonyoknak pedig kevesebb mint fele jutna hozzá modern fogamzásgátló eszközökhöz.

A faluban az évente születendő csecsemők száma 28. A gyermekek közül 10-en halnak meg: 3-an éhínségben, 1 rákban, 2 pedig az adott évben születettek közül.

A Föld népessége

Év	Népesség száma
1800	906 millió
1837	1 milliárd
1927	2 milliárd
1960	3 milliárd
1987	5 milliárd
1999	6 milliárd

2020	8 milliárd
„optimális”	4 milliárd

A falu lakóinak súlyos nyelvi nehézségekkel kellene számolni, mert 165-en valamelyik kínai nyelven, 86-an angolul, 83-an hindi nyelven, 64-en spanyolul, 58-an oroszul és 37-en arabul beszélnének. Az anyanyelv szerinti – eddigi – lista a lakosság felét veszi számba. A többi nyelv a gyakoriság sorrendjében a következő: bengáli, portugál, japán, német, francia és 200 más nyelv.

A falu lakói közül 329 ember keresztény vallást (187 katolikus, 84 protestáns, 31 ortodox), 178 az iszlám hitet gyakorolná. 167-en vallástalanok lennének. 132 hindu, 60 a buddhista vallást követné. 45-en ateisták lennének. 3 zsidó vallású, 86 pedig egyéb felekezethez tartozó lakos lenne.

A falu lakói közül mindössze 200 ember kapja meg jövedelmének a 75 %-át, további 200 pedig a jövedelme 2 %-át. Az 1000 lakosból csupán 70-en rendelkeznek autóval. A lakosok kb. egyharmada jut tiszta ivóvízhez. A falu lakói közül 670 írástudatlan.

A falu 3600 hektáros földterülete a következőképpen oszlik meg. Egy főre 3.6 hektár jut. Az egész földterületből 406 hektár a termőföld, 812 hektár a legelő, 1102 hektár az erdő és 1160 hektár a sivatag, a tundra, a kövezet és más terméketlen földterület.

Az erdőségek rohamosan pusztulnak, és a kopár földterületek egyre növekednek. A rendelkezésre álló földek 83 %-a vegyszerezett, de csak 40 %-a termőföld. S ez a föld is a leggazdagabb és legjobban táplált 270 emberé. A földek túlzott vegyszerezése okozza a tavak és a kutak szennyezettségét. A földterület fennmaradó 60 %-án termelik a gabona és más haszonnövények 28-át, s ez látja el az emberek 78 %-át.

A Föld népességének megoszlása kontinensek szerint (millió fő)

Hely	1900	1994	Növekedés
Európa	296	504	208
Észak-Amerika	82	283	201
Latin-Amerika	74	458	384
Afrika	133	682	549
Ázsia	925	3233	2308
Ázsián belül			
Kína	360	1205	845
India	225	897	762
Japán	44	125	81

Érdekesen alakul a falu lakosságának foglalkozása is: 5-en katonák, 7-en tanárok, 1 orvos, 3 pedig menekült, akiket hazájukból a háború vagy az éhínség űzött el.

A falu magán- és közcélú éves költségvetése 3 millió dollár fölött van, melyből egy főre 3000 dollár jutna, ha a pénz egyenlően osztanák fel, de ez nem így van.

Az éves költségvetésből 181 ezer dollárt a fegyverkezésre és a háborús kiadásokra fordítanak. Az oktatásra 151 ezer dollár, az egészségügyre pedig 132 ezer dollárt fordítanak.

A falu a 20. század végére olyan mennyiségű nukleáris fegyverarzenált halmozott fel, hogy többszörösen porrá zúzhatná önmagát. A fegyverkészlet 100 ember ellenőrzése alatt áll. A többi 900 tehát mélyszégyen aggodalommal figyeli őket, hogy vajon tanulnak-e mindebből! S ha igen, vajon működésbe hozzák-e az atomfegyvereket – nemtörődömségből vagy technikai ügyetlenségből? És ha nem mulasztanak el döntéseket hozni a fegyverek leszereléséről, a világfaluhol hol helyezik el a radioaktív anyagokat, amelyekből a fegyverek készülnek?

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a 21. században az emberiség válságának két fő oka van:

1. Emberi válság: az emberek többsége nem tud lépést tartani a racionális civilizáció – a technika és a természettudományok- fejlődésével.
2. Túlnépesedés: a földi élet alapvető feltételeit veszélyezteti.

III.2.1. Emberi válság:

100 évvel ezelőtt Európában egy középosztálybeli embernek kényelmes lakása, jó ruhája, jó (egészséges) tápláléka volt. Nem volt kiszolgáltatva az időjárás szeszélyeinek, s mindenekelőtt sokkal több ideje volt, mint ma. Az emberek évente egyszer hosszabb utazásra vállalkoztak. Egész életükben ugyanazon a helyen laktak, ezért szorosabb volt a kapcsolatuk a természettel, s lényegesen több alkalmuk volt szellemi élményszerzésre.

Az utóbbi 100 évben a fizika, a biológia és az informatika területén elért eredmények gyökeresen megváltoztatták az emberek életét. Rendelkezünk atomenergiával, magas színvonalú híradástechnikai eszközökkel (rádió, televízió, telefon, stb.), számítógépekkel. Vannak sugárhajtású repülőgépeink, egyre sokoldalúbb szolgáltatást nyújtó autóink. A kemizálás következtében jelentősen megnövekedtek a mezőgazdaságban a hektáronkénti termésátlagok. A legújabb szubjektív élmény a TV-ből és az Internetről érkező információözön jelenti. A modern repülőgépek, autók, nagysebességű vonatok tökéletesítették az emberi mozgásszabadságot. Ma sokkal többet utazunk, mint 100 éve, s ezek során is tömeges információ ér bennünket.

A robbanásszerű tudományos és technikai (technológiai) változás zaklatottá teszi életünket. Egyre inkább elvesztjük a kapcsolatunkat a szellemi és természeti alapokkal. Tudásunk azonban felszínebb. Ugyan sokkal több ismerettel rendelkezünk mint 100 évvel ezelőtt, a sok információ közül azonban nem tudjuk kiválasztani azokat, amelyeket valóban érdemes megjegyezni. Sokkal kevesebb idő jut az olvasásra, mert helyette általában TV-t nézünk.

Ez az életmód lazítja a családi és baráti kapcsolatokat. Fokozódik az elidegenedés. Az emberek magányosnak érzik magukat. A gyökereit és családi, baráti kapcsolatait vesztett egyén könnyebben manipulálható, könnyen válik a szélsőséges törekvések, a szélsőséges nézetek hívévé.

A múltban nem volt olyan magas szintű a civilizáció, mint ma, de a minden valódi kultúra alapját képező világ szellemi és intuitív megértése az ősi társadalmakban mégis mélyebb volt, s ilyen ma is a világ elmaradott részein.

Az aszimmetrikus technikai haladás egyre inkább elszegényíti a harmadik világnak főleg a déli féltekén elterülő túlnépesedett országait.

III.2.2. Túlnépesedés

Az orvostudomány lendületes fejlődése világszerte legyőzte a veszélyes járványokat. És jelentősen megnövelte a várható élettartamot. A harmadik demográfiai fázisban lévő – alacsony születési és alacsony halálozási rátával jellemezhető – fejlődő ez nem okoz különösebb zavart. A szegény országok, ahol most lépnek át az a magas születési és halálozási rátával jellemezhető első demográfia fejlődési szakaszból a második demográfia fejlődési szakaszba, amikor a magas születési ráta alacsony halálozási rátával párosul – gyors népességnövekedés következett be. A világ népessége napjainkban meghaladja a 6 milliárdot és 25 éven belül elérheti a 8,5-9 milliárdot.

Ez a dinamikus népességnövekedés súlyos negatív következményeket von maga után:

1. Súlyosbodnak az energiaprobléma.
2. Fokozódik a lokális és a globális környezetszennyezés mértéke.
3. Egyre nagyobb térségekben nincs egészséges élelem és ivóvíz.
4. Kevésbé változtatás a genetikai összetétel, mert az őserdők kiirtásával csökken a biológia fajok száma.

5. Dél-Ausztráliában és Új-Zélandon növekszik a bőrrákos megbetegedések száma, mert a fluor- és klórtartalmú szénhidrogén-kibocsátás miatt a Déli sarkon megnövekedett az ultraibolya-sugárzás (ózonréteg elvékonyodása).
6. Globális felmelegedés indult el, amelynek nemcsak természeti okai vannak (a földi időjárás hideg és meleg korszakainak váltakozása), de az emberi tevékenység is hozzájárul a nagy mennyiségű CO₂ és NO kibocsátásával, amely a légkörben felhalmozódva visszaveri a Föld felszínéről kibocsátott infravörös kisugárzást és fokozza az üvegházhatást).
7. Nagyon a népesedési és életszínvonalbeli különbségek a fejlett Észak és a szegény Dél között.

III.3. A jövedelmek megoszlása

A globalizációt ellenzők legfőbb érve: jelentősen nő a jövedelmek közti szakadék a fejlet és kevésbé fejlett országok, valamint a globalizációra jobban, illetve kevésbé felkészült társadalmi rétegek között.

A világ jövedelem-eloszlásában a 19-20. században drasztikus polarizálódás következett be. A múlt század végén, a világon 650 dollár volt az egy főre átlagos évi jövedelem, ami mögött a mainál lényegesen csekélyebb különbségek húzódtak meg. A 20. század végére egyes országokban a jövedelem akár húszszorosára növekedett a száz év előttinek, míg mások, pl. a fekete-afrikai országok a 19. század végi szintet sem érik el. A Világbank jelentése szerint ma a világ népességének 20 %-a a világ GDP-jének mindössze 2 %-át (!!!) mondhatja magáénak. S ez romló arányt jelent, mert néhány éve ez érték 2.3 % volt. Ezzel szemben a világ népességének 1 %-a – 60 millió ember – akkora jövedelemmel rendelkezik, mint a legszegényebb 57 %, vagyis több mint 3 milliárd ember.

A jövedelem-polarizációs folyamat másik jellemzője, hogy a Föld egyes térségeiben tömegeket sikerült kiemelni a szegénységből. A siker oka elsősorban nem a globalizáció, hanem néhány ország elzárkózása a folyamat elől.

1. A globalizáció, mint folyamat nem nullszaldós. A meglévő előnyök és hátrányok újraelosztása történik.
2. A globalizáció egyszerre növeli és csökkenti a különbségeket. Fokozza a jövedelmi egyenlőtlenségeket, míg az emberi fejlődés feltételeit eközben javítja. Az információs technológia, az oktatás szinte mindenki számára hozzáférhetővé vált és megfelelő felkészítés esetén javítja a szegényebb rétegek munkához jutásának az esélyeit. Azokat, akik a lehetőséggel nem tudnak élni – marginalizálja.
3. Ahol az adott ország, szektor, vállalat vállalja, hogy belép a nemzetközi munkamegosztásba, a globalizációs folyamatok következtében számolnia kell azzal, hogy a jövedelmei átmenetileg csökkenhetnek, ideiglenes jövedelem-különbségek alakulhatnak ki. Az „alacsonyabb egyensúly csapdájából” való kitörés, vagyis egy magasabb szintű egyensúlyteremtés, egyensúlyi zavarokhoz vezet.
4. A folyamatnak két szempontból vannak vesztesei. Az abszolút vesztesek a globalizáció következtében rosszabbul élnek, mint korábban. A relatív vesztesek a korábbinál jobban élnek, de a globalizáció előnyeiből jóval kisebb mértékben részesednek, mint a nyertesek.
5. A jövedelmi különbségek növekedésének egyik lényeges eleme, milyen magatartást tanúsítanak a globalizáció eredményeivel (lehetőségeivel) élni nem tudó egyének, társadalmi csoportok. A 21. század megválaszolandó kérdései közé tartozik: miként, milyen eszközökkel lehetne a minimális társadalmi kohézióhoz nélkülözhetetlen jövedelem-újraelosztást végrehajtani? Van-e realitása annak, hogy a globalizációs nyereség egy részéből finanszírozzák a szükséges társadalmi minimumfeltételek megteremtését.

6. Nemcsak a szegénység csökkentése stratégiai kérdés. Ennél lényegesebb, hogy meg kellene akadályozni, hogy a globalizáció következtében széles társadalmi rétegek - rendkívül alacsony jövedelmük, halmozottan hátrányos helyzetük miatt – végérvényesen kizáródjanak a társadalmi integrációból. Ez a szegénységnél is súlyosabb probléma. Ez a folyamat ugyanis katasztrofális lehet az egész emberiség szempontjából.

III.4. Globalizáció és foglalkoztatás

Gyakori az a vád, hogy a munkanélküliség növekedése globalizáció következménye. Ezt azzal cáfolják, hogy a globalizáció haszonélvezői, a fejlett ipari országok körében is nagy fokú a munkanélküliség. Ez a munkanélküliség a rugalmatlan munkaerőpiac, az évek óta elhibázott gazdaságpolitika, valamint a status quo védelmező társadalmi és egyéni viselkedési mód következménye. A fejlődő országokban a munkanélküliséget fokozó további tényező, hogy hatalmas új munkát kereső tömegeket zúdít a munkaerőpiacra.

A fejlett ipari országokban újabb keletű vélemény az, hogy a tőke világméretű szabad áramlása és az újabb, előnyös feltételeket kínáló országok megjelenése, arra ösztönzi a fejlett államokat, hogy külföldön teremtsenek munkahelyeket, s ez növeli a munkanélküliséget a fejlődő országokban. Globalizáció hívei szerint ez az érvelés hamis, mert

- a tőke gyakran azért megy külföldre, mert otthon nem talál megfelelő munkaerőt, mert az „hiánycikk, vagy azért, mert nem fogadja el a felkínált munkalehetőséget (strukturális munkanélküliség),
- a kitelepített termelés nagy piacot biztosít a hazai vállalkozásoknak, s így munkahelyeket tart meg, illetve munkahelyet teremt,
- kitelepítés költségelőnyökkel jár, s a vállalat ezzel tudja elérni, hogy az otthon ne kelljen munkaerő elbocsátani.
- otthoni vállalatoknál magas(abb) műszaki színvonalú, nagyobb hozzáadott tudást igénylő termelést tud meghonosítani.
- külföldi telephelyen szerzett profit részben vagy egészben a hazai munkaerő szociális vívmányainak fenntarthatóságát finanszírozza (nyugdíj, munkanélküli járulék, egészségügyi hozzájárulás, stb.)

A technológia terén játszódó forradalom jelentős változásokat indított el a munkaerőpiacon. Egyes tevékenységek felértékelődtek, mások deklasszálódtak, amely (1.) megpezsztette a hazai munkaerőpiacot, (2.) nemzetközi mértékben kibontakozott versenyt indított el. Ez azzal járt együtt, hogy jó néhány fejlett ország politikai szinten a nemzetközi munkaerőmozgás korlátozására törekszik, de a kiválasztott – területeken munkaerőt igyekszik magához vonzani. Ez főleg az információs társadalom megteremtésével összefüggő szakmacsoportok felértékelődését jelzi (szoftverfejlesztő mérnök, computerszakember, biotechnológus, stb.). Hasonlóan néhány nehéz fizikai munkát és türelmet igénylő területen – mezőgazdasági idénymunka, nehézipar, egészségügy, vendéglátás, gyermek – és idősgondozás - is hasonló tendencia érvényesül. Napjainkban emellett vadonatúj foglalkozási ágak jönnek létre, igen jelentős munkaerő-keresletet gerjesztenek, miközben más területeken hatalmas munkaerő-elbocsátásokat eredményeznek. A kereslet-kínálat viszonya nincs összhangban. Magas munkanélküliség van, ugyanolyan magas betöltetlen álláshelyek mellett.

A folyamatoknak komoly társadalmi és (bel)politikai kihatásai is vannak. Gyorsan formálódik a globalizáció nyerteseinek (tudástőke képviselői) és a veszteseinek (alacsonyan képzettek, kevesebbet dolgozó, magas bérköltségűek) a tábora. A tendenciát jelzi, hogy Németországban 1975-ben a képzett nélküliek 6 %-a, 1998-ban pedig 26 %-a volt munkanélküli, miközben a

egyetemi végzettségűek körében a munkanélküliség 1.2 %-ról 4 %-ra növekedett, a szakfőiskolát végzettek körében pedig változatlan és igen alacsony szintű, mindössze 3 %-os volt.

A foglalkoztatás területén lejátszódó globalizációs változások:

1. A tudástőke világméretű felértékelődése. a szakképzetlen munkaerő leértékelődése. A folyamat gyorsuló méretekben a fejlődő országokat is jellemzi, így a munkaerőpiacról az egész világon kiszorul képzetlen munkaerő.
2. *Industrial relations*: a tőke globális áramlása, az erősödő nemzetközi verseny kikezdte a fejlett országok munkaerő-piaci intézményrendszerét. Csökken a szakszervezetek befolyása, változnak a céljaik, mert elsősorban a biztos munkahelyekért és nem a magasabb bérért küzdenek.
3. A munkavégzéssel kapcsolatos *minimális normák* követelése. Ezek az ILO – az ENSZ nemzetközi munkaügyi szervezetének – néhány ajánlásától eltekintve, nem fogadják el a magasabb életszínvonalat és magasabb bért követelő olcsó(bb) bérű országok. E minimális normákat a fejlett országok beruházói sem fogadják, mert a világméretű versenyképesség megőrzése éppen azokon a bérköltség-előnyökön nyugszik, amelyet a fejlődő országokban találtak meg. A helyi szakszervezetek követeléseit ettől a kedvezménytől (előnytől) fosztanak meg őket.
4. A globalizáció felerősítette a munkaerő nemzetközi méretű áramlását. A tőke globális áramlása önmagában véve is munkaerő elvándorlást idéz elő, még abban az esetben is, ha a tőke megy a munkaerőhöz.

Miből következik ez?

- megfelelő technika betanítása,
- vállalati szervezet kiépítése,
- folyamatok ellenőrzése munkaerő áramlást idéz elő, a tőkét exportáló országok irányából az új fejletlenebb országokban létesült telephelyek felé. Pl. ma Magyarországon hozzávetőleg ugyanannyi külföldi dolgozik, mint amennyi magyar külföldön.

A jövőben három tényező hatása jóval nagyobb mozgás okoz a jelenleginél:

- hiányszakmákat jellemző szívóhatás, mint a vállalatok nemzetközi verseny-képességének egyik alapvető feltétele. Pl. az USA Európával szemben azért van versenyelőnyben, mert az amerikai *high-tech* szektorban dolgozók 1/5-e a világ minden tájáról ide érkezett, sokszor az amerikai egyetemeken végzett külföldi, szemben Nyugat-Európával, ahol ebben a szektorban EU szakembereket foglalkoztatnak.
 - A lakosság elöregedése miatt is elkerülhetetlen a munkaerő áramlás, ami néhány évtizeden belül átrajzolja nem egy európai ország demográfiai és etnikai térképét. 2020-2040 között 20-30 milliós migráció valószínűsíthető.
 - Az EU bővítés kapcsán a munkaerőmozgás fokozatos liberalizálására kerül sor.
5. A világ számára komoly kihívás a munkaerő-piaci fejlemények társadalmi következményeire való felkészülés, ami olyan komoly konfliktusveszélyeket hordoz magában, mint pl. a munkaerő iránti igény differenciáló hatása. Az agyelszívás következtében ugyanis a legjobb szakembereket elvesztő országok önzően nemzeti migrációs politikát fognak kialakítani a folyamat lelassítására, megakadályozására. Ugyanez következik be a vendégmunkások esetében is. Az egyes országok korlátozzák a gyökértelen vendégmunkások beáramlását, s helyette az új munkaerő társadalmi beilleszkedését elősegítő mechanizmusokat és intézményeket alakítanak ki. A folyamat komoly kihívás a fennálló jog- és intézményrendszer vonatkozásában és társadalmi téren (pl. idegengyűlölet) egyaránt. A kapitalizmus az elmúlt 100 év során *emberarcú*vá tette a *kizsákmányolást*. A globalizáció és általában a kapitalizmus újabb transzformációja során a politikai erőfeszítések többek között arra irányulnak, hogy oldják a bevándorló tömegek kirekesztettségét. A hagyományos jóléti társadalom viszont inkább erősíti, mint mérsékli az elszigeteltséget, s ezért indokolt a jóléti állam feladatának az

újragondolása a tekintetben, hogy nem a szociális gondoskodás és egyenlőség, hanem a polgárok munkaerőpiachoz való hozzáférése terén biztosítson azonos jogokat, teremtsen meg a kibontakozás lehetőségét.

III.5. Globalizáció és tudástőke

A tőke mellett a globalizáció másik hajtóereje a tudás, mint a fejlődés és a gazdagság elsőrendű tényezője.

A tudás keresztszete az elkövetkező évtizedekben is szűk marad, s ezért rendkívül drága – költséges – lesz. Az előző századokban a tőke alapvetően a fizikai termelési tényezőkkel – föld, ásványkincsek, energia, stb. – társult, addig a 21. században a tőke a tudással lép szövetségre, mert ez teszi értékessé. A világméretben rendelkezésre álló, elérhető tudás öt-hét évenként megduplázódik. (Jelenleg naponta 20 ezer tudományos közlemény jelenik meg.)

A tudás felértékelődést bizonyítja, hogy a korra jellemző szimbólum az Internet és a komputer. – A feudalizmusban a kard és az ekevas volt, a korai kapitalizmusban a sarló és a kalapács, a tömegtermelésre berendezett kapitalizmusban pedig a fogaskerék és a futószalag. Ezzel párhuzamosan a 21. században a tőke és munka klasszikus antagonizmusát *a tudás és nem tudás ellentéte* váltja fel. Ennek a kísérő jelensége a mobilitás (rugalmasság) és az immobilitás (rugalmatlanság), valamint a kooperációs képesség meglét és hiánya közötti ellentét. Jelentős ellentmondás figyelhető meg az információhoz való jutás monopóliumának a kezelésében is. Ezt a szakirodalom *digitális választóvonal*ként (*digital divide*) határozza meg. *A lényege:* az információs társadalom megszünteti a korábban fennállt monopóliumot, de újabbat teremt helyette, mert az információ kezelésének, felhasználásának, értékelésének síkján a kiindulásban is jelentős egyenlőtlenségeket teremt.

A tudástársadalomra való felkészülés új, az eddigiektől lényegesen különböző stratégiát igényel.

1. Nem minden tudásra van szükség egyformán. A tudástársadalom csak a hasznosítható, értékesíthető tudásra tart igényt és ezt meg is fizeti. A ma hasznosítható tudás azonban gyorsan elértéktelenedik, a folyamat gyakran gyorsabb, mint a beruházási javak amortizációja.
2. A mit tanítsunk kérdése hosszú időre előre meghatározza a tudás minőségét, hasznosíthatóságát. A 21. század egyfelől egy olyanfajta „analfabétizmust” követel, melyet a komputer ismerete és használata, valamint az angol nyelvtudás jellemeznek. A mai kor a képességek, a készségek kifejlesztését követeli, nem pedig száraz lexikális ismereteket igényel. Ennek szerves része, hogy a számítógépből áramló információk között el tudjon igazodni, ugyanis amennyiben a szelekciós mechanizmus nem működik, a munkaerő reménytelen, elkeseredett, frusztrált lesz. Ma már elvárás a tőke részéről, hogy a munkaerő a helyesen kiválasztott információkat szervesen be tudja építeni a saját „világnézetébe”. A képességépítés másik vonulata a magatartásformák elsajátítása, amely az emberek közötti állandó és egyre bővülő multikulturális kapcsolatokban ma már nélkülözhetetlen. Mindez nyelvtudás nélkül elképzelhetetlen.
3. Napjainkra a life long learning – élethosszig tartó tanulás – általánossá vált. Ez megváltoztatja az ember viszonyát saját életpályájához. Az emberi élet különböző szakaszainak prioritása átrendeződnek.
4. Biztosítani kell az oktatás és a gyakorlat kapcsolatát, továbbá a logikus gondolkodásra és a problémamegoldó képesség fejlesztésére alkalmas természettudományos képzést.
5. Biztosítani kell minden iskolában a kellő számú számítógépet, és biztosítani kell az internetes hozzáférési lehetőséget, ami egyébként az EU technológiai felzárkózási programjának egyik kulcseleme. Ezzel összefüggésben számos ellentmondás megoldásra vár.

- a kor változása olyan dinamikus, hogy evvel a stabilnak számító iskolarendszer nem tud lépést tartani, a most induló folyamatok egy részének hatásmechanizmusai, következményei nem mérhetők fel, holott ezekre a változásokra már fel kellene készíteni az iskoláskorúakat, hogy évek múlva a munkaerőpiacra eséllyel tudjanak belépni,
- alapvető reformra szorul egyetemi képzési és oktatási rendszer egésze (pl. bolognai folyamat az Európai Felsőoktatási Térség kialakítására), mind az egyes szakterületek egymáshoz való viszonyított aránya, mind a tömegképzés és az elitképzés viszonya,
- Sajátos csapdahelyzethez vezetett, hogy a szakemberek egy jelentős része szűk körű technikai ismeretekkel rendelkezik, s nem látja a nagyobb – szélesebb körű – összefüggéseket, pedig ez a globalizációs környezetben a kölcsönös információáramlás körülményei, a multikulturális érintkezés érdekében alapvető követelmény lenne,
- megfelelő fogadóközeg megléte nélkül nem kielégítő az információs technológia és az általa közvetített tudástömeg átadása, a legelmaradottabb régiókat illetően ez nem pénz, technológia-, intézmény-, vagy szakemberfüggő – több milliárd ember él szegénységben, feudális vagy prefeudális élet-, igény – és tudatszinten, ahol nem lehet elérni, hogy a tudattársadalom iránti kereslet kialakuljon. E társadalmakban tovább élnek és munkálkodnak a globalizációs folyamatokkal ellentétes tendenciák –periferizáció, kirekesztés, kiszorulás.

III.6. Globalizáció és kultúra

Az információs technológia lehetővé tette az ismeretek és az információk világméretű áramlását, mai nemcsak a gazdaság és a társadalom, hanem a kultúra területét is azonnal befolyásolta. A technika, mint az üzenetek közvetítésének az eszköze – semleges. Az információ és az ismeret, tehát a globalizációs folyamat tartalma – nem az. Információ és igazság között alapvető különbség van

A globalizáció kultúrára gyakorolt hatása kettős. Egyrésztől homogenizál. A TV, az Internet é a hírközlés a meghatározott értékeket, bizonyos magatartási modelleket - világméreteken közvetíti. Másrésztől viszont fragmentál, elválaszt. Legszenbetűnőbb e vonatkozásban a civilizációs törésvonalak tudatosítása. Ezzel összefüggésben beszél az amerikai globalizációs kutatás a civilizációk harcáról (Huntington)

A világ strukturálisan összenő, kulturálisan fragmentálódik. A fragmentációhoz hasonlóan jelent meg napjainkban a mátság problémája. Az egyén, társadalmi csoport, ország hangsúlyozhatja – miközben együtt halad a globalizációs folyamatokkal, élvezve azok előnyeit, addig minden alkalommal tudatosítja, hogy mely területe(ke)n és milyen formában tér el az univerzálisnak - feltételezett trendtől a fogyasztás, viselkedés vagy szokás vonatkozásában. A mátság militáns hangsúlyozása is jelen van a világ-folyamatokban, két vonatkozásban is. Egyik esetben az egyéni elhatározás, ízlés, vagy magatartás szintjét alkotja, amikor valaki tiltakozik az adott világtrend(szer) ellen. A másik a tömegek szintjén jelenik meg, és az adott kultúra ellenállását tükrözi egy másik, a globalizáció által teremtett lehetőségeket jobban kihasználni igyekvő/tudó országgal/ értékrenddel szemben.

A globalizáció – hasonlóan a 19. századi klasszikus gyarmatosítási folyamathoz - elsősorban európai értékeket közvetít a világ azon részei felé, ahol az értékrend más alapokon nyugszik. Ezzel a tőle idegen/eltérő és érdekeinek nem megfelelő kultúra beolvasztására/alávetésére törekszik, s ha ez nem sikerül a kirekesztését akarja elérni.

A társadalmak bizonyos fokig és mértékig hajlanak a homogenizációra, amit hibrid differenciálódásnak is neveznek. Egyes szokásokat befogadnak – pl. gyorséttermek, nemzetközi italok, szolgáltatások meghatározott köre -, ugyanakkor az értékrend egészét elutasítják, sőt vannak helyek ahol agresszív formában is fellépnek ellene. A hibrid differenciálódás útját

képviselik – természetesen más formában - a transznacionális vállalatok is. Ezek a vállalatok ugyan a számukra előnyös és megkérdőjelezhetetlen értékrend alapján döntenek, de világméretű hálózatukban megtűrik, s olykor kifejezetten támogatják a kulturális és fogyasztói különbségeket, mert csak így tudja a termékeit a differenciált piacon értékesíteni, így lehet a multikulturális különbségekből fakadó előnyöket kihasználni. A kulturális törésvonalak kifejezésre jutnak az amerikai-európai, illetve az amerikai-japán és európai-távol-keleti. A vállalati fúzió, amely gazdaságilag előnyös, a kulturálisan a legritkább esetben jelent fúziót

A nemzeti kultúrák síkjáról kiindulva is látható, hogy a globalizáció itt is kettős hatást vált ki. (1.) A kis kultúrákban félelmet kelt. Ezek a nemzetek a néhány millió ember által beszélt nyelv kihalását, az identitás elvesztését, a történelmi gyökerek, a hagyományok elvesztésének vízióját vázolják fel. (2.) A globalizáció ugyanakkor soha nem tapasztalt kulturális lehetőségeket teremt. Pl. Írországból az EU csatlakozás a nyelv újjáéledését és a nemzeti identitás, a múlthoz való kötődés erősödését hozta magával. Az EU csatlakozás a finn kultúra európai megismertetésének a lehetőségét hozta el.

A regionális együttműködés akkor mélyül el igazán, ha viszonylag homogén kulturális közegben fejlődik ki. Az európai régiók együttműködésének tapasztalatai azt mutatják, hogy csak „ideig-óráig” elégséges a fejlődéshez a földrajzi szomszédság és a közös vagy hasonló gazdasági struktúra. A minőségi továbblépés akkor következik be, ha az adott régió kulturális összefonódására is sor kerül, illetve ott ahol a régió történelmi gyökerei közösek.

A globalizáció körülményei között az elzárkózás zsákutca. A fejlődéshez szükség van a világ új innovatív tényezőinek, az univerzális értékeknek az átvételére. A kulturális nyitásnak természetesen vannak kockázatai. A globalizáció azzal fenyeget, hogy egyszerűen „felszippantja” a sajátosságokat, a sajátos nemzeti-etnikai érdekeket. A globalizációs folyamat egyik legnyitottabb kérdése: hogyan lehet egyensúlyt teremteni a múlt és a jövő értékei között, különösen akkor, amikor a múlt számos eleme leértékelődik, más tényezői pedig akár hirtelen felértékelődnek (pl. nemzettudat)?

A társadalmi fejlődés trendjei és dilemmái

A globalizáció nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi folyamatokat is újrendezi. A két folyamat között azonban időbeli eltérés figyelhető meg. A gazdasági következmények szinte azonnal jelentkeznek, a társadalmi hatások viszont késve, késleltetve és számos tompító, terelő, vagy torzító közegen keresztül érvényesülnek. Ez nem jelenti azt, hogy nem kellene komoly konfliktusokkal számolni. A globalizáció – e téren *turbokapitalizmus*nak is nevezik - a gazdaság és a társadalom mélyíti a meglévő törésvonalakat. Ami azért veszélyes, mert az érett ipari társadalomból a tudásalapú társadalomba való átmenet igazából nem technológialag, hanem társadalmilag vezérelt változás. A tudásalapú társadalom fő hajtóereje nem a jól képzett munkaerő iránt megnövekedett piaci kereslet, hanem az, hogy az elmúlt évtizedekben világméretű befektetett oktatási tőke eredményeként most jelenik meg a piacon a tömeges tudáskínálat. Az átmenet nem kereslet-, hanem kínálat-orientált. Várhatóan a következő évtizedekben láthatóvá válik a társadalmi alkalmazkodás a új helyzethez. Ennek főbb elemei már ma is érzékelhetők:

1. a hagyományos hierarchikus szervezettséget, amely a társadalmat évszázadokon keresztül jellemezte, a hálózati struktúrák váltják fel, ami más felépítést, más munkamegosztást és más társadalmi kommunikációt igényel, mint a hagyományos modell. Az egyének és közösségek alkalmazkodás a változáshoz eltérő sebességű, illetve eltérő affinitást mutat.
2. Nehezen leírható átalakulás előtt áll az európai és az amerikai társadalom, ahol a politikai stabilitás alappillére a középosztály alkotja. A tudásalapú társadalomban egyszerre vannak jelen azok a vonások, amelyek a középosztály erősödése irányába hatnak, valamint azok,

amelyek a klasszikus középosztály gyengülését, szétesését valószínűsítik (pl. jövedelemkülönbségek, eltérő mobilitás, tudástőke differenciáló hatásai).

3. Az elmúlt évtizedekben sikeresnek bizonyult társadalmi modellek nagy kihívás előtt állnak. A szociális jóléti modell alapvető átalakításra szorul. Kívülről, a globalizáció által termelt „tudásalapú” munkanélküliség, a polarizálódó jövedelmi viszonyok, a gyors egyéni és intézményi válaszok szükségessége, belülről, a finanszírozhatóság korlátai azok a tényezők, amelyek kikezdték ezt a félévszázadon át sikeres politikát. Ugyanakkor a globalizációnak leginkább megfelelő *neoliberális modell*nek is korlátai vannak. A túlságosan egyenlőtlen fejlődés és jövedelemelosztás, a tömeges szegénység, milliárdnyi ember kiszorulása a tudásalapú társadalomból, a környezeti problémák a neoliberálistól eltérő megközelítést igényelnek. (A „harmadik utas” megközelítések még a jelszavak szintjén vannak, nem kínálnak igazi alternatívát.) Ebből a szempontból célszerű számba venni a társadalmi kockázati tényezőket, amelyek egyébként az új társadalmi modellnek természetes részét kell, hogy alkossák:

- Társadalmak és az alkotó egyén szabadságfoka megnő, ezzel növekszik azonban a sebezhetőségük is. Ma még nem tudjuk, hogyan viselkedik az ember többsége a „sebezhető szabadság”, valamint a felgyorsult fejlődés következtében is fokozódó bizonytalanság, állandó „készenléti” állapot körülményei között. – Élni tud vele, vagy védekező mechanizmusokhoz menekül.
- A globális gazdaság, globális társadalmat, globális szempontok, érdekek, kényszerek alapján cselekvő egyéneket igényel, de ennek nyoma sincs. A felgyorsult fejlődés következményei társadalmi-politikai kezelést igényelnek, a rendelkezésre álló technológiák hatékony alkalmazása kollektív-kooperatív fellépést igényelnek, de a jelenben ennek éppen az ellenkezője tapasztalható. Az országok közötti, valamint a társadalmi csoportok kapcsolatokat a szolidaritás hiánya jellemzi. A generációk között szintén komoly feszültségeket okoz a munkamegosztás, valamint a jövedelem-újraelosztás. A globális kihívásokra nemzeti válaszok születnek ott is, ahol a nemzetközi munkamegosztás intézményi keretei rendelkezésre állnak. Nehezen vihető át a nemzeti és kisközösségi keretek között évszázadokon át érvényesülő szolidaritás a globalizáció körülményei közé, mert az előbbi kollektív identitáson nyugszik, az utóbbi az emberi jogok erkölcsi univerzalizmusa alapján képzelhető el.
- Nem ismerjük hogyan viszonyul egymáshoz a felgyorsult élettempót, innovativitást, mobilitást, rugalmasságot követelő globalizáció és az ezzel párhuzamosan előregedő társadalom. Ez a probléma különösen a fejlett országokban vezethet súlyos társadalmi konfliktusokhoz.
- Nem ismerjük - milyen következményekkel jár az, hogy a személyes kapcsolatokat kiszoríthatja, helyettesítheti a számítógépes világháló által percről percre biztosított virtuális kapcsolattörténet? Amennyiben a személyes kapcsolatokat a virtuális érintkezés kiszorítja, megszűnik a demokrácia egyik alappillére – az állandó véleménycsere, az érvek és ellenérvek megismerése, az értelmes kompromisszumok keresése, azaz az „együttélés művészete”.
- Nem ismerjük – alkalmas-e a felnövekvő új nemzedék a globális vezetésre? Az 1950-1960-as évek tekintélyellenes nemzedékétől eltérően, a mai fiatalok nem megváltoztatni akarják a világot, hanem be akarnak rendezkedni benne, és profitálni akarnak belőle. Az információs társadalom napi követelményeinek ez a nemzedék jobban megfelel, kérdés azonban, hogy e teljesítményük alapján a globalizáció fenntarthatóság biztosítható-e? Vagy esetleg olyan gazdasági, társadalmi, politikai és tudatformáló gondolkodásra van szükség, ami történelmi ismeretek és tapasztalatok nélkül elképzelhetetlen? A nyers profitorientált szemléletmód ennek ellentmondani látszik.

- A frusztráció, a kilátástalan marginalitás, a társadalmi kirekesztettség a társadalom egyre nagyobb részét teszi türelmetlenné. Amennyiben ez egy nagyobb közösség szintjén jelenik meg, szervezett anarchista akciók indulhatnak el. Nemzeti keretek között új és veszélyes nacionalizmusok jelentkezhetnek. Van – lehetséges – egy másik forgatókönyv, amikor egy sikeres korszakot követő kudarc (pl. Spanyolország a sikeres hódítások után a páratlan vagyonnal sem tudott új fejlődési pályára állni) új keletű vallásos miszticizmusba csaphat át. A globalizáció veszteségeinek egy része ebben az irányba kereshet kiutat.
- Nem ismerjük – milyen következményekkel a globalizáció és a technikai fejlődés az emberiségre abban a tekintetben, hogy az ember kétoldalú – biológiai és társadalmi – meghatározottságban él.

Nem véletlen tehát, hogy a globalizációval kapcsolatos problémák elsősorban társadalmi és tudati síkon, és nem gazdasági téren fogalmazódnak meg. A társadalom felkészítése az új helyzetre – nem halasztható tovább. A legnagyobb feladat és felelősség azokra hárul akik a társadalmi tudatformáláshoz szükséges szellemi és technikai eszközökkel rendelkeznek. Ezek között is kiemelten jelentős a tömegtájékoztatás, amely alapvetően befolyásolja globalizációval kapcsolatos társadalmi felfogást, mert a globalizációt irányító csoportok szemléletmódját és érdekeit tükrözi. Valójában a híreket befogadók - igen eltérő körülmények között élő és gondolkodó emberek, akik legalább olyan szinten szeretnék élvezni a globalizáció áldásait, mint az a feljük közvetített információkból kirajzolódik. Ha ezt saját korlátaik miatt megtenni nem tudják – két lehetőségük van. (1.) Visszavonulnak és növelik a globalizációt ellenzők táborát. (2.) Különböző – és főként nem legális eszközökkel – megpróbálják a feljük közvetített körülményeket a maguk számára megszerezni.

A globalizáció politikai vetületei

A gazdasági-technológiai folyamat rendkívül gyors ütemben bontakozik ki. A politikai következmények azonban napjainkban még nem világosak. Néhány sajátosság azonban már így is felvázolható. Ennek lényege a következő:

1. A 20. sz. második felére Nyugat-Európában diadalmaskodott a parlamentarizmus és a polgári demokrácia. A nyugati demokrácia - és ehhez köthetően - a gazdasági jólét diadalának súlyos történelmi előzményei voltak: földnélküliség, emigráció, szegénység, proletarizáció, kiélezett társadalmi-politikai feszültségek. A jelen körülmények között hasonló kísérőjelenségek nem engedhetők meg.
2. A globalizáció meghatározó szerepet játszott abban, hogy Nyugat-Európában béke, stabilitás és széleskörű jólét jött létre, s abban is, hogy minden korábbi diktatórikus országban meggyökeresedett a demokrácia. A klasszikus parlamenti demokrácia kevésbé jelent kihívást az amerikai típusú fejlődés számára. Európa számára viszont feszültségforrást jelentenek:
 - a.) az európai szociális-jóléti rendszerek elvesztették – jogi-szabályozási, intézményi és tudati okok miatt – rugalmasságukat,
 - b.) A berlini fal leomlása után mindenütt megerősödött a status quo védelme, ami egy figyelemre méltó paradoxont is eredményezett. A berlini fal leomlása azt az üzenetet hordozta Egész Európa – tehát a kevésbé fejlett keleti fele számára is, hogy a kontinens életében új korszak kezdődik. A közép-európai nyitottság, az egykori állami vagyon nagyrészt külföldiek számára történő privatizálása és a nemzetközi működőtőké szinte korlátlan beáramlása olyan pótlólagos profitforrást nyitott meg Nyugat-Európa számára, amivel a status quo gazdasági pilléreit egy évtizeddel tovább lehetett életben tartani.

3. Egyre nagyobb ellentét áll fenn a négy éves kormányzati ciklusok és a megoldásra váró problémák időigénye között. Valójában a globalizációs kihívásokra megfelelő felkészülést igénylő reformok bevezetése, majd hosszabb távon jelentkező társadalmi-gazdasági hatásai nem illeszthetők bele a kormányzati ciklusokba. Ez odavezetett, hogy általánossá vált olyan problémák megoldásának az elhalasztása, ami radikális lépéseket igényel és következményeiben a kormányzó párt választási vereségét vonhatja maga után. A probléma megoldására két megoldás kínálkozik: az egyik a kormányzati ciklus meghosszabbítása, a másik a mindenkori kormány és az ellenzék kooperatív alkuja a kulcsfontosságú kérdésekben.
 4. A globalizáció erodálja és újraértelmezésre készíti a klasszikus nemzetállami kompetenciákat. A nemzetállamra két oldalról is nyomás nehezedik. Egyfelől a globalizációs kihívásokra kellene választ adni. Miután a megfelelő válaszadásra az állam ma már önmagában képtelen, különféle államok feletti megoldásokra kerül sor. Ebből következően a regionális ingrációk nemzeti jogköröket vesznek át. Másfelől a nemzetállamon belüli régiók reagálnak rugalmasabban a globális kihívásokra.
 5. Az állam alapvető átalakuláson megy át. Mérséklődik az állami befolyás. Új állami szerepkörök alakulnak ki. A hagyományos jóléti-újraelosztó funkciókkal szemben, előtérbe kerülnek a jövedelemtermelést ösztönző, annak keretfeltételeit megteremtő feladatok. Az állam maga is globalizálódik, egyre inkább a nemzetközi kérdésekre koncentrálnak, s ezekkel akarja belpolitikai ügyeket megoldani.
- A globalizáció ellenfelei nem elsősorban a fejlődő országok köréből kerülnek ki, pedig a fejlettségbeli lemaradás, a jövedelempolarizáció ezt valószínűsíti. Ezek az országok inkább egyfajta esélynek, kitörési lehetőségnek tekintik a globalizációs kereteket. Ugyanakkor a fejlett országokban jelentős erőt képviselnek a globalizáció ellenzői. Ezek az erők a kisemberek félelmei alapozzák a politikájukat. Ezt a politikát demagógnak, populárisnak szokás nevezni. Az antiglobalizációs politika kétirányú. Egyrészt támogatást ígér a társadalom azon rétegeinek, amelyek félnek a globalizációs hatásoktól. Másrészt olyan politikát hirdet meg a gazdaságban, a szociális és a munkaerő-piacon, az oktatásban, amelyekkel oldhatók a hagyományos megkövesedett struktúrák, amelyek manapság a globalizációs felkészülés gátját képezik.

Globalizáció és Európa

(Európa helye és lehetőségei a globalizációs környezetben)

Magyarország jövője szempontjából nagy jelentőséggel bír, hogy az EU és ezen keresztül az egész kontinens hogyan illeszkedik be a világfolyamatokba. Az Amerikai Egyesült Államokkal összehasonlítva, illetve a meghatározó globalizációs kihívásokat vizsgálva Nyugat-Európa hátrányban van.

1. Lemaradt az információs technológiai társadalom építésében. Nem fejlesztője és termelője, hanem fogyasztója az információs technológiáknak. Az EU-ban mintegy 1.7 millióra teszik az információs és kommunikációs technológiák termelésében és szolgáltatásában a betöltetlen állások számát. A munkaképes lakosság 22 %-a semmiféle számítógépes ismeretekkel sem rendelkezik. Az oktatás és a kutatás területén is kimutatható Nyugat-Európa lemaradása.
2. Az európai társadalmak teljesítményhez való hozzáállása jelentősen eltér az amerikaitól. Jóval erősebb az állam által támogatott egyenlősítő hatás, mint a versenyszellem, vagy a kitörési szándék. Általában véve alacsony szintű a mobilitás.
3. A nyugat-európaiak hajlamosak a gazdasági és társadalmi bezárkózásra. A globális kihívásokra a félelem, az elért eredmények őrzése az általános társadalmi reflex, nem pedig a felkínált lehetőségekre való koncentráció. Nyugat-Európa a korábbi évtizedekben elért társadalmi jólét mindenáron való megőrzésére törekszik és nem veszi figyelembe, hogy számos vívmány

csak a társadalmi és a gazdasági nyitás erősítésével érhető el. *„Ha azt szeretnénk, hogy minden úgy maradjon, ahogy van, akkor nagyon sok mindennek változnia kell.”* – a Lampedusa A párdúc regényéből ismert gondolat jól érzékelteti a lényegét. A változásokra való felkészületlenség, a fokozottabb rugalmasság elutasítása, a bipoláris világrend idejéről visszamaradt és mélyen meggyökeresedett élet-tapasztalatokra épül. A bipoláris világrend keretében a kontinens együtt tudott élni az állandó fenyegetettséggel. Ma, amikor a fenyegetettség megszűnt, a kockázatvállalásra lenne szükség – erre viszont nem fogékony Nyugat-Európa. Az elégtelen társadalmi nyitottságnak történelmi okai vannak. Franciaországban és Németországban nem a szuverén polgárság hozta létre és működtette a társadalmat, mint az USA-ban vagy Angliában, hanem az erős, centralizált állam. Az EU jövője szempontjából meghatározó két ország az állampolgárok mozgásterét is éppúgy korlátozta, mint felelősségtudatát. A gazdaság vonatkozásában elmondható, hogy az EU viszonylagosan zárt gazdasági egység, a külkereskedelem nagyobb része a belső uniós piacon marad. A közös agrárpolitika mintapéldája a rendkívül költséges belterjességek.

4. A szociális jólét és a status quo gondos, sokszor bürokratikus és teljességgel áttekinthetetlen szabályozása csak fokozza a nyugat-európai struktúra rugalmatlanságát. A munkaerő mozgása rendkívül alacsony mértékű. Az EU tagállamaiban a valamely más tagállamból érkezett és letelepedett lakosok aránya az összes lakosság 2 %-át teszi ki, az évenkénti áramlás 0.5 % körül alakul. Ebben szerepe van a kontinens nyelvi heterogenitásának, illetve annak, hogy a társadalom tagjai nem ismerik a lehetőségeiket és jogaikat.

A sikeres válaszok a globalizációs kihívásokra érdekes módon a kevésbé fejlett, kisebb EU tagállamokban, az integráció félperifériájának tartott országokban – Írország, Portugália, Hollandia, stb. - fogalmazódott meg. Ide sorolhatók azonban egyes közép-európai országok is.

Európa csak az integráció révén alkalmazkodhat sikeresen a globalizációhoz. (1.) Az integráció hiánya megfosztaná a pótlólagos erőforrásoktól, ami a sikeres világpiaci szereplés nélkülözhetetlen feltétele. (2.) A kontinens kettéosztottságának további fennmaradása, a bővítési folyamat halogatása társadalmi és gazdasági feszültségek forrása lehet, amelyeknek még a felszíni kezelése is hatalmas pénzeket emésztene fel (ilyen volt a Jugoszlávia felbomlását kísérő háborús helyzet). Egy ilyen eset a világpiaci versenyképességét is visszafogná Európának

Az EU nem minden vonatkozásban kínálja a legjobb igazodási formát a globális folyamatokhoz, de mindenképpen többet ígérő alternatíva, mint akármelyik közép- vagy kelet-európai ország külön útja vagy Európán kívüli szövetségkeresése. (1.) Valamennyi érintett ország az európai kultúrkörhöz tartozik, az európai gazdaságba ágyazott, s az európai politika része. (2.) A globalizáció negatív hatásaival szemben az európai integráció kínál védelmet. Veszélyes az a nézet, hogy nincs szükség integrált Európára. A globalizáció kihívásaira csak akkor adhat hatásos választ az EU, amennyiben sor kerül a tagjelölt országok felvételére, az integrációs folyamat területi bővítésére és elmélyítésére.

II.2. A nemzetközi fejlődésszakadék

A világ fejlett „centruma” és „elmaradott periferiája” között a nemzetközi fejlődés-szakadék a 20. század végén sem tűnt el, és nem lett kisebb, mint korábban volt. Ma a világ népességének közel 80 %-a a gazdaságilag legkevésbé fejlett országokban él és a világ összjövedelmének mintegy 20 %-át kapja. A kilencvenes évek elején az egy főre jutó nemzeti jövedelem – átlagosan 19.000 dollár - a fejlett országok kicsiny csoportjában mintegy 24-szerese volt a fejlődő országokénak, mely 800 dollár körül mozgott. A fejlődő államokon belül egyes ország csoportok esetében ez az összeg 1992-ben sem volt magasabb, mint 20 évvel korábban.

Napjainkban a világon mintegy 800 millió ember éhezik, 1.3 milliárd ember él a létminimum alatti szinten. Pl. 1987-1997 között a Szaharától délre fekvő afrikai országokban a napi 1 dollár alatti jövedelem alatt élők száma 217.2 millióról 290.9 millióra növekedett.

Észak és Dél között a jövedelmi szakadék a nyolcvanas-kilencvenes években is tovább növekedett. A G8 csoport országaiban az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1965-ben 20-szorosa volt a világ hét legszegényebb országáénak 1995-ben viszont már 36-szeresére.

Hasonlóan alakultak a növekedési ráták is. A kilencvenes években a liberalizáció, dereguláció, privatizáció és strukturális kiigazítás jelszavai mellett felgyorsult a globalizáció, az évi 3 %-os növekedést azonban ilyen körülmények között is csak három ország tudja fenntartani.

A fejlett országok a nemzetközi szervezetekben kötelezettséget vállaltak arra, hogy a fejlődő országoknak rendszeres évi pénzügyi támogatást nyújtanak. Az ENSZ közgyűlés a fejlesztési segély mértékét a nemzeti jövedelem 0.7 %-ában határozta meg. A segélyezési kötelezettségnek azonban csak három európai ország tesz eleget évi rendszerességgel: Dánia, Svédország, Norvégia.

II.3. Egy lehetséges utópia - a világ fejlődése a 21. században

A globalizáció 20. századi folyamata egy olyan lehetőséget is magában hordoz, amely elvezethet az emberi társadalom egységének, a népek kölcsönös függőségéhez, a fejlődésben való egyenlő közreműködéséhez, a világbéke megteremtésében való együttműködéshez, valamint az emberi nemnek a természettel való harmonikus együttlétezéséhez. A folyamat a 20. század második felében éppen az ellentétes tendenciák felerősödésével járt együtt:

- a. növekedtek az egyenlőtlenségek,
- b. a gazdag és szegény államok közötti fejlődési szakadék elmélyült,
- c. a világgazdasági ellentmondások és konfliktusok kiéleződtek,
- d. megkérdőjeleződött a fejlődés fenntarthatósága.

Ma még utópia, de talán elérkezik az idő, amikor „világszinten is kiegészül a tőkés piacgazdaság működése egy demokratikusan választott intézménnyel. Egy (globális) „jóléti állammal” és egy általa fenntartott „szociális védőhálózattal”, a közteherviselés és a progresszív adóztatás nemzetközi gyakorlatával, az elmaradott térségek központi forrásból való fejlesztésének és a Föld természeti erőforrásai ésszerű felhasználásának, ökológiai egyensúlya megőrzésének, a környezet védelmének globális politikájával, valamint a civil társadalom világszinten kibontakozó önszerveződésének, érdekképviselő és érdekegyeztető mechanizmusainak gyakorlatával.”

A jövőt illetően annyi bizonyosnak látszik, hogy az előző korszakokban gyökerező, az akkor megoldatlanul maradt problémák újabb gondokat vetettek fel, ami minden korábbinál mélyrehatóbb változásokat sürget a világgazdaság mechanizmusában – „játékszabályaiban” – és intézményi rendszerében.

A leg súlyosabb örökölt problémák közé tartozik, hogy a nemzetközi fejlődési szakadék (international development gap) fennmaradása, vagyis a fejlődő országok, vagyis a világnépesség igen nagy hányadát magában foglaló „Dél” gazdasági lemaradása, „gyengén fejlettsége” (underdevelopment), amely nem utolsósorban az „Északkal”, a fejlett országok csoportjával való kapcsolatában, mint aszimmetrikus interdependencia termelődik újjá. A fenntartható fejlődés megvalósulását csak a nemzetközi fejlődési szakadék felszámolásától lehet várni. Jelenleg azonban még az ökológiai egyensúly felbomlásának veszélye fenyeget, ugyanis a gazdasági elmaradottság felszámolása, a felzárkózás a „Dél” országai részéről a fejlett országok korábbi fejlődésmodelljeinek utánzását vonja maga után.

A nemzetközi fejlődési szakadék „Dél” országaiban nyomort, az éhínséget, a létbizonytalanságot, az elnyomó diktatúrák uralmát eredményezte. Ez a helyzet kedvező talajt teremtett a nemzetközi méretű és technikailag fejlett terrorizmus számára, a helyi háborúk

következtében megindult „Észak felé menetelés” (March to the North) növeli a menekült áradatot, a fegyver és a kábítószer nemzetközi kereskedelem bővülésével, a gyógyíthatatlan járványok elterjedésével fenyeget, s végső soron aláássa a világtársadalom létbiztonságát.

A globalizációs folyamat felgyorsulása ugyanakkor megkérdőjelezi az államhatárokat, a nemzetgazdaságok és társadalmi közösségük relevanciáját, valamint az állami szuverenitás érvényesíthetőségét. A tudományos és technikai-technológia forradalom és a transznacionális vállalati képződmények lényegesen módosítják a nemzeti fejlődés, a felzárkózás, a világgazdasági alkalmazkodás és versenyképesség feltételeit, egyszersmind lökést adnak a regionalizálódás, a regionális gazdasági tömörülések és integrációs szervezetek kialakulásának.

II.4. Az egyenlőtlenségek természete és általános okai

A világgazdaság egy többdimenzós, komplex, globális, szerves rendszer, nem azonos az alkotórészek – nemzetgazdaságok – összességével, új minőséget képvisel a maga törvényszerűségeivel és mozgásformáival.

A világgazdaság szerves rendszerré válása általában azt jelenti, hogy az országok közötti kapcsolatok nem korlátozódnak a kereskedelemre, az árúk forgalmazására, tehát az autonóm nemzeti termelők és a szuverén fogyasztók közötti árú- és pénzmozgásokra. Napjainkra kibontakozik a termelési tényezők országhatárokat keresztező áramlása, az egyes országokban megjelennek az idegen tulajdonban lévő, más országok természetes vagy jogi személyeihez tartozó gazdasági egységek. A nemzeti tőkék vegyes tulajdonú vállalatokba olvadnak össze (transznacionalizáció). Idegen munkaerőt foglalkoztatnak helyi vállalatok, a „nemzeti” munkaerő számára külföldön, illetve külföldi vállalatoknál is nyílnak foglalkoztatási lehetőségek. A folyamat sajátossága és újszerűsége abban áll, hogy a gazdasági folyamatok és a gazdasági viszonyok válnak transznacionális jellegűvé.

Egy organikus rendszer azonban csak akkor képes hosszú időn keresztül fennmaradni és normálisan működni, ha az egymáshoz kapcsolódó részek között egyensúly áll fenn, tehát az egyenlőtlenségek növekedése a rendszer dezintegrálódásához vezet. Jelenleg hiányzik egy olyan intézményrendszer, amely képes a gazdasági folyamatok globalizálódása által keltett igények megoldására. Tehát nem jött létre a „világállam”, amely az ilyen mechanizmusok és technikák kialakítást és fenntartását biztosíthatná, s biztosíthatná a világgazdasági folyamatok résztvevőinek, illetve a világtársadalom valamennyi tagjának a demokratikus képviselését.

A nemzetközi gazdasági rendszer megreformálását szorgalmazók többnyire a nemzetközi intézmények, s így az ENSZ bizonyos átalakítását, a képviseleti és döntéshozatali rendszer módosítását, demokratizálását képviselik.

A globális problémák megoldást sürgetők szintén hasonló állásponton vannak, valamilyen világméretű igazgatás és menedzselés intézményi feltételeinek megteremtését javasolják.

A globális problémák egyrészt az emberiség egészét érintik, az emberiség békéjét és biztonságát veszélyeztetik, másrészt egyes országok vagy ország csoportok nem képesek megoldani. Ide sorolhatók:

- az ökológiai egyensúly megbomlása, a világméretű környezetszennyezés, a meg nem újuló energiaforrások kimerülése, egyes növény- és állatfajták kipusztulása,
- a világméretű fegyverkezés és fegyverkereskedelem,
- a nemzetközi méretű és nemzetközileg szervezett terrorizmus,
- a maffiák nemzetközi tevékenysége és a világméretű bűnözési hullám, valamint a nemzetközi kábítószer-kereskedelem,
- az országhatárokon át terjedő járványos betegségek,
- a menekültek országhatárokat keresztező áradata,
- a nemzetközi fejlődésszakadék, és az ebből következő

- túlnépesedés és szegénység,
- elmaradott országok élelmezési és foglalkoztatási gondjai,
- nemzetközi adósságválság.

A világgazdaságon és a világtársadalmon belüli egyenlőtlenségek részben az egyedek, vagyis az egyes országok gazdaság és társadalma eltérő adottságainak és azok kihasználására tett különböző mértékű erőfeszítéseinek a következményei, részint a közöttük kialakult kapcsolatok és viszonyok okozta differenciálódásnak a következményei.

Az egyenlőtlenség okait illetően kétféle álláspont alakult ki. Az internalisták az egyedek belső tulajdonságaira vezetik vissza az egyenlőtlenségek okait, míg az externalisták éppen fordítva a külső hatásokban jelölik meg egyenlőtlenségek okait.

A valóságban a világgazdaság egyenlőtlenségeinek alakulását egyaránt meghatározzák a részek, vagyis az egyes nemzetgazdaságok, illetve gazdasági régiók fejlődésének egymásétól eltérő „belső” adottságai, valamint az ezeket „kívülről” befolyásoló – serkentő, vagy gátló -, a világgazdasági rendszer egészének mozgásából fakadó hatások. Eközben a globális interdependenciák, vagyis a világméreteket öltő kölcsönös függések egyre erősebbé és szövevényesebbé válnak, s így a részek viszonylagos autonómiáját mindinkább korlátozzák.

Földünk nagy regionális integrációi

A XX. század végére a világbirodalmak kora véget ért. A nagy gyarmatosító európai országok – elsősorban az Egyesült Királyság, Franciaország, Spanyolország – néhány apró szigetcsoporthoz leszámítva elvesztették hajdanvolt sokmillió négyzetkilométert és sok tízmillió rajtuk élő lakost magába foglaló gyarmatbirodalmaik egészét.

Az új világrendben már nem a katonai, hanem a gazdasági fölény a döntő. A számos, pár évtizede függetlenné vált állam vagy évszázadok óta létező ország egyaránt felismerte, hogy gazdasági erejük növelése a sikerük, a boldogulásuk kulcsa és ezt hatékonyabban, gyorsabban érhetik el együtt, összefogva, mintha egyedül néznének szembe a modern kor új kihívásaival. A *regionalizmus* és a *globalizmus* tehát bizonyos szempontból feltételezi és kiegészíti egymást, de máshonnan nézve ellentétes folyamatok, úgymint a verseny és az együttműködés. A globalizáció fentről lefelé indul, merev, homogenizáló és ellenőrző; míg a regionalizáció alulról építkezik, rugalmasabb, önkéntes és a diverzitásra helyezi a hangsúlyt.³

A múlt század második felében számos *globalizációs hajtóerő* alakította egyre szűkülő világunkat:

- új tudományos és technikai átalakulás, a tömegkommunikáció elterjedése
- a hidegháború egységesítette a vezető ipari országok stratégiáját, érdekeit
- folytatódott a nagy nemzetközi társaságok bővülésének folyamata
- a világtermelés és fogyasztás gyors és széles körű növekedése
- megjelentek és egyre nagyobb szerepet vívtak ki maguknak a nemzetközi, multilaterális szervezetek

A nemzetközi szervezetek között egyesek egy adott térség, régió gazdasági felemelkedését, a bennük lévő államok közötti kapcsolatok elmélyülését tekintik fő céljuknak. Balassa Béla, magyar származású amerikai közgazdász fogalmazta meg elsőként a nemzetközi szakirodalomban a nemzetközi integráció fokozatait:

³ Békési László: A politika földrajza # Aula Kiadó Kft. # 2004 # Budapest

1. *szabad kereskedelmi területekben* résztvevő államok az egymás közti kereskedelemben megszüntetik a vámokat és egyéb korlátozó intézkedéseket
2. *vámunióban* továbblépnek ezen, és kifelé, más államok felé is közös vámpolitikát alkalmaznak
3. *közös piac* keretei között a termelési tényezők áramlását korlátozó akadályokat is felszámolják
4. *gazdasági unióban* még tovább mennek a résztvevők, bizonyos mértékig gazdaságpolitikájukat is összehangolják
5. *teljes gazdasági integrálódásnak* azt az állapotot tekintjük, amikor már egységes monetáris, fiskális és szociális politikát alkalmaznak a tagállamok, valamint nemzetek feletti intézményeket és hatóságokat hoznak létre, melyek határozatai a tagállamokra nézve kötelezőek

A munkámban bemutatott integrációk a nagyjából az ötödik, azaz legfelső szinten álló Európai Uniót leszámítva egyelőre csupán az első előtti, az első, esetleg a második lépcsőfokon működnek, a harmadik és negyedik szint csak keveseknek került elérhető közelségbe, de gyakorlatilag kivétel nélkül magasabb szinteket céloznak meg a távolabbi jövőt illetően.

A globalizációt kisebb-nagyobb mértékben elutasító irányzatokkal szemben létezik kettő, melyek elfogadják ugyan, hogy világunk egyre inkább ebben halad előre, de gyökeresen ellentétes nézőpontot vallanak világunk helyes jövőjét illetően:

- a *neoliberális megközelítés* a globalizáció céljait a technikai fejlődés, a piacok, és a nemzetközi vállalatok érdekeiből kiindulva fogalmazza meg, alapvetően versenyközpontú, elfogadja és igyekszik maximálisan kihasználni az egyenlőtlenségeket, ellenzi a globális újraelosztást a szociális problémák enyhítésére
- egyelőre sajnos inkább háttérbe szoruló másik irányzat, a *humanista megközelítés* a fentiek teljes ellentéte, kollektív, közösségi eszméken alapuló felfogás, mely az egész világon egyenlőséget, erőszak nélküli fejlődést kíván megvalósítani a globalizáció hullámain „meglovagolva”

Munkámat egyértelműen az utóbbi kategóriába sorolnám, elutasítja a neoliberális megközelítés darwinista felfogását, miszerint a gyengébbnek többnyire „vesznie kell”, hogy ne hátráltassa az erősebbet a további fejlődésben. Tehát az alábbiakban néhol talán túlon-túl humanista, netán utópisztikus gondolatok is olvashatóak lesznek, de ezek abból az elszánt meggyőződésemből fakadnak, hogy világunk a jelenlegi és jövőben felmerülő problémáin nem külön-külön, a saját érdekeinket nézve, hanem csakis együtt leszünk képesek úrrá lenni, és őket a lehető legteljesebb mértékben megoldhatóvá tenni.⁴

Nemzetközi regionális integrációk - Világ régiók

Habár munkám erősen jövőbe tekintő, sok feltételezéssel él, de a felosztási rendszerem igyekszik követni a már létező nemzetközi szervezetek struktúráját. Földünket *tizennégy integrációs társulásra* sikerült osztanom, melyek méretükben, népességükben, gazdasági erejükben természetesen jelentősen különböznek egymástól. E szervezeteket néhol jelentős időkülönbséggel alapították, az integrálódás különböző fokán állnak, van köztük már közös fizetőeszközzel rendelkező (EU) éppúgy, mint hivatalosan nem is létező (EAEC) társulás. Azonban jelenleg bolygónk nem minden országa tagja is egyben valamelyik integrációnak, így mintegy a jövőbe utazva, *kibővítésre kerültek a szervezetek*, hogy teljes legyen a kép, ne maradhassanak „fehér foltok”.⁵ Mindezek alapján a következő integrációkat különböztettem meg összehasonlításaim során (nyugatról keleti irányba, illetve északról dél felé haladva):

⁴ Simai Mihály: Globalizáció és regionális együttműködés a XXI. század elején In: Blahó András: Európai integrációs alapismeretek Aula Kft. # 2002 # Budapest

⁵ Ennek mintegy fordítottjaként létezik néhány olyan állam is, mely egyszerre két (szomszédos) itt bemutatott nemzetközi integrációnak is tagja. Ebben az esetben döntenem kellett, és ahhoz lettek sorolva, amelyekhez való viszonyai erősebbnek tűntek.

Az alábbiakban az egyes szövetségekről a fenti sorrendben és csoportosításban írok egy kicsit bővebben. Minden szövetségnél megemlítem az alapítás idejét, a szervezet székhelyét és legnépesebb települését. Alapvetően a szervezetek elért eredményeiről, távlati céljaikról, egyéni sajátosságaikról, előnyeikről, hátrányaikról esik szó részletesebben.⁶

Az amerikai ikerkontinensen:

NAFTA	Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi	North American Free Trade
CARIC	Karib Közösség	Caribbean Community
CAIS	Közép-Amerikai Integrációs	Central American Integration System
MERC	Dél-Amerikai Közös Piac	Mercado Común del Cono Sur
AC	Andok Csoport	Andean Commonwealth

Európában, Afrikában, Észak-, illetve Nyugat-Ázsiában:

EU	Európai Unió	European Union
LAS	Arab Államok Ligája	League of the Arab States
ECOW	Nyugat-Afrikai Országok Gazdasági	Economic Community of West
SADC	Dél-Afrikai Fejlesztési Közösség	South African Development
CIS	Független Államok Közössége	Commonwealth of Independent

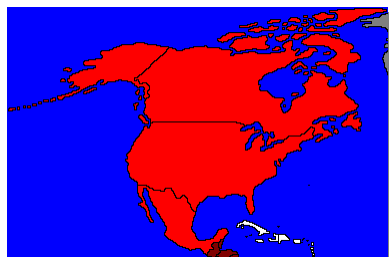
Kelet-, illetve Dél-Ázsiában és Óceániában:

EAEC ⁷	Kelet-Ázsiai Gazdasági	East Asian Economic Cooperation
SAAR	Dél-Ázsiai Regionális	South Asian Association for Regional
ASEA	Délkelet-Ázsiai Nemzetek	Association of South East Asian
PIF	Csendes-óceáni Szigetek Fóruma	Pacific Islands Forum

Az amerikai ikerkontinens integrációi

Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA)

Észak-Amerika három hatalmas országának, az Amerikai Egyesült Államoknak, Kanadának és Mexikónak szabadkereskedelmi szövetsége 1992 végén jött létre hivatalosan, s 13 éves történelme ellenére a *legfiatalabb integráció* a bemutatottak közül. A NAFTA rendelkezik a második legnagyobb területtel a Független Államok Közössége után, de erejét természetesen nem ennek, hanem gazdaságának köszönheti: *a legnagyobb GDP az övé a bemutatott felosztást tekintve mind összesen, mind egy főre vetítve*. Az egyezmény preambulumban kijelentik, hogy tovább kívánják erősíteni azt a speciális baráti és gazdasági köteléket, mely országokat összekapcsolja. Kereskedelmi szövetség lévén külön hangsúlyozzák a *harmonikus növekedés, munkahelyteremtés mellett a nemzetközi kereskedelem és a belső piacuk növekedésének igényét, a korlátozások lebontását, melyek összességükben katalizátorként szélesítik a határokon átnyúló kooperációt*. Több pontban is kiemelik a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés fontosságát.⁸

Alakítható a címere, illetve egy azonos méretarányban készült, tehát egymással összehasonlítható dos területekről.

tező átfogóbb integrációs szövetséget, így az itt fekvő kevés számú, de annál nagyobb szerepet sba került. Annyi alapja van az elnevezésnek, hogy az itteni államok (Észak-Korea és Mongólia kivételével) tagjai az Ázsiai Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködésnek (APEC – Asian-Pacific Economic Cooperation), ez magyarázza a hasonló névválasztást.

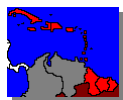
⁸ Csak itt jegyzem meg, hogy a kereskedelem és ezen keresztül a fogyasztás mindenáron való növelése elég nehezen illeszthető össze a fenntartható fejlődéssel, vagyis hogy az eljövendő generációknak se kelljen kevesebbel beérniük semmilyen szempontból, mint nekünk.

Észak-Amerika fölé. A NAFTA-integráció habár sikeresnek mondható, de egyelőre *megrekedt ezen az alacsony, szabadkereskedelmi szinten*, meg sem közelíti az európai integráció mértékét, hogy mást ne említsek, még *hivatalos központja sincs*, mindhárom fővárosban külön foglalkoznak az ide kapcsolódó ügyekkel. Legnépesebb városa a világranglistán Tokió mögött második Mexikóváros (21,85 millió fő).

Az integráció mélyítése tekintetében *cél, hogy 2007-ig minden áru, pénz és befektetés szabad mozgását gátló akadályt lebontsanak országaik között*. A bővítésre is vannak *távlati tervek*: például a nagy távolság dacára Chile felvétele, vagy az amúgy is meglévő igen jelentős szerepének intézményesítésére Közép-Amerikában egy kiterjedtebb integráció formájában, sőt az euró sikerén felbuzdulva egyes helyeken felbukkan egy egységes fizetőeszköz bevezetésének igénye is az egész amerikai ikerkontinensre kiterjedően.⁹

Karib Közösség (CARICOM)

A *közép-amerikai Karib-tenger szigetállamainak túlnyomó többségét* összefogó szervezet 1973 közepén alakult meg. Nem csupán szigetállamok, hanem Dél-Amerika északkeleti részén fekvő három kis államból kettő¹⁰, Suriname és Guyana is tagjai, sőt az utóbbi fővárosa, Georgetown ad helyet az integráció központjának, legnépesebb városa pedig a Dominikai Köztársaság fővárosa, Santo Domingo (3,523 millió fő). A térség legnagyobb és legnépesebb szigetállama, Kuba eltérő és zárkózott gazdasági rendszere miatt nem tagja a szervezetnek. Viszont valószínűsíthető - legalábbis az USA sokat fog tenni ennek érdekében -, hogy Fidel Castro után a világ eme utolsó kommunista bátyáinak egyike is a piacgazdaság részévé váljon, és Kubát is, a térség többi államához hasonlóan a szuperhatalom érdekszférájába sorolja.

A PIF mellett a CARICOM a másik olyan integráció, mely túlnyomórészt apró szigetállamokból áll, de nekik nincs „nagy testvérük”, mint Ausztrália az óceániai térséget illetően, aki legalábbis részben ellátná hatékonyabb érdekképviselőt, így tényleg csak együtt van valami esélyük érdekeik magasabb szintű megjelenítésére, amit külön hangsúlyoznak is. A Csendes-óceáni Szigetek Fórumához hasonlóan a karibiak életében is *fontos szerepet játszik a környezetvédelem*, a természetes környezet az egyetlen igazi erőforrásuk, melynek kiaknázására a *turizmuson* keresztül nyílik lehetőség, ami a két erőközponthoz (NAFTA és EU) való közelebbi elhelyezkedésüknek köszönhetően hangsúlyosabban jelenik meg számukra, mint a csendes-óceániaknak. Elsősorban szociális, kulturális, oktatási és technológiai téren működnek együtt, *gazdaságuk túlságosan függ az USA-tól, illetve korábbi, európai gyarmattartóiktól*, politikailag sokan még a mai napig sem nyerték el függetlenségüket, de ettől még ugyancsak távlati célként fogalmazódik meg a politikai integráció elmélyítése, elsősorban a külpolitika tekintetében.¹¹

Közép-Amerikai Integrációs Rendszer (CAIS)

Az 1991 végén alapított szervezet *Közép-Amerikában a Mexikó és Kolumbia között, a kontinensen fekvő hét országot*, nevezetesen Belizét, Guatemalát, Salvadort, Hondurast, Nicaraguát, Costa Ricát és Panamát öleli fel, székhelye a salvadori főváros, San Salvador, legnépesebb városa a guatemalai központ, Guatemala City (3,119 millió fő). Belize egyébként tagja a CARICOM-nak is, de nem csupán ez a tagország jelent hasonlóságot a két szervezetben, hanem a közös kultúra, a múlt és a jövőbeli hasonló célok, valamint az apró államok még hatékonyabb képviselője ugyancsak arra

⁹ <http://www.nafta-sec-alena.org> (2005. február 28.)

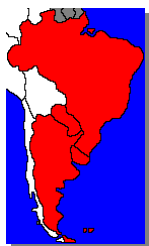
¹⁰ A harmadik állam, Francia Guyana Franciaország külbirtoka, de a többi karib-tengeri szigetállam és európai külbirtok mellett ő is eme integráció tagállamának tekinthető.

¹¹ <http://www.caricom.org> (2005. február 28.)

fogja várhatóan már a közeljövőben kényszeríteni az itt fekvő nemzeteket, hogy egy közös, nagyobb integrációt hozzanak létre. Esetleg az is előfordulhat, hogy a kontinensen fekvő szegényebb államok beolvadnak a karibiak tehetősebb közösségébe, hiszen a Karib Község közel 20 évvel idősebb, ismertebb, nagyobb hagyományokkal bír és sok szempontból tapasztaltabbnak is tekinthető a CAIS-nál.¹²

Dél-Amerikai Közös Piac (MERCOSUR)

Az 1991-ben alapított MERCOSUR-nak Dél-Amerika keleti, nagyobb felén fekvő két hatalmas (Brazília és Argentína) és szintén két, kisebb (Paraguay és Uruguay) ország a tagja, székhelye a legkisebbnek fővárosa, az uruguayi Montevideo, legnépesebb metropolisza, a világranglistán jelenleg két EAEC és két NAFTA város után ötödik Sao Paulo (20,2 millió fő). A Dél-Amerikai

Közös Piac bizonyult a legsikeresebb latin-amerikai gazdasági szervezetnek, bár végső célja, egy igazán erős és mély integráció még így is nagyon távoli álomnak tűnik csupán. Folyamatosan növekszik a térségbe áramló külföldi tőke, de nem fordítanak elegendő figyelmet hatékony felhasználásukra. Belső ellentétek is lassítják még mindig dinamikusnak mondható fejlődését, a két nagy tagállam, illetve a kicsik-nagyok viszonylatában. Gyakran szenvednek a gazdasági válságok tovagyrúdzó hatásaitól, a magas munkanélküliségtől és inflációtól.

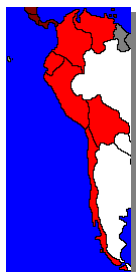
Ellenben azért sikereket is elért a közösség, az 1996-ra megvalósult közös külső vámszint, illetve az alacsony, és a tervek szerint a közeljövőben megszűnő belső vámoknak köszönhetően az elmúlt évtizedben a többszörösére nőtt a kereskedelemi forgalom, továbbra is a MERCOSUR tekinthető a legdinamikusabban fejlődő latin-amerikai integrációnak. Nemsokára megvalósulhat a munka, a tőke és a szolgáltatások szabad áramlása is, hogy valóban közös piaccá válhasson.

Ugyancsak sikerét mutatja, hogy a következőkben tárgyalt Andok Csoportból kilépett Chile, valamint az ott még tagállam Bolívia és Venezuela is már-már társult tagnak minősül itt is, így a két szervezet összeolvadásával pár éven belül létrejöhet egy jelentősebb szerepet vállaló, hatékonyabb, erősebb integráció a déli kontinens mind a tíz nagy államának részvételével. Mindezt sokban megkönnyíti a közös gyarmati múlt, latin kulturális hagyományok, túlnyomórészt katolikus vallás és nyelv (Brazíliában portugál, a többi államban a hozzá sokban hasonló spanyol) egyaránt.¹³

Andok Csoport (AC)

Az Andok Csoport, nevéből adódóan nagyjából a dél-amerikai Andok hegység mentén fekvő államokat: Venezuelát, Kolumbiát, Ecuadort, Perut, Bolíviát és Chilét¹⁴ foglalja magában. Az

idősebb integrációk közé tartozik, alapdokumentumát 1969-ben fogadták el, székhelye, és egyben legnépesebb metropolisza a perui főváros, Lima (8,15 millió fő).

A csoport országai, céljait négy pontban foglalták össze: határozottság népeik uniójának megerősítésében; egyetértés történelmi, politikai, gazdasági, szociális és kulturális kérdésekben a függetlenség megtartása mellett; elvekre alapul, úgymint az egyenlőség, igazságosság, béke, szolidaritás és demokrácia; valamint eltökéltség egy olyan közösség megteremtésében országaik között, mely kiegyensúlyozott, harmonikus és minden egyes emberre kiterjedő gazdasági fejlődést biztosít.

¹² <http://www.sgsica.org> (2005. február 28.)

¹³ <http://www.mercosur.org.uy> (2005. február 28.)

¹⁴ Chile 1976-ban kilépett a szervezetből, és felmerült, hogy a NAFTA-hoz csatlakozzon, de valószínűbb, hogy hosszú távon egy szorosabb dél-amerikai integráció tagjaként többet nyer majd, ezért tekinthető továbbra is eme csoport tagjának.

Hasonló viszony és jövő képzelhető el a CARICOM és a CAIS, valamint a MERCOSUR és az AC tekintetében is.¹⁵ A CAIS és az AC kis piaca, előnytelen fekvése miatt hosszabb távon nem életképes, nem lesz más választásuk, mint beolvadni nagyobb szomszédjaikba. Ezt a felfogást mára már talán ők is magukénak érzik, és tettek is annak érdekében, hogy együtt, nagyobb súllyal vegyenek részt egyelőre gazdaságilag, majd később politikailag is Földünk életében. Sőt, továbbmenve, csírái mutatkoznak a már létező Latin-Amerikai Integrációs Társulás (ALADI) továbbfejlesztésének is, melyben a fenti négy szervezet tagországai vennének részt. Együtt ugyanis hatékonyabb ellenpólusát képeznék az itt fekvő, túlnyomó többségében hosszú ideje baloldali irányultságú államok, az inkább jobboldalinak tekinthető észak-amerikai társulással szemben.¹⁶

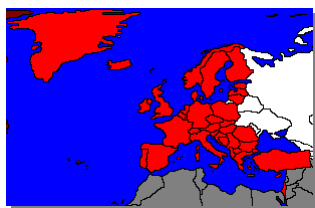

Európa, Afrika és Észak-, illetve Nyugat-Ázsia integrációi

Európai Unió (EU)

Az Európai Unió tekinthető messze a legsikeresebb nemzetek feletti integrációs kísérletnek, sokkal magasabb szinten áll, és nagyobb terveket állít maga elé, mint bármelyik más szupranacionális csoport. Felismerte, és a hidegháború újabb lökést adott neki, hogy a gazdag, de viszonylag kicsi országok együtt sokkal többre vihetik, és erre a mai világban még inkább szükség van. Egyedülálló, mert tagállamai feladják szuverenitásuk egy (és egyre nagyobb) részét, és azokat az általuk létrehozott közös szervezetekre ruházzák át, bennük egyesítik őket, hogy a mindenkit érintő döntéseiket közösen és demokratikusan, európai szinten hozhassák meg. Ugyanakkor szem előtt tartják a tagállamok szuverenitását is, igyekeznek hangsúlyozni a hihetetlenül gazdag európai kultúrát, melynek rendkívülisége éppen változatosságában van, így a cél az „egység a sokféleségben”.

Az Európai Unió tipikus többközpontú integráció¹⁷, egy tagállama sem rendelkezik még közel sem abszolút többséggel a fontosabb mutatók tekintetében. Ezért is lett hivatalos székhelye, és intézményei többségének központja a két- (vagy lassan három-) nyelvű belga főváros, Brüsszel, hiszen a három legbefolyásosabb tagállamtól, Franciaországtól, az Egyesült Királyságtól és Németországtól nagyjából egyenlő távolságra fekszik. Legnépesebb városa a 11,9 milliós London. Gazdasági unióként indult, Rómában, 1957-ben alapította hat nyugat-európai állam¹⁸, így a második legrégebb szerveződés az Arab Liga után.

Ezidáig még további 19 állam csatlakozott hozzá számos körben, és még majdnem ugyanennyi vár erre, illetve fog valószínűleg csatlakozni az elkövetkezendő évtizedekben. A jövő Uniója nemcsak az integrálódás terén „erős”, nagyjából 600 milliós népességével is „dobogós”, valamint egyelőre csak a második legnagyobb vásárlóerő-paritáson számított bruttó

¹⁵ Ezt kívántam jelezni azzal is, hogy a kisebbeket a nagyobbak alpontjaiként mutattam be.

¹⁶ <http://www.comunidadandina.org> (2005. február 28.)

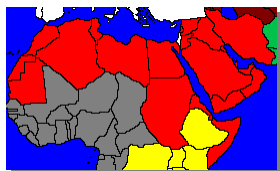
¹⁷ Az Unióban öt fő intézmény működik: az Európai Parlament (képviselőit a tagállamok állampolgárai közvetlenül választják), az Európai Unió Tanácsa (a tagállamok kormányait képviseli), az Európai Bizottság (az EU „motorja”, végrehajtó testülete), az Európai Bíróság (a törvényességet ellenőrzi) és a Számvevőszék (az EU-pénzek szabályos és jogszerű felhasználását felügyeli). Ehhez jön még öt további fontos testület: az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság (a szervezett civil társadalom véleményét képviseli gazdasági és szociális ügyekben), a Régiók Bizottsága (helyi és regionális testületek véleményét képviseli), az Európai Központi Bank (felelős a monetáris politikáért és az euró kezeléséért), az Európai Ombudsman (az EU-intézmények hibás ügyintézéséből eredő panaszokat kezeli) és az Európai Befektetési Bank (befektetési projekteket segít az EU céljainak elérését). 2002-től kézzelfogható közös pénze is van, az euró, mely jelenleg ugyan csak a tagállamok kevesebb mint felében hivatalos fizetőeszköz, de ez csupán átmeneti állapot, sikere biztosítja, hogy a jövőben valóban minden tagállamra kiterjedő közös valuta váljon belőle. 2004-ben pedig aláírták az egységes európai Alkotmányról szóló szerződést is, melynek tagállamonkénti ratifikációja tart jelenleg, amit hazánk 2004 novemberében második tagállamként viszont már meg is tett.

¹⁸ Viszont csak az 1992-ben, Maastrichtban aláírt szerződés óta hívják Európai Uniónak, előtte az Európai Gazdasági Közösség elnevezés volt használatos. Ekkor határozták el a közös pénzügy-, külügy- és biztonságpolitika alkalmazását, ezt erősíti az új, uniós elnevezés.

hazai termékkel bír a NAFTA után, de a hivatalosan még nem csatlakozott államok rohamos fejlődése révén hamarosan az élre ugorhat.¹⁹

Arab Államok Ligája (LAS)

Az Arab Államok Ligája, vagy rövidebben és ahogy többen ismerik, az *Arab Liga* a legrégebbi államok közti szövetség a 14 itt ismertetett közül. 1945 márciusában alakult, tehát most ünnepli hat évtizedes fennállását. Székhelye és legnépesebb városa az egyiptomi metropolisz, a 15,6 milliós Kairó²⁰. Az Arab Ligának jelenleg 22 tagállama van, 10 afrikai és 12 a Közel-Keleten valamint az Arab-félszigeten²¹, s így a CIS, a NAFTA és a dél-amerikai integráció utáni negyedik legnagyobb felszín mondhatja magáénak.

Az arab integrációra bizonyos szempontból jellemző a kétoldalúság. Szinte egyik államban sincs nyugati értelemben vett demokrácia, egyes emberek „többet érnek” másoknál, ugyanakkor az államok szintjén, a Ligában csak egyenlő felekként tudnak együttműködni, a legfőbb közös szervben, a Tanácsban minden országnak egy szavazata van. Az egyik oldalról ritkán tapasztalhatóan erős szolidaritás mutatkozik meg a tagállamok között a közös történelem, vallás és nyelv okán, jó példa rá, hogy Palesztina izraeli megszállása óta nem tartanak fenn diplomáciai kapcsolatot a zsidó állammal, aki így például a sport terén teljesen európai országnak számít, illetve Palesztina teljes jogú tagja az Arab Ligának, pedig nem független állam. A másik oldalról meg pár évvel ezelőtt egy tagállam (Irak) lerohant egy másikat (Kuvait), így talán nem véletlenül az integrációk alapidokumentumai között egyedülálló módon rögzítették, hogy ha egy tagállam megtámad egy másikat, akkor többek között felfüggesztik az agresszor szavazati jogát.

A szervezetnek mindenképp van jövője a szoros államközi kapcsolatoknak köszönhetően, illetve még pár évtizedig bizonyosan stratégiai szerepük lesz olajtartalékaik révén, azon túl pedig kedvező, központi fekvésüknek - további öt integrációval határosak - vehetik nagy hasznát a jövőben, ahogyan ez a múltban is sikeresnek bizonyult.²²

Nyugat-Afrikai Országok Gazdasági Közössége (ECOWAS)

A közel harminc éves, 1975-ben alapított nyugat afrikai integrációnak jelenleg 15 nemzet a részese hivatalosan²³, de azon környező országokkal együtt, melyek sem az Arab Ligának, sem a harmadik afrikai integrációs térségnek, a SADC-nek nem tagjai, ez a szám eléri a 22-t. A közösség legnagyobb - és egyben az egész kontinens legnépesebb - állama, Nigéria uralja a térséget, a központ is a fővárosában, Abujában található, a legnagyobb város pedig ugyancsak nigériai, Lagos (9,6 millió fő).

A mind összesen, mind egy főre vetítve legkisebb gazdasági erőt képviselő nyugat-afrikai integrációnak is komoly tervei vannak a mélyítést illetően: nem csupán gazdasági integráció az ipar, a közlekedés, a telekommunikáció, az energiaipar, a mezőgazdaság és a természeti erőforrások területén, hanem a javak, az emberek, a szolgáltatások és a tőke szabad áramlásának biztosítása is szerepel a célok között, sőt monetáris unió és

¹⁹ <http://www.europa.eu.int> (2005. február 28.)

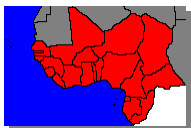
²⁰ 1979-től 10 éven át a tunéziai főváros, Tunisz volt a székhelye, a többi tagállam eképpen tiltakozott a Camp Davidben tető alá hozott izraeli-egyiptomi békekötés ellen.

²¹ Melyekhez még hozzászólásra került Nyugat-Szahara (jelenleg egy tagállam, Marokkó megszállása alatt áll), Eritrea (félleg muzulmán félleg keresztény állam a Vörös-tenger partján, szárazföldi kapcsolatot teremt Dzsibuti és Szomália tagállamok illetve a Liga többi állama között), valamint Irán, mely ugyan nem arab, hanem perzsa ország, de kultúrájában, vallásában (muzulmán), gazdaságában (olaj) sokban hasonlít a tagállamokhoz.

²² <http://www.arableagueonline.org> (2005. február 28.)

²³ A Zöld-foki-szigetek két évvel az alapítás után csatlakozott. A közép-amerikai Belizéhez hasonlóan Mauritánia is két itt bemutatott szövetségnek, az ECOWAS mellett az Arab Ligának is tagállama, de a korábbi tagság alapján az Arab Ligánál lett figyelembe véve.

közös fizetőeszköz is szerepel a lista végén.

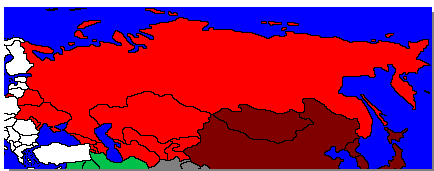
Láthatjuk, hogy a fekete kontinens országain három integráció is osztozik. Ez egyfelől pozitív tény, hiszen az itteni államok is „rájöttek”, hogy együtt többre vihetik. Másfelől az amúgy is szegény földrész még egészében véve is nagyon elmarad sok itt tárgyalt integráció gazdasági erejétől, ami nélkül viszont az érdekképviselőjük a nemzetközi porondon nem lehet elég számottevő aggasztóan növekvő népességük dacára. Megalakult ugyan az *Afrikai Unió, mely a kontinens valamennyi országát felöleli, de ez még - reméljük csak egyelőre - nagyon laza szövetség, mely csak terveiben erős*²⁴, ezért választottam az itt bemutatott felosztást, amely persze szintúgy nem eléggé, de kisebb területei miatt mégiscsak szorosabb közösségeket takar.²⁵

Dél-Afrikai Fejlesztési Közösség (SADC)

A nagyjából az Egyenlítőtől délre fekvő afrikai államokat²⁶ tömörítő közösség a legújabbak közül való, bár hozzá kell tenni, hogy kezdetleges formában, kilenc alapító taggal már 1980 óta létezik. Székhelye a botswanai főváros Gaborone, legnépesebb városa és inkább központja a dél-afrikai metropolisz, Johannesburg (7,75 millió fő). A preambulumban külön hangsúlyozzák a tagállamok, illetve az emberek egyenlőségét, a béke, a biztonság, az emberi jogok és a demokrácia értékeit, melyek mindenkinek felett állnak. Ahogy Óceániában a környezetvédelmet, Dél-Ázsiában a népesedési problémák megoldását, vagy Észak-Amerikában a szabad-kereskedelemben vetett hitet helyezik előtérbe, úgy nyilvánvalóan nem véletlenül kerültek ezek az értékek itt erőteljesebben említésre, gondoljunk csak az apartheid korszakára. Különlegesen nagy szerepe van a szövetség életében az *AIDS elleni küzdelemnek*, hiszen korunk pestise ezt a térséget sújtja leginkább. Szintén az országcsoport területén fekszik a *közép-afrikai esőerdő legnagyobb része*, ezért is öröndetes, hogy kiemelt feladatnak tekintik a környezetvédelmet és a fenntartható fejlődés megvalósítását. A legfontosabb értékeket, - melyek alapján működésüket igyekeznek megvalósítani - kilenc pontban határozták meg: minőségi szolgáltatások és hozzáértés, professzionalizmus, integráció, mely segít leküzdeni a szociális egyenlőtlenségeket, elkötelezettség és hit, csapatszellem, kölcsönös megbecsülés és bizalom, előzékenység, egyenlő lehetőségek, valamint átláthatóság és őszinteség.²⁷

Független Államok Közössége (CIS)

1991 decemberében előbb három ország (Belorusszia, Ukrajna, Oroszország) írta alá a szándéknyilatkozatot, majd még ugyanabban a hónapban alapította meg 11 ország ténylegesen is az akkori kazah fővárosban, Alma-Atában a Független Államok Közösségét. A volt Szovjetunió tagállamai közül Grúzia csak két évvel később csatlakozott az integrációhoz, míg a három balti állam (Észtország, Lettország és Litvánia) az európai integrációhoz való közeledést választotta már a kezdetektől fogva, és be sem lépett a FÁK-ba. A korábbi, közel 70 évig fennálló politikai unióra utalva az alapítási nyilatkozatban külön hangsúlyozták, hogy független és egyenrangú államok gazdasági együttműködéséről van szó, mely szolgálni kívánja a baráti kapcsolatok további fejlődését és erősítését, jószomszédi viszony kialakítását és hosszú távú fenntartását, bizalmat, egyetértést és együttműködést kíván megvalósítani a tucatnyi tagállam között.

²⁴ Európai mintára a szabadkereskedelmi övezeten túl közös gazdasági térség, sőt idővel közös valuta bevezetését is tervezik az egész kontinensre kiterjedően. Azonban jelenleg nagyon korlátozottak a közösség anyagi eszközei, például a jelenleg is dúló etnikai konfliktus miatt Szudánba küldött haderejük alig éri el a pár száz főt, amivel semmilyen fenyegetést és elrettentő erőt nem jelentenek a térség agresszoraival szemben.

²⁵ <http://www.ecowas.int> (2005. február 28.)

²⁶ Jelenleg 14 tagja van, melyekhez hozzászámolható még 9 állam, melyek több szempontból is hasonlóak, ide tartozónak vélhetőek.

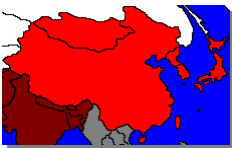
²⁷ <http://www.sadc.int> (2005. február 28.)

Hivatalos székhelye a belorusz főváros, Minszk, de természetesen a legnépesebb város és tényleges gazdasági központ valójában a 15,35 millió Moszkva. A FÁK is az egyközpontú integrációk csoportjába tartozik, azaz egy tagállama (jelen esetben Oroszország) súlya nagyon meghatározó, hiszen például az összterület (ami egyébként a legnagyobb) több mint háromnegyedét, az összlakosság bő felét és a bruttó hazai termék 70 %-t birtokolja. Hosszabb távon megítélésem szerint *ez az egyik legfőrékenyebb integráció az itt bemutatottak közül: a többi 13 csoportosulással szemben ez az egyetlen olyan, amely nem előre-, hanem visszafejlődés eredménye*, hiszen egy egységes állam hullt itt nemrég darabokra. A közös és szoros múlt ellenére (vagy éppen hála annak) egyre nehezebb egységét fenntartani: *nyugati államai, elsősorban Ukrajna, de Moldova, és a kaukázusi köztársaságok is egyre erőteljesebben a szebb jövővel kecsegtető Európai Unió felé fordulnak, míg a nagy közép-ázsiai muzulmán tagállamok kulturálisan is különböznek az ortodox oroszoktól. Ha az orosz nyersanyagtól való függőségüket képesek lesznek csökkenteni, akkor az integráció talán még a jelenlegi szinten sem fog tartósnak bizonyulni.*²⁸

Kelet-, illetve Dél-Ázsia és Óceánia integrációi

Kelet-Ázsiai Gazdasági Együttműködés (EAEC)

Mint ahogy azt az integrációk felsorolásánál már megemlítettem, a Kelet-Ázsiai Gazdasági Együttműködés²⁹ *az egyetlen olyan társulás, mely valójában nem is létezik, pedig felosztásom alapján itt él a legtöbb ember, és gazdasági erejük is nagyjából megegyezik az Észak-Atlanti-óceán két partján fekvő közösségekével. Annak, hogy ebben a térségben miért nem alakult ki legalább valamilyen jelképes társulás, ami azért egy lapon említhető a többiekkel, sok oka lehet. Biztos szerepet játszik benne a múlt, a viharos időszakok, a háborúk. Viszont erre a legjobb ellenpélda Európa, ahol még gyakrabban és még súlyosabb konfliktusok voltak a történelemben, mégis megelőzték mindenki mászt az integráció mélységét illetően. Szerepet játszhatott a (fél)gyarmati múlt is, nem volt igény, illetve lehetőség a helyi együttműködésre, hiszen a gyarmattartó-gyarmat viszony volt a meghatározó a múltban, nem voltak hagyományai a régió országai közti nagyobb volumenű kereskedelemnek. Ugyanakkor ez igaz az afrikai, latin-amerikai térségekre is, ahol mégis vannak megemlíthető társulások, ráadásul különösen az afrikai államok többsége sokkal később rázta le magáról a gyarmati igát, mint Kelet-Ázsia.*

A fenti két történelmi tény mellett talán még fontosabb egy harmadik. Az *itt fekvő birodalmak hatalmasak és magukba zárkózóak voltak* nagyon hosszú időn keresztül, gondolok itt elsősorban Kínára, valamint Japánra. Megtanulták igényeiket „házon belül” kielégíteni, amíg mód volt erre. Később pedig a transzpacifikus kapcsolatok kerültek előtérbe, mindkét ország az amerikai piacot tekintette elsődlegesnek, csupán a legutóbbi időkben fordultak jobban egymás felé, talán idővel ők is felismerik, hogy *külön-külön esetleg már nem elég nagyok az egyre globalizálódó világban*, a NAFTA és az EU külön-külön is olyan nagy gazdasági erőt képvisel, amivel szemben csak együtt lehet felvenni a versenyt.

²⁸ <http://www.cis.minsk.by> (2005. február 28.)

²⁹ Legnépesebb városa az e tekintetben is világelső Tokió, melynek vonzáskörzetében nagyjából 33,375 millió ember zsúfolódik össze.

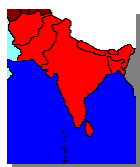
Dél-Ázsiai Regionális Együttműködési Szövetség (SAARC)

Dél-Ázsia országainak gazdasági együttműködése, mely a volt gyarmat, Brit-India függetlenné vált országaiból, Indiából és hat környező államból: Nepálból, Bhutánból, Bangladesből, Srí Lankából, a Maldív-szigetektől és Pakisztánból áll³⁰, 2005 végén ünnepli fennállása két évtizedes évfordulóját. Székhelye a nepáli főváros, Katmandu, legnépesebb városa természetesen indiai, a 18,8 milliós Bombay. Talán a SAARC a legjobb példa arra, hogy az együttműködés, a fejlődés érdekében képesnek látszanak korábban egymástól „elhidegült” országok - gondolok itt Pakisztán és India szembenállására, mely pár éve majdnem atomháborúba torkollott - felülemelkedni régi sérelmeiken, vallási/kulturális különbségeken, és együtt tevékenykedni egy szebb jövő érdekében.

Bár hivatalosan csak 1985-ben alapították, de már a nyolcvanas évek legelejétől évi rendszerességgel találkoznak a tagállamok miniszterei, hogy tárgyaljanak az elért eredményekről és a további fejlesztésekről a kilenc kiemelt területen: mezőgazdaság, vidékfejlesztés, telekommunikáció, meteorológia, egészségügy és népességnövekedés, közlekedés, postai szolgáltatások, tudomány és technológia, valamint sport, művészetek és kultúra. Továbbá évente több speciális témában is miniszteri szintű tanácskozásra ugyancsak sor kerül, eddig legtöbbször a környezetvédelem, a kereskedelem és a nők helyzete volt napirenden.

A fentiekből is látható, hogy egy igen aktív szerveződésről van szó, az elmúlt évtized alatt számos nemzetközi szakosított szervezettel írtak alá együttműködési megállapodást, sőt több más itt tárgyalt integrációhoz hasonlóan már megjelentek a SAARC-on belül is szakosított, nemzetek feletti intézmények, egyelőre természetesen erősen korlátozott hatáskörrel. Azonban a kiemelt területek témái alapján is láthatjuk, hogy bizony sok, nagyon súlyos problémával kell szembenézniük a térség országainak, a legfontosabb a rohamos mértékben növekvő népesség: már régebb óta a legsűrűbben lakott, és pár évtized múlva a kelet-ázsiaiakat megelőzve a legnépesebb integrációvá válik több mint 2 milliárd lakossal, tehát megfelelő erőforrásokat kell találni az ellátásukra, és hatékonyabb intézkedéseket kell foganatosítani a népességgazdasági politikában a növekedés megállítására.³¹

Délkelet-Ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN)

A többségében buddhista Indokínai-félsziget államait, és a környező hatalmas, nagyjából húszezer tagot számláló szigetvilág országait tömörítő, Ázsia legsikeresebb gazdasági közösségének tartott ASEAN egyben a harmadik legrégebbi is: 1967-ben alapította öt ország, de a tagállamok száma azóta megduplázódott, s így az egész térséget teljesen lefedi. Székhelye és legnépesebb települése az indonéz főváros, a 16,3 milliós Jakarta.

Sikerét a hosszú távú kapcsolatok, a tagállamok gyors gazdasági felemelkedése, a kereskedelem ugrásszerű növekedése tette lehetővé. Bár az ASEAN is egyközpontú integrációnak tűnhet, hiszen Indonézia közel a felét teszi ki népességszámával a szövetség lakosságának, és gazdaságilag is ő a legnagyobb, de egyik szempontból sincs abszolút többségben, szemben az igazán egyközpontú integrációkkal, mint a NAFTA, a CIS, a MERCOSUR, a SAARC, vagy a PIF.

Már jelenleg is folynak informatív tárgyalások, és egy-két évtizeden belül akár valóra is válhat, hogy északi és esetleg déli irányban is kibővíüljön, majd továbbmélyüljön az integráció, például már itt is foglalkoznak Amerikához hasonlóan egy közös fizetőeszköz majdani bevezetésének gondolatával. A bővülést illetően már említettem, Kelet-Ázsiában nincs igazán életképes integrációs törekvés, így megvalósíthatóbbnak tűnhet egy már létező, s főleg sikeres országcsoporthoz való csatlakozás elsősorban Kína, s később talán az északabbi országok részéről is. Délről pedig a legújabb független állam, Kelet-Timor³² mellett a

³⁰ Melyekhez még csatolásra került a hosszú ideig tálib uralom alatt sínylődő, bezárkózott Afganisztán is.

³¹ <http://www.saarc-sec.org> (2005. február 28.)

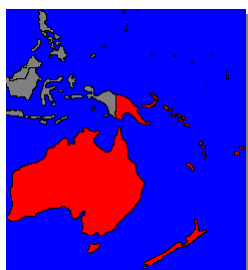
Csendes-óceáni Szigetek Fórumának abszolút vezető állama, Ausztrália érdeklődik egyre intenzívebben az együttműködések fejlesztésének lehetőségeiről. Így akár *egy igazán komoly hatalommal bíró integráció és létrejöhet pár tíz éven belül, igazi harmadik központtá emelkedve az addigra tovább erősödő, bővülő, és mélyülő két integráció, az amerikai, illetve az európai mellé.*³³

Csendes-óceáni Szigetek Fóruma (PIF)

1971-es megalapításától 30 éven át az integráció Dél-Csendes-óceáni Fórum nevet viselte, négy évvel ezelőtt változtatta nevét Csendes-óceáni Szigetek Fórumává. A lényegen ez mit sem változtat, továbbra is *Ausztrália, Új-Zéland, Pápua Új-Guinea és még vagy 30 csendes-óceáni szigetállam és függő terület szövetségéről* van szó, melynek székhelye a Fidzsi-szigetek fővárosa, Suva. Legnépesebb városai természetesen mind ausztrálok, közülük is kiemelkedik a keleti parti metropolisz, Sydney (4,086 millió fő).

Az alapító okiratban a „szokásos” célokon, úgymint regionális együttműködés, gazdasági fejlődés, alapvető emberi jogok tiszteletben tartása mellett *jelentős szerepet kap a környezetvédelem. Különösen hangsúlyozzák a fenntartható fejlődésre való törekvést, a természet védelmének fontosságát, az erőforrásokkal való takarékos bánásmódot és a nukleáris kísérleti robbantások teljes beszüntetését.*

Természetesen mindezt nem véletlenül, hiszen sajnos egyre általánosabbá válik a kis szigetek végtelenségig való kizsákmányolása, illetve a *globális felmelegedés következményei* is ezt a térséget veszélyeztetik talán a leginkább.³⁴

Ebben a szövetségben a leghangsúlyosabb a vezető állam szerepe, Ausztrália az összterület több mint 90%-t, a bruttó hazai termék körülbelül 80%-t, az összlakosság közel kétharmadát birtokolja. *Gazdasága túl nagy ahhoz, hogy az integráción belül megfelelőképpen fejlődjön, túl szűk keretet jelent neki, már eddig is Kelet-Ázsia, az USA és a volt gyarmattartó, az Egyesült*

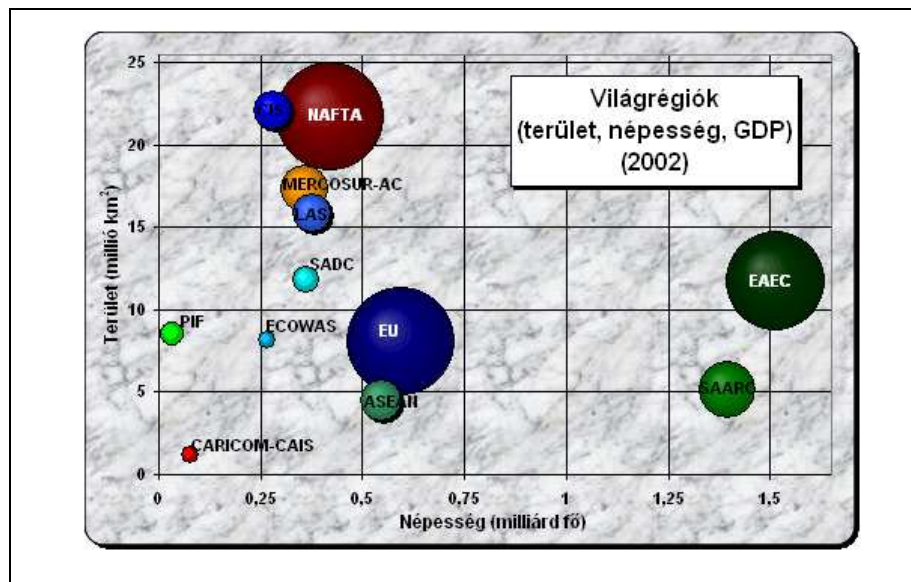
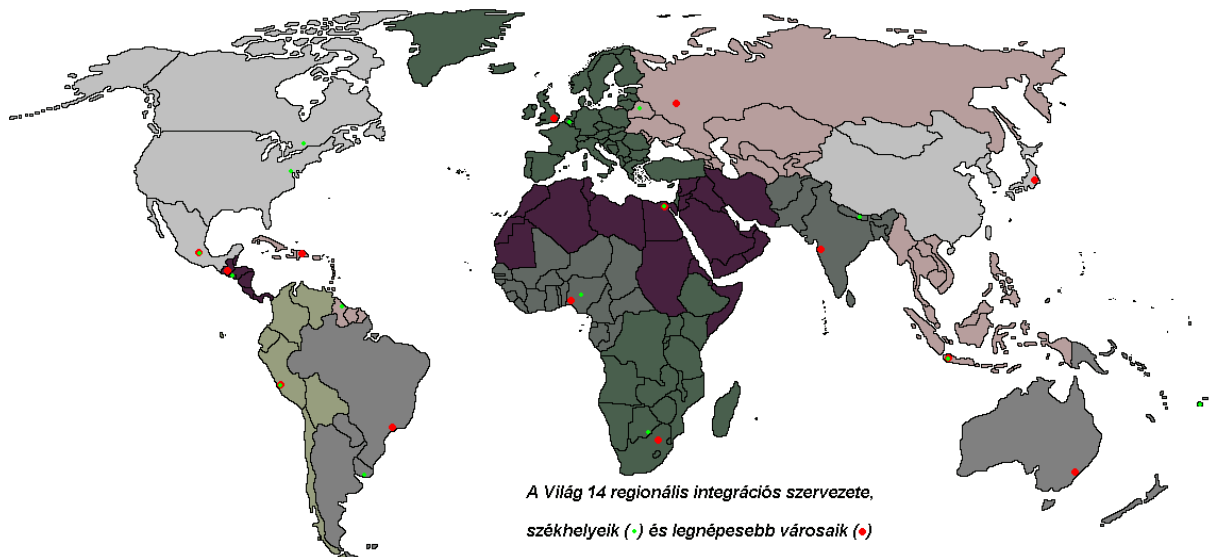
Királyság voltak a legfontosabb partnerei. Kicsit elszakadva a jelentől, megítélésem szerint várható, hogy a jövőben tovább „intézményesíti” is ezeket a viszonyokat, vagyis hangsúlyosabbá válhatnak elsősorban a dél-kelet-ázsiai (ASEAN- és EAEC-) országokkal meglévő viszonyai, egyszerűbben fogalmazva „átkerülhet” a kelet-ázsiai „megaintegrációba”. *Úgy viszont a kis csendes-óceáni szigetek helyzete még nehezebb lesz, hiszen nem marad egy fajsúlyos tagállam sem a PIF-en belül, aki legalább valamilyen szinten magáénak vallaná problémáikat, amire pedig nagy szükségük lenne, hiszen igényeik részben - mint láthattuk - már most is gyakran eltérőek a világban megszokottakkal.*³⁵

³² Már kvázi 11. tagállamnak tekinthető.

³³ <http://www.ascansec.org> (2005. február 28.)

³⁴ Talán legismertebb példa a Vatikán és Monaco után a világ harmadik legkisebb államának, az egyetlen szigetből álló, alig 12.000 lakossal bíró Naurunak az esete, melynek jelentős foszfátkészletét évek alatt, a természetre nem vigyázva termelték ki, így a sziget pár éven belül lakhatatlanná válik. A kibányászott nyersanyagért hiába kapott jelentős összeget a piciny állam Ausztráliától, ha egyszerűen nem elégségesek az életfeltételek a szigeten, az ősi indián közmondás szerint meg ugyebár „a pénzt nem lehet megenni”. Bár az is lehet, hogy amúgy sem lakhatnának sokáig a nauruiak szigetükön, hiszen ha a globális felmelegedésnek köszönhetően elolvadnak a sarki jégtakarók, akkor az alig 1-2 méter magas sziget végleg víz alá kerül.

³⁵ <http://www.forumsec.org.fj> (2005. február 28.)

Az alábbi táblázat a legfontosabb szempontok alapján veszi górcső alá a fentebb bemutatott tucatnyi³⁶ integrációs szervezetet³⁷:

Név / Adatok	Terület		Népesség			GDP (PPP)			H áz ³⁸
	km ²	%	e.fő	%	fő/	mr	%	\$/	
Összesen	136 218	1	6 226	1	45	48 2	1	7	1
NAFTA	21.725.	1	422.0	6	19.	12.1	2	28	2
CARICO	1.215.6	0	77.49	1	63,	364,	0	4.	1
MERCOS	17.340.	1	356.4	5	20,	2.58	5	7.	6
EU	8.097.3	5	595.6	9	73,	12.0	2	20	2
CIS	22.100.	1	280.9	4	12,	1.69	3	6.	4
LAS	15.834.	1	376.5	6	23,	1.77	3	4.	5
ECOWA	8.120.2	6	267.4	4	32,	343,	0	1.	2
SADC	11.871.	8	360.7	5	30,	802,	1	2.	3
EAEC	11.771.	8	1.513	2	12	10.3	2	6.	2
SAARC	5.141.6	3	1.396	2	27	3.43	7	2.	1
ASEAN	4.493.2	3	547.9	8	12	2.04	4	3.	5
PIF	8.505.7	6	31.57	0	3,7	671,	1	21	1

I. táblázat: A világrégiók összehasonlítása³⁹

Az alábbi diagram látványosabban és ezáltal jobban ábrázolja a szövetségek közti erőviszonyokat. A vízszintes tengelyen a lakosság, a függőlegesen a terület szerepel. A „buborék” mérete pedig a bruttó hazai termék nagyságával arányos. Látható, hogy felszínét tekintve a Független Államok Közösségét követi a NAFTA, népességét nézve a Kelet-Ázsiai Gazdasági Együttműködés a listavezető. Nyomában van, majd nemsokára elé lép az indiai szubkontinens régiója, mely már most messze a legsűrűbben lakott térség.

Az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény rendelkezik a legnagyobb vásárlóerő-paritáson számított bruttó hazai termékkel mind összesen, mind egy főre vetítve. Őt követi az Európai Unió és az EAEC, egy főre vetítve pedig az EU mellett a Csendes-óceáni államok szervezete emelkedik ki a mezőnyből közel háromszor akkora értékkel, mint az utánuk következő szövetségek, akik összesen (még egyelőre csupán) a világnépesség közel 5/6-át képviselve mind „szegényebbek” az átlagnál. Ez is jól mutatja a világban sajnos mindenütt meglévő hihetetlen egyenlőtlenségeket.

A népességnövekedésről

Természetesen a táblázatban bemutatott értékek a jelenre (pontosabban 2002-re) vonatkoznak, azonban érdekes lehet megnézni, hogy mi vár e téren is ezekre az integrációkra a jövőben. A felszínnek van a legkisebb szerepe, és mérete amúgy sem változik. A gazdasági növekedésre hosszú távú előrejelzéseket nagy biztonsággal nem lehet tenni, és részletesebb bemutatása

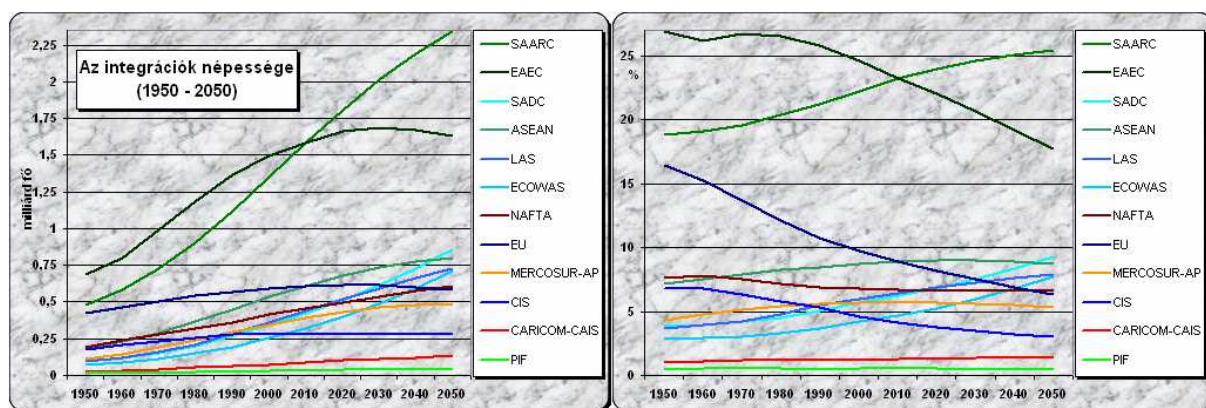
³⁶ Tízennégy szervezet került bemutatásra, de a két közép-amerikai, illetve a két dél-amerikai páronként összevontam az ott leírt indokok alapján. (Minden oszlop első helyezett értékei vannak aláhúzva.)

³⁷ A táblázatokban bemutatott, illetve a diagramokban ábrázolt adatok forrásai az irodalomjegyzékben csoportosítva megtalálhatóak.

³⁸ Ez az oszlop a három mutatóból (terület, népesség, GDP (PPP)) eltérő súlyokkal (sorrendben 5%, 20% és 75%) számított átlag. Alapjául szolgálhatna egy Világparlamentnek (erre utal a „Ház” elnevezés).

³⁹ Cartographia Világatlasz # Cartographia Kft. # 2001 # Budapest (terület); <http://www.census.gov/cgi-bin/ipc/aggggen> (2005. február 28.) és Cartographia Világatlasz # Cartographia Kft. # 2004 # Budapest (lakosság); http://hdr.undp.org/statistics/data/indic/indic_124_1_1.html (2005. február 28.) és A Világ országai # Top-o-gráf Kft. # 2004 # Budapest valamint Öt kontinens országai Földrajzi Világenciklopédia # Geopen Kft. # 2004 # Budapest

meghaladná e fejezet kereteit. A harmadik tárgyalt tényező, a népesség növekedése már biztosabban modellezhető és előre jelezhető akár több évtizedes távlatra is.

2. ábra [Forrás: <http://www.census.gov/cgi-bin/ipc/aggen> (2005. február 28.)]

A fenti diagram a regionális integrációk népességét ábrázolja abszolút illetve relatív formában 1950 és 2050 között. 45 év múlva, 2050-re Föld teljes népessége megközelíti a 9,2 milliárdot az előzetes számítások szerint. Látható, hogy addigra jelentősen átrendeződnek a régiók közti erőviszonyok, legalábbis ami a népességet illeti. Fél évtized múlva az élmezőnyben két helyen is helycsere történik: a dél-ázsiai régió megelőzve a kelet-ázsiaiakat az élre ugrik, míg a már régóta csökkenő részarányt képviselő öreg kontinens lecsúszik a dobogóról, átadja helyét egy harmadik ázsiai integrációnak, az ASEAN-nak. Az Európai Unió népessége körülbelül 2025-től abszolút értelemben is csökkenni kezd, 2050-re a mostani harmadik helyéről a nyolcadikra esik vissza, rajta kívül a XXI. század közepéig csupán még egy integráció népessége kezd fogyni, meglepő módon a jelenleg még vezető kelet-ázsiaiak. Ebben természetesen nagy szerepe van Japán stagnáló népessége mellett az erőteljes kínai népességpolitikának is, melynek köszönhetően a világ leglakottabb országának népessége pár évtizeden belül eléri tetőpontját. Ugyancsak az elkövetkező évtizedekben teljeseedik ki a fekete kontinens népességrobbanása, 2050-re a dél-afrikai már dobogón lesz várhatóan, és a másik kettő is jóval feljebb kerül. Sajnos az előrejelzések szerint e térségben még a növekedés lassulásának megindulására sem kerül sor századunk első felében.

Ha a gazdaság nem bővül ennél még nagyobb ütemben, akkor egy főre a jelenlegi amúgy ugyancsak alacsony összegnél is még kevesebb jut, és még súlyosabb humanitárius katasztrófákra kell felkészülniük az itt élők túlnyomó többségének. Meggyőződésem, hogy mindezek elkerülése a már elkezdett integrációs folyamatok továbbvitelével, erősítésével lehetséges, melyben a fejlettebb régióknak is nagyobb szerepet kell vállalniuk.⁴⁰

További felosztási rendszerekről

A múltban és napjainkban is számos történész, geopolitikával foglalkozó professzor alkotta meg saját elméletét, igyekezvén elhatárolni benne a világunkban meglévő, vagy korábban elpusztult civilizációkat. Abban sokan egyetértettek, hogy a civilizációk (kulturkörök) lényegi meghatározó eleme a vallás. Elsődleges civilizáció 6 helyen jött létre: Mexikóban és Peruban, Kínában és

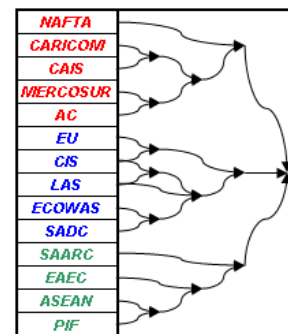
⁴⁰ További források a szervezetekről: International Organizations # Giuseppe Schiavone, Palgrave Publishers # 2001 # New York, USA; The Europa Directory of International Organizations 2003 # Europa Publications # 2003 # London, UK; The Statesman's Yearbook 2004 - The Politics, Cultures and Economies of the World # Barry Turner, Palgrave MacMillan # 2003 # New York, USA; Zsebvilág - Nemzetközi szervezetek # HVG Kiadói Rt. # 1996 # Budapest

Indiában, Mezopotámiában és Egyiptomban.⁴¹ Oswald Spengler összesen 8, a teljes érettségig eljutott történelmi kultúrkört sorolt föl: a maja, kínai, indiai, babilóniai, egyiptomi, arab, antik és nyugati kultúrkört. Arnold Toynbee szerint pedig a civilizációk közül 7 létezik ma is⁴²: a kínai, a japáni, a hindu, az iszlám, a balkáni, az orosz és a nyugati. Samuel P. Huntington némiképpen ingadozik a kultúrák felsorolásakor. Tételesen és egyértelműen a következőket adja meg: kínai, japán, hindu, iszlám, ortodox, nyugati, latin-amerikai. Megemlíti továbbá nyolcadikként a vitatott afrikai kultúrát, valamint kilencedikként a buddhista kultúrát is, bár végül úgy véli, hogy ez nem kapcsolódik egy külön civilizációhoz, szemben a korábban felsoroltakkal.⁴³

Záró gondolatok

Az emberiség történelmét sokan, sokféleképpen kísérelték meg röviden megfogalmazni. Volt, aki embercsoportok szakadatlan vándorlasként írta le, mások csak háborúkat és köztük lévő békés időszakokat láttak, amikor a történelemről beszéltek. Szerintem *világunk történelme felfogható folyamatos és egyre nagyobb léptékű egyesülések sorozataként is*. Kezdetben csupán ősközösségek éltek bolygónkon, legfeljebb pár tíz fős embercsoportok. Az ókorban már állandó településeken, város(állam)okban több ezren is laktak akár. A középkorban vált az állam az alapegységgé, melyet már több millió ember vallhatott tágabb otthonának. A nagyobb birodalmak széthullásával, az újkori gyarmatosítások, majd ezek legújabb kori függetlenné válásával a szuverén államok száma nagyban növekedett. Így 1945 után egyre erősödött *a nemzetek feletti regionális együttműködések intézményesítése iránti igény, melynek csírái az 1980-as, 90-es évekre Földünk minden szegletében megjelentek*. Eme folyamatot, és a bemutatott szövetségek eredményeit-céljait elnézve joggal remélhetjük, hogy a trend nem fordul meg, hanem a többségében egyelőre kezdetleges regionális nemzetközi szervezetek tovább mélyülnek és bővülnek, azaz integrációjuk egyre nagyobb földrajzi és több elméleti területre terjed ki.

Világunk egyre szűkül több értelemben is. Egyre többen élünk rajta, és különféle hálózatok egyre átfogóbb rendszere szövi át bolygónkat, melyben minden úticélt, információt sokkal rövidebb idő alatt érünk el, mint eddig bármikor a történelem folyamán. Ebben a világban csakis együtt van esély a fejlődésre, a túlélésre. Ez csupán egy *lehetséges forgatókönyv*, de idővel akár a fenti alig egy tucatnyi csoport is soknak bizonyulhat, a nagyobb hatékonyság érdekében *az integrációk összeolvadása is bekövetkezhet*. Erre a legnagyobb esély Latin-Amerikában, Afrikában és a Távol-Keleten lehet. Még később esetleg megvalósulhat egy, az egész világra kiterjedő, egyenként is több milliárd fővel bíró triumvirátus Amerika, Európa-Afrika és Ázsia-Óceánia megoszlásban. Onnan pedig már csak egy ugrás a valóban egységes érdekeket képviselő Világ megteremtése, mely által a végső cél, az egész Földre kiterjedő jólét és fenntartható fejlődés, egyenlőség és a „világbéke” eljövetele is valósággá válhat.

⁴¹ A hat civilizáció páronként hasonló: a mexikói és a perui civilizáció letűnt, mielőtt másodlagos civilizációkat tudott volna életre hívni vagy akár egymással összeköttetésbe sikerült volna jutniuk. A kínai és az indiai civilizációk egymással alig jutottak érintkezésbe, jelentős másodlagos civilizációkat hívtak azonban életre: a kínai mindenekelőtt a japán, az indiai a különféle hátsó-indiai civilizációkat. Harmadik párként a mezopotámiai és az egyiptomi civilizációk erőteljesen hatottak egymásra és ugyancsak az általuk életre hívott másodlagos civilizációkra, a különféle iráni-kis-ázsiai, szíriai-főniciai, krétai-mykenéi civilizációkra. Végül ez utóbbiakból fejlődtek ki harmadlagos civilizációkként a mediterrán térség antik civilizációi, a görögországi és az itáliai.

⁴² Az életképtelen 4, a már elpusztult 16 és a fejlődésben megrekedt 3 mellett.

⁴³ Lendvai L. Ferenc: Kultúrák és kultúrkörök a globalizáció korában # http://www.fil.hu/projects/kecske.mct/lendvai_1514.htm (2005. szeptember 6.)

Összefoglaló táblázat⁴⁴

Rövidítés (244) *	Címer	Magyar név	Integráció foka	Leghangsúlyosabb területek, célok	Alapítás éve	Vezető országok **	Vezető ország túlsúlya	Székhely, legnépesebb város
NAFTA (4)		Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (North American Free Trade Agreement)	szabad-kereskedelmi szövetség	nemzetközi kereskedelem, korlátozások lebontása, közös piac	1992	Amerikai Egyesült Államok (79,6%), Mexikó (10,9%), Kanada (9,5%)	abszolút	Mexikóváros (Mexikó, 21,9M), Ottawa (Kanada), Washington (USA) ****
CARICOM (27)		Karib Közösség (Caribbean Community)	társulás	környezetvédelem, turizmus, integráció mélyítése	1973	Dominikai Köztársaság (14,2%), Guatemala (14,0%), Puerto Rico (9,9%)	nincs	Georgetown (Guyana), Santo Domingo (Dominikai Köztársaság, 3,5M)
CAIS (7)		Közép-Amerikai Integrációs Rendszer (Central American Integration System)			1991			Salvador (San Salvador), Guatemala City (Guatemala, 3,1 M)
MERCOSUR (5)		Dél-Amerikai Közös Piac (Mercado Común del Cono Sur)	(kvázi) közös piac	szociális kérdések, belső vámok lebontása	1991	Brazília (51,8%), Argentína (14,9%), Kolumbia (10,7%)	abszolút	Montevideo (Uruguay), Sao Paulo (Brazília, 20,2M)
AC (6)		Andok Csoport (Andean Commonwealth)			1969			Lima (Peru) (8,15 M)
EU (52)		Európai Unió (European Union)	gazdasági-monetáris unió	tudásalapú gazdaság, legfejlettebb térséggé válás	1957	Németország (16,9%), Franciaország (12,3%), Egyesült Királyság (11,8%)	nincs	Brüsszel (Belgium), London (Egyesült Királyság, 11,9M)
LAS (25)		Arab Államok Ligája (League of the Arab States)	társulás	olajgazdaság	1945	Irán (22,6%), Egyiptom (14,9%), Száúd-Arábia (13,7%)	nincs	Kairó (Egyiptom) (15,6M)
ECOWAS (22)		Nyugat-Afrikai Országok Gazdasági Közössége (Economic Community of West African States)	társulás	szegénység elleni küzdelem, kapcsolatok erősítése számos területen	1975	Nigéria (34,3%), Ghána (11,1%), Kamerun (8,3%)	relatív	Abuja (Nigéria), Lagos (Nigéria, 9,6M)
SADC (23)		Dél-Afrikai Fejlesztési Közösség (South African Development Community)	társulás	emberi jogok, AIDS elleni küzdelem	1992	Dél-Afrikai Köztársaság (45,6%), Etiópia (9,2%), Kongói Demokratikus Köztársaság (7,2%)	relatív	Gaborone (Botswana), Johannesburg (Dél-Afrikai Köztársaság, 7,8M)
CIS (12)		Független Államok Közössége (Commonwealth of Independent States)	társulás	energiapár, integráció fenntartása	1991	Oroszország (66,7%), Ukrajna (14,1%), Kazahsztán (5,6%)	abszolút	Minszk (Belorusszia), Moszkva (Oroszország, 15,4M)
EAEC (7)	~	Kelet-Ázsiai Gazdasági Együttműködés (East Asian Economic Cooperation)	nincs	gazdasági együttműködés, integrációs szervezet létrehozása	~	Kína (65,5%), Japán (26,8%), Koreai Köztársaság (6,5%)	nincs ***	~, Tokió (Japán, 33,4M)
SAARC (9)		Dél-Ázsiai Regionális Együttműködési Szövetség (South Asian Association for Regional Cooperation)	társulás	népessédszpolitika, élelmezés	1985	India (79,1%), Pakisztán (9,1%), Banglades (7,1%)	abszolút	Katmandu (Nepál), Bombay (India, 18,8M)
ASEAN (11)		Délkelet-Ázsiai Nemzetek Szövetsége (Association of South East Asian Nations)	(kvázi) szabad kereskedelmi övezet	integráció további mélyítése, esetleges (nagyvívú) bővítése	1967	Indonézia (35,7%), Thaiföld (18,8%), Fülöp-szigetek (15,6%)	relatív	Jakarta (Indonézia) (16,3M)
PfP (34)		Csendes-óceáni Szigetek Fóruma (Pacific Islands Forum)	társulás	környezetvédelem, integráció fenntartása	1971	Ausztrália (79,0%), Új-Zéland (12,2%), Pápua Új-Guinea (4,9%)	abszolút	Suva (Fidzsi-szigetek), Sydney (Ausztrália, 4,1M)

A Világrégiók összehasonlítása

⁴⁴ A táblázatban található *-os megjegyzések:

*: az első oszlopban a zárójeles számok az adott integrációhoz tartozó államok, függő és társult területek számát jelentik; **: a vezető államok után zárójelben található százaléktérték számításáról lásd a 37. lábjegyzetet a következő oldalon; ***: habár Kína súlya abszolút mértékű (>50%), de Japán számottevő hatása, kapcsolatai, stb. miatt megítélésem szerint a relatív túlsúlyt sem éri el; ****: mindhárom ország fővárosa székhelye is egyben a NAFTA-integrációnak.